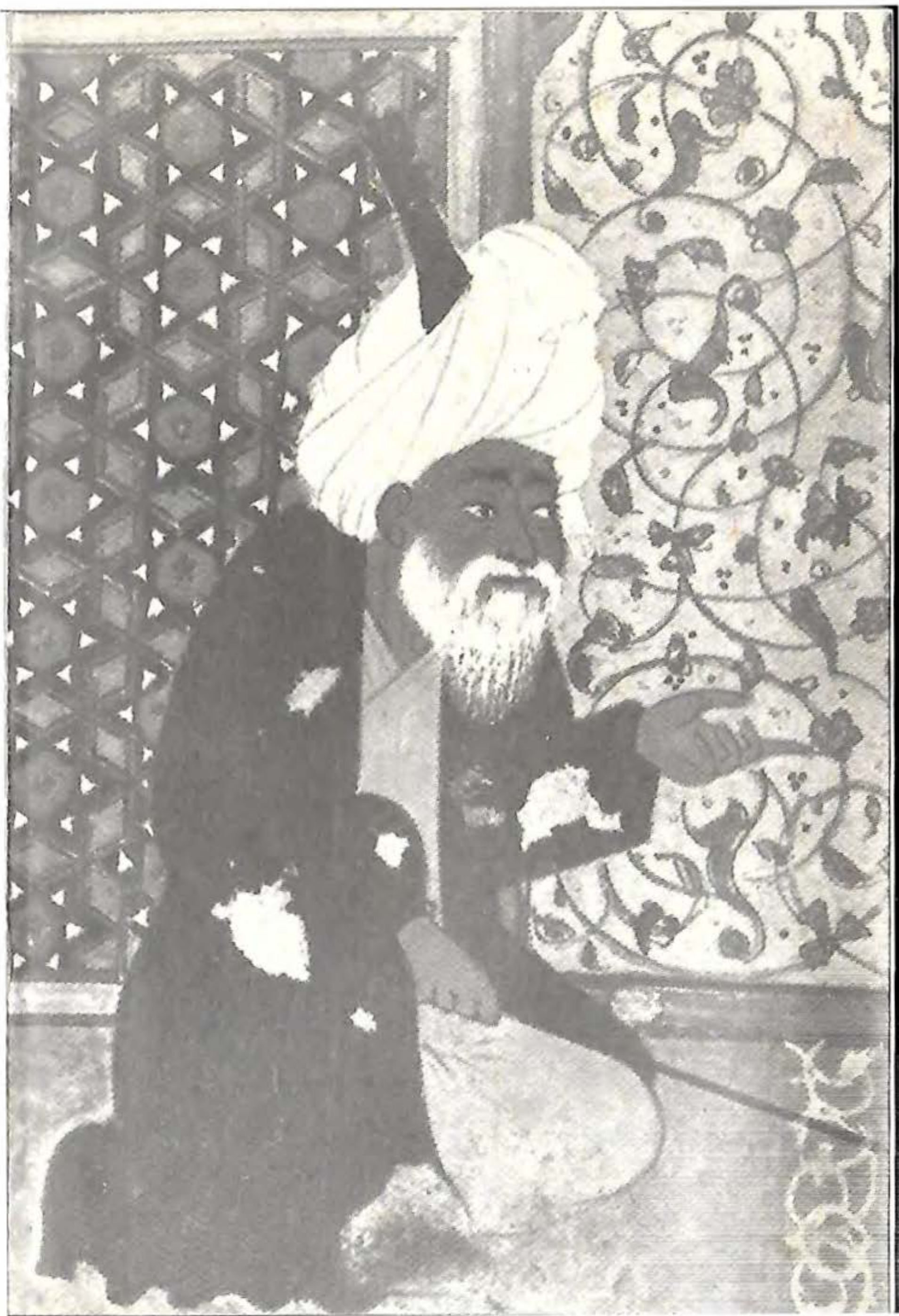

ALY MAZAHÉRI

A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig

FORDÍTOTTA
FRIDLI JUDIT

A VERSEKET
NÁDASDY ÁDÁM FORDÍTOTTA

ALY MAZAHÉRI

A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig

EURÓPA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST 1989

Aly Mazaheri:
La vie quotidienne des musulmans au moyen âge X^e^ au XIIIe siècle
Librairie Hachette, Paris, 1951

Előszó

E könyv célja az, hogy minél hűségesebb képet adjon a középkori muszlimok mindennapi életéről. Kiindulópontunk a 10. század; a megelőző korokról rendelkezésünkre álló kevés forrás ugyanis főképp az uralkodók – Harun ar-Rasíd, al-Mámún és a többiek – életét taglalja. E szövegekből, melyek a fejedelmi udvarok fényűző életét örökítik meg, az évkönyvek írói gyakran merítettek; de ők, mint tudjuk, rendszerint csupán az uralkodók trónra lépését és halálát, az uralkodóházak egymásutánját jegyezték föl.

A 10. századtól viszonylag nagy mennyiségű forrás áll rendelkezésünkre; ez annak köszönhető, hogy ebben az időben gyors fejlődésnek indult a kereskedő és kézműves réteg, és szép számmal hagyott hátra érdekes feljegyzéseket saját tevékenységéről, helyzetéről. A 11. századból még fontosabb és változatosabb adataink vannak. Ez mutatja, milyen magas fokra jutott ekkorra a különféle ókori keleti népek és közösségek civilizációja, milyen magas szintet ért el kulturális fejlődésük. Vizsgálódásunkat a 13. század végéig terjesztettük ki, éspedig két okból: egyrészt az adatok rendkívül változatossága lehetővé teszi, hogy témánkat a legapróbb részletekig kidolgozzuk, másrészt hajtott benünket a jogos kíváncsiság, hogy nyomon kövessük a történelmi fejlődés utolsó állomásait is. Az 1300-as évet fogadtuk el a korszak lezárásának.

Ekkor omlott össze a mongolok (1219–1334) csapásai alatt a középkori iszlám düledező épülete. Romjain lassan új világ épült föl: az oszmán-török iszlám egy egészen más társadalom, egy egészen más történelmi kor kiindulópontja.

Nem alkothatunk pontos képet a középkorról, ha kizárólag

a nyugati viszonyokat vesszük szemügyre, ebben az időszakban ugyanis Keleten egészen más módon zajlott az élet. Elő-Ázsiában a 10–13. század között egy igen sajátos kultúra élte utolsó átalakulásait, amely a keleti antikvitás romjaiból nőtt ki. Ez az asztrológiából, kabbalából és alkímiából ötvözött kultúra „kinyilatkoztatott", vagyis jós-próféták által meghirdetett vallással rendelkező népek számos csoportjára terjedt ki. Az iszlám megjelenése idején már hét évszázados múltra tekintett vissza. Egy tisztán feudális korszak után, amely országonként más-más ideig, de mintegy hét-nyolcszáz éven át tartott, az i.sz. 9. század táján polgári korszakába ért. Tehát virágjában volt az iszlám 10. századtól 13. századig tartó periódusában, vagyis abban a korban, amelyről könyvünk szól.

Témánk kifejtése során csak azokat a politikai eseményeket taglaltuk, melyek befolyásolták a tömegek életét, így például a qarmaták forradalmát vagy a szeldzsuk törökök beözönlését. Egyes hadi cselekményeket, mint például a keresztes háborúk csatáit (1096–1291), melyek legfőképpen a levantei kikötők helyi krónikaírását foglalkoztatták, ismertnek vettünk; nem vizsgáltuk meg közelebbről az olyan földrajzilag távol eső társadalmi berendezkedést sem, amilyen a córdobai kalifátus, hiszen ez csak Európa történelmének alakításában játszott szerepet. Ezzel szemben kitüntetett figyelmet fordítottunk Közép-Ázsiára, e kései kor uralkodó osztályának szülőhazájára, amely az iszlámot döntően alakító események egész sorának kiindulópontja volt.

Magának az iszlámnak és az iszlám teológiának, jognak, filozófiának, építészetnek és irodalomnak eredetét – hely hiányában – lehetetlen volt itt módszeresen feldolgoznunk; ezek amúgy is számtalan – szakértők, illetve a téma iránt érdeklődők által írott – mű fő témájául szolgálnak. Mindamellett olva-

sónk találni fog könyvünkben néhány új megközelítésű, egyszerű és tárgyilagos észrevételt e kérdésekről. Az első fejezet 3. és 4. alfejezetében Mohamedről és az első kalifákról rajzolunk általános képet; a negyedik fejezet, amely a szó szoros értelmében vett történelmet ismerteti, hosszan taglalja a fontosabb későbbi uralkodóházakat. A középkori keleti kultúra eredetéről az okkult tudományok, a népi ünnepek stb. kapcsán az ötödik fejezet 7., 3., 5. és 6. alfejezetében, valamint a hatodik és nyolcadik fejezetben lesz szó.

A Közel-Kelet földrajzát a különféle társadalmi tevékenységekről és azok legfőbb vonatkozásairól szólva érintjük a hatodik, nyolcadik, kilencedik és tizedik fejezetben.

Végül a zarándoklat, a határok s egyéb kérdések tárgyalása során is kifejtettünk néhány földrajzi megközelítésű nézetet. Egyébként az olvasó könyvünk végén talál egy térképet a középkori Keletről, valamint egy összefoglaló táblázatot az uralkodóházakról.

Aprólékos gonddal, a valóságnak megfelelően írtuk le e kor muszlimjainak mindennapi cselekedeteit, tevékenységeit, hogyan étkeztek, öltözködtek, dolgoztak, hogyan imádkoztak, hogyan szórakoztak, hogyan ünnepelték meg vallási és népi ünnepeiket, hogyan tették emlékezetessé életük nagy eseményeit. Így hát e könyv a téma első szakszerű feldolgozásának tekinthető. Minden egyes mondatát több forrás támasztja alá. De a kötet végén közölt filológiai apparátust a lehető legrövidebbre fogtuk; csak a legfontosabb forrásokat adtuk meg, amikor ezt a szöveg megkívánta. Az iszlámmal foglalkozó szakember minden nehézség nélkül el fog igazodni a szakirodalmi utalásainkban. Az általános bibliográfiát a laikus közönségnek szánjuk.

Néhány szó helyesírásában – történeti okokból – apróbb

változtatásokat vezettünk be. Így például a középkori Keleten az iszlámtól északra élő valamennyi népet – tibetieket, mongolokat, szlávokat vagy varégokat – „töröknek" nevezték. Ebben a jelentésben alább a „türk" szót fogjuk használni, hogy senki ne téveszthesse össze e népeket Törökország lakóival; ezt az országot, mint tudjuk, az újkorban hozta létre az egyik Szibériából származó népcsoport.

A keletiek ugyanúgy „franknak" hívtak minden fegyveres vitézt, aki a keresztény Nyugatról jött. Például a britanniai szigetek lakóját franknak nevezték, ha „szabad emberről" volt szó, és „rúminak", ha rabszolgáról. Mi megmaradtunk az általánosan elfogadott szóhasználatnál; a „frank" megnevezést kizárólag a merovingokra és Franciaország más lakóira használtuk, a keleti források által tágabb értelemben használt „frank" szót az „európai" megnevezéssel cseréltük föl.

A középkor elején saracaenus-nak (görögül szarakénosz) nevezték Kharakéne (görög Kárakainé) tengeri és szárazföldi kereskedő köztársaság lakóit. Az ország a Tigris deltájának mocsaras vidékén feküdt, és a Perzsa-öböl néhány szigete, így Kharax (Kharg) is hozzá tartozott. Népe a szabeus vagy zabeus hitet vallotta, vallásuk hittételeit szent könyvek foglalták össze. A középkori muszlimokat a bizánciak és tanítványaik, a nyugati keresztények jogosan tartották e vallás egyik szektájának, és joggal nevezték őket szaracénoknak. Ezzel szemben az újkor muszlimjait kezdettől muszlimoknak vagy oszmánoknak nevezték. A keresztes hadjáratok nyugati résztvevői világos különbséget tettek a *saracaenus* (szaracén), a régi fajta muzulmán és a muszlim, vagyis az *oszmán-török* között. Később, amikor a középkori muszlim típusa teljesen kiveszett, megnevezésük, a *saracaenus* is feledésbe merült. Mi a szót a modernebb *szaracén* formájában használjuk, de ez senkit ne

tévesszen meg a szó jelentését illetően: mi, nem törődve a szóhoz később kapcsolt különféle értelmezésekkel, kizárólag az oszmán-török civilizáció előtti kor muszlimjait nevezzük meg vele.

Olvasóink dolgát kívántuk megkönnyíteni azzal, hogy az évszámokat a nyugati időszámítás szerint, a súlyokat és mértékeket a 19. századi mértékrendszerre, illetve aranyfrankra átszámolva adtuk meg. Az iszlám nevek helyesírásában a nemzetközi átírási rendszer szabályait követtük.* Ha néhány névnél eltértünk a megszokott átírási formától, csakis a legújabb kutatási eredmények késztettek.

A. MAZAHÉRI
Az „Accadémie internationale d'histoire des sciences" tagja

* A magyar fordításra nézve természetesen a keleti nevek helyesírására vonatkozó akadémiai irányelveket tekintettük mérvadónak. (A szerk. megj.)

A muszlimok mindennapi élete a középkorban

A VALLÁSI ÉLET

1. Az iszlám a 10. századtól a 13. századig

Talán valamennyi vallás közül az iszlám változott a legtöbbet az évszázadok során. Sokféle nép szelleméhez kellett alkalmazkodnia, mindazokéhoz, melyek a sarkkörtől (szibériai és finnországbeli muszlimok) az egyenlítőtől délre fekvő vidékekig (malájföldi és szudáni muszlimok) Mekka felé fordultak, s ráadásul alkalmazkodnia kellett az időbeli fejlődéshez is.

Amikor az iszlám a 7. században elterjedt a Közel-Keleten, e térség középkori civilizációja már igen magas fokra jutott. Ettől fogva fejlődése egybefonódott a keleti kultúráéval.

A pártus korban (i. e. 250 – i. sz. 226), amikor e térség kultúrája még egészen kialakulatlan volt, és a szászánidák alatt (i. sz. 226–622), amikor e kultúra a „reneszánszát" élte, a középkori Közel-Kelet az Indiával szomszédos vidékeken a buddhizmus „nagykocsi" irányzatában hitt; Szamarkandban, Perzsiában és Arméniában a zoroasztrianizmus, Mezopotámiában a szabeizmus, Szíriában és Kis-Ázsiában pedig a kereszténység hódított.

A 8. században e némi közös vonást mutató különböző vallásokat maga alá temette az iszlám, amely ekkoriban főként a világi hatalom meghódítására törekedett. Ám a 9. században a Közel-Kelet beleunt az iszlám haszonelvűségébe és materializmusába, s újból elterjedtek az iszlám előtti régi vallások.

Mohamed (571–632) és közvetlen utódai teremtették meg az iszlám mozgalom kezdeti formáját, amely Medinából, Hedzsáz vörös-tengeri tartomány székhelyéről indult ki, és végül Damaszkuszban, a Fekete-tengertől nem messze fekvő

szíriai városban szilárdult meg (661–744). Az iszlám e korai változata magán viselte a monofizita keresztény tanok hatásának nyomait; az Eufrátesztől keletre lakó, nesztoriánus és párszi népek szemében „nyugati" támadásnak tűnt föl, és megjelenésétől fogva általános ellenállásba ütközött. Azok között, akik szembeszálltak e támadással, hogy helyreállítsák a vallásszabadságot és vele együtt a „keleti" – vagyis hindu és párszi – hatás túlsúlyát, első helyen kell említenünk a Perzsa-öböl – Bahrein, Hadzsar, Lahsza, Tawag szigetek és kivált a *Kharg* szigetek – hajósait és kereskedőit (*Kharg* az ókori *Kharacénia* bölcsője, a mandeusok vagy szabeusok hazája, akiket a „Keresztelő Szent János keresztényei" néven is emlegetnek).

A khargiak első perctől fogva engesztelhetetlen ellenségei voltak a hazájukban megjelenő iszlámnak; olyannyira, hogy nevük a *káridzsita* alakban az „iszlám ellen lázadók" szinonimája lett. A negyedik és ötödik fejezetben látni fogjuk, qarmaták néven hogyan hódították meg Irakot (890), Szíriát (900) és végül Mekkát (929), ahonnan elrabolták a híres ereklyét, a *Fekete Követ,* és hogyan lettek mutaziliták néven a 9. századi iszlám racionalizmus vezérei. Itt csak azt vizsgáljuk, hogy milyen szerepet játszottak mint *szúfi*-k, vagyis az iszlám megújítói. A szúfi meghatározás valószínűleg a *Szaubha* (Eldorado, Paradicsom, a mennyei Úr székhelye) szankszkrit szó melléknévi alakjából (*szaubheja,* az Ég lakója) származik.

Tanításuk szerint a világ urai láthatatlan lények voltak, akik hierarchikus rendben uralkodtak: háromszáz bonc püspök – *akhyar* – függött hét bonc érsektől – *abrar* –, ez utóbbiak pedig négy bonc pátriárkának – *awtad* – hódoltak. S végül a pátriárkák egy *Nuqaba* nevű háromságot tiszteltek, köztük az élő Mohamedet. Mohamedet, a mennyei parancs letéteményesét, *Qutb*-nak, Sarkcsillagnak nevezték.

Ez az értékes leírás, melyet Hugwirinek (†1072), a szúfizmus indo-iráni történetírójának köszönhetünk, szemlátomást megfelel a szúfik valóságos szervezetének, amely egyfajta titkos társaság, rend vagy társadalom volt, olyasféle, mint a manicheusoké. A szúfik egyébként köztudomásúlag néhány nagy közösségben tömörültek; központjuk Baszra volt, a Perzsa-öböl híres kikötővárosa, melyet a 7. században alapítottak, Kharg szigetének, az egykori Kharacéniának a közelében. Magában Bagdadban is volt szervezetük, és innen, az abbászida kalifátus székhelyéről rajzottak ki az iszlám világ egész területére.

A szúfik rendkívül ügyesen rejtették a példamutató erény és a szent élet álorcája mögé rendjük igazi célját. Némelyikük, mint al-Kharraz (†890) a *faná*-t vagyis nirvánát, az Allahhoz való megtérést hirdette, mások, mint al-Qasszáb (†884), botránykeltéssel terjesztették hitüket: a legszörnyűbb bűnökkel vádolták magukat a nyilvánosság előtt; így vonzották maguk köré az embereket, hogy híveket gyűjtsenek.[1] Másokat[2] barátaik legendákkal vettek körül, míg ők maguk szerénységet színleltek, hogy egyként elszédítsék a jámborokat és a „kritikus elméket". Ezt mívelte at-Tusztari (†886) is, aki arról volt híres, hogy „vízen jár", és akitől egy nap egy ismeretlen férfi megkérdezte: „Valóban igaz, hogy te vízen jársz?" – Kérdezd inkább szomszédomat, a müezzint, ő képtelen hazudni" – felelte igen ügyesen a szent ember. Akkor a müezzin előadta, hogyan húzta ki egy héttel korábban a szúfit a kolostor medencéjéből, ahová az belepottyant, és hajszál híján megfulladt. Az ismeretlen a „kritikus elmék" fajtájához tartozott; mégis, dacára e feleletnek, csatlakozott a mesterhez, mert igen komoly embernek ítélte őt.[3]

Sok szúfi megszállottságában a vértanúságot kereste, hogy még nagyobb hatást gyakoroljon az elmékre. Így például

a párszi születésű Halládzs (†921), a magas rangú pénzügyi hivatalnok és a bagdadi szúfik vezetője, azt állította magáról, hogy egy személyben Allah és a Próféta. Keresztre feszítették, mint „példaképét", Jézus Krisztust. A rendőrség titkosírással készült fontos levelek tömegét találta meg nála.[4]

Kevéssel ezután egy másik, Salmakáni nevű szúfit (†932) is keresztre feszítettek a szunniták, mert azt állította magáról, hogy ő a Szentlélek. Többen pedig megjósolták, hogy a 350. évben (960–61) bekövetkezik a vallási vezető vagy „Mahdi" eljövetele és az „Idők beteljesülése"; vakmerőségük miatt ők is vértanúságot szenvedtek.

A többség azonban kevésbé végletes módszereket választott; ájtatos mutatványokkal szereztek híveket, miként Dzsunaid (†980), aki naponta háromezerszer imádkozta végig az olvasóját. Mások csak harmadnaponta aludtak vagy ettek.

A nép szerette és nagy becsben tartotta a szúfikat; a vándorló szúfik szállást, élelmet és pénzt kaptak. „Olyan étvágya van, mint egy szúfinak", mondták a nagyétkűekre. Pedig a szúfi mesterek azt kérték szerzeteseiktől, hogy legyenek mértéktartók, ha lakomára hívják őket.

A szúfik még némely bűnök elkövetésétől sem rettentek vissza; meg voltak róla győződve ugyanis, hogy Allah iránti odaadásuk felmenti őket az ortodoxia összes többi előírása alól. Az ősi szokásokkal ellentétben néhány *szúfi* megnősült, sőt némelyiküknek több felesége is volt[5]: igaz, a nagy többség nőtlen maradt.[6] Voltak hívei a szüzesség megtartásának és a böjt gyakorlásának is.[7]

E szerzetesek gyapjúdarabokból vagy régi rongyokból varrott kabátban jártak, és úgy gondolták, hogy kizárólag ez az öltözék a megfelelő az ima elvégzésére.[8] Az iszlám első évszázadaiban száműzetett az ének és a zene, mint afféle világi

hívság, a szúfik azonban újra elővették, mivel azt tartották, hogy feltétlenül hozzátartozik Allah kultuszához. Néhány szerzetesrendjük még a szent táncot is bevezette,[9] az ég látszólagos mozgásának szimbólumaként. Jeruzsálemben, a karámiták rendjének kolostorában a szúfik kórusokat énekeltek, és vallásos zenét játszottak.

A 9. század közepétől Siráznak és Nisápúrnak is megvoltak a szúfijai. A történetíró Muqaddaszi 980 körül Kurdisztánban utazgatván egy napon negyven szúfival találkozott, akik ciliciumot viseltek és makkon éltek. A 10. és 11. századbn az Ibn Karám (†868) alapította rend – a karámiták rendje – nem csupán Turkesztánban és a gaznai szultanátus (977–1050) uralma alatt élő Afganisztánban terjedt el, Jeruzsálemben és Régi-Kairóban is voltak kolostoraik.[10] Ugyanennek a rendnek hétszáz kolostora volt Észak-Afrikában és Spanyolországban.

Nem áll szándékunkban firtatni, hogy muszlimok voltak-e a 10. századi szúfik. Ha valaki felteszi magának e kérdést, annak előre azt válaszoljuk: a kérdést ugyanilyen joggal feltehetné Loyola Ignác jezsuitái vagy a Kálvin korabeli protestánsok kapcsán is; ugyanilyen joggal firtathatná, vajon ezek az emberek őszinte keresztények voltak-e. Számunkra az a fontos, hogy a szúfik egyre nagyobb tömeg hívőt vonzottak magukhoz és – kivált Iránban és Afrikában – egész tartományokat hódítottak meg, olyannyira, hogy a szúfizmus az iszlám döntő formájává lett, azaz valamennyi iszlám irányzat és szekta fontosnak ítélte magába olvasztani, mert India vallásainak nyomán a szúfizmus egyaránt hajlott az aszkézis, a jóga és a bálványozás, a *bhakti* gyakorlására, valamint az ereklyék kultuszára, a *tantrá*-ra és a filozófiai elmélkedésre, a *védantá*-ra. Kellőképpen rugalmas lévén, minden filozófiához, minden kultuszhoz és vidékhez alkalmazkodni tudott.

Az iszlám tehát, amely kezdetben pusztán a medinai arabok uralmát jelentette, és provinciális ideológia volt, a szúfizmus panteista hatásának köszönheti, hogy valóban egyetemes, bárhol és bármikor elterjedni képes vallássá lett, akárcsak a manicheizmus vagy még inkább a buddhizmus. A szúfizmus ugyanis jócskán túlhaladt az iszlámon. A szúfi mestereket egyaránt tisztelték Szíria keresztényei és muzulmánjai, Perzsia párszijai, zsidói és muzulmánjai, India hindui és muzulmánjai.

A *szunna,* vagyis az ortodoxia ellen titkos háborút folytató szúfizmus mellett a 10. század vallási irányzatai között meg kell említenünk a *síijá*-t, amely a szúfizmussal ellentétben leplezetlenül és nagy erővel vívta harcát az ortodoxia ellen. Ennek az irányzatnak a szerepét a negyedik és ötödik fejezet elején fogjuk részletesen tanulmányozni.[10] Annyit azonban már most is elmondunk róla, hogy a *síita* mozgalom az *imamátus*-nak, vagyis az iszlám törvényes vezetőjének kérdésére összpontosított.

Egyesek, mint például a lahszai qarmaták, akikről később hosszabban fogunk értekezni, egyenesen tagadták e funkció papi jellegét, mások viszont Mohamed közvetlen leszármazottainak apostoli küldetése mellett foglaltak állást. Ez utóbbiak közé tartoztak a Perzsiában igen elterjedt dajlamiták, akik nem ismerték el a Zaid (†739) utáni imámokat – zaiditáknak is nevezték őket –, a főként Afrikában elterjedt fatimidák pedig az Iszmail után következő imámoktól tagadták meg az elismerést. Iszmail Zaid harmadfokú unokatestvére volt, nevéből ered a mozgalom tagjainak megjelölése (*iszmaéliták*). Mindkét irányzat maradványai léteznek még napjainkban, de csak Jemen és Zanzibár területén.

A 10. században a különféle síiták kizárólag olyan vezetőt akartak elismerni, aki az ő vallási irányzatukhoz tartozik[11], így

azután ahol csak kezükben tartották a hatalmat, mindenütt tilalom alá helyezték a szunnitákat, így az abbászida dinasztia, és különösképpen az omajjád imamátus híveit. Az Omajjád-ház leszármazottait 744-től fogva mint „trónbitorló, bűnös nemzetség” tagjait száműzték, és Spanyolország belsejébe toloncolták.

A maguk részéről a szunniták is igen rossz szemmel nézték a síitákat. A spanyol Ibn Hazm (†1064), a szekták történetének krónikása a qarmatákról és a fatimidákról azt állítja, hogy azok egész egyszerűen elvetették az „igazi” iszlámot, és visszatértek az ősi idők tiszta „dualizmusához”[12]. Az iszlám világ sok más történetírója osztotta ezt a nézetet, így például Nizam al-Mulk (†1092) is[13]. Amikor azt mondják: „dualizmus”, ezen a manicheusok szektáját értik, amelynek egyik iszlám ága a Koránt és általában a kánoni szövegeket a *taawil,* vagyis a kabbala módszerével értelmezte. A síiták minden egyes szónak, sőt minden egyes betűnek allegorikus jelentést tulajdonítottak, s ezt a saját felfogásuknak megfelelően értelmezték[14].

2. Mecsetek – Istentisztelet és szertartások –
– A vallásfelekezet tisztségviselői –
– Ramadán

A középkorban a mecset nem a szó szoros értelmében vett szentély volt, hanem a vallási, szellemi és társadalmi élet középpontja. A muszlimok egyetlen szentélye, ahol oltár található, és ahol áldozatot mutatnak be, a mekkai Kába.

A mecset egy medence, egy kút vagy forrás köré épült nagy méretű udvar és az udvart övező fedett árkádok, valamint az ezekből nyíló különböző méretű és elrendezésű, nagy számú

terem együttese. Magába foglal néhány nagy termet, ahol több ezer hívő összegyűlhet; itt végzik a közös imát és a közös meditációt. Más termek tanulásra, ünneplésre és közérdekű gyűlések megtartására szolgálnak.

A mecset csak a török hódítás óta lett valóban imádságra szolgáló hely, ahonnan minden egyéb tevékenységet kitiltanak. A klasszikus iszlám korban minden tisztes összejövetel színterét mecsetnek hívták, így például a sakktermeket vagy bármiféle iskolát vagy a *szúk*-ot (bazárt). Nem kell hát meglepődnünk, ha a történetírók Bagdadban vagy Córdobában tíz-, illetve húszezer mecsetet tartanak számon.

A mecset éjjel-nappal nyitva állt. Elvben a mecsetszolgák az ima befejeztével kisöpörtek, letörölgették a lámpákat, bezárták a kapukat, és sem gyermekeket, sem állatokat nem engedtek be a szentélybe. Ám a valóság egészen másképp festett: itt találtak szállást az utazók, a koldusok és a hajléktalanok; az emberek tömegekben érkeztek a müezzin imára hívó kiáltására, de nemcsak ezekben az órákban jöttek, hanem más időpontokban is, hogy találkozzanak barátaikkal, beszélgessenek, játsszanak egy parti sakkot, értesüljenek és vitát folytassanak a friss hírekről.[15] Itt olvasták fel műveiket a költők, itt szórakoztatták a mesélők és kardnyelők közönségüket, még a szerelmesek is itt adtak találkát egymásnak, és itt rendezkedtek be az írnokok. Napközben és esténként a lámpások fényénél nagy tömeg ember sétált, pihent, kószált a mecsetben.

Muqaddaszi (985 körül írt) meséli, hogy egyik este a régi-kairói nagy mecsetben száznál is több különféle csoportosulást számolt össze.[16] Ugyanakkor Ibn Haukal (†977) meglepődik azon, hogy ételárusok, boltosok állítják föl pultjaikat a mecsetek udvaraiban.[17]

Némelyik faluban akadtak kisebb, minden díszt és fény-

űzést nélkülöző mecsetek, az udvar közepén egy egyszerű vízlefolyóval. A városokban általában egyházkerületenként egy mecset állt, és a város fontosságától függően egy vagy több nagy mecset is épült. *Minbart* (szószéket) kizárólag a nagy mecsetben lehetett állítani, és itt tartották meg a pénteki közös imát is. A nagy mecsetet *pénteki mecsetnek* is hívják.

A szegényesebb mecsetekben egyszerű gyékények borították a földet, a gazdagon ellátott mecseteket azonban értékes mogrebi vagy abbadáni gyékényszőnyegek díszítették. Perzsiában, a szőnyegek hazájában, szent szövegekkel és strófákkal kihímzett, pompás kilimekkel burkolták a termeket.

A nagy hőmérsékletingadozástól szenvedő vidékeken, mint például Közép-Ázsiában és Iránban, ahol a higany télen −40 fokra süllyed, nyáron +50 fokra emelkedik, télen izzó parázzsal teli nagy serpenyőket, nyáron jéggel teli rézmedencéket helyeztek el a termekben.

A világítást nagyszámú, porcelánból, üvegből vagy vésett ezüstből készült olajlámpás biztosította. Jeruzsálemben, Mekkában és Medinában hihetetlen finomsággal megmunkált aranylámpásokat is használtak.

A nagy városokban rengeteg mecset épült: így például Alexandriában, Szaladin (1169–1193) fővárosában, a 12. században három-négy mecset is épült egymás mellett. A mecsetek egy része magánszemélyek által örökül hagyott alapítványokból épült, de leggyakrabban gyűjtésből fedezték a költségeket. A jövedelmet élvező mecsetek maguk gondoskodtak a fenntartásukról, a többieket pedig az állam látta el. 1012-ben Egyiptomban nyolcszázharminc olyan mecset volt, amely semmiféle járandósággal nem rendelkezett és fenntartásának gondját teljes egészében az állam vállalta magára; a kalifa jótékony alapítványokkal látta el őket, hogy fizetni tudják az éne-

kcseket, hittudósokat, müezzineket és a különféle szolgákat. A 12. században a régi-kairói Amru mecset fenntartása napi harmincezer mogrebi dínárba került, az omajjádok mecsetje, a damaszkuszi nagymecset, amely ötszáz énekest fizetett rendszeresen, évi nyolcezer türoszi dínár fölött rendelkezett.[18]

A vallás fontos szerepet töltött be a muszlimok életében, és napjaik jelentős részét meghatározta. A mecsetben naponta ötször tartottak közös imát: az elsőt napfelkelte előtt, a másodikat dél és két óra között, a harmadikat a délután vége felé, amikor a nap már lemenőben volt, a negyediket napnyugta után, az ötödiket este, a vacsora befejeztével. Ezekben az időpontokban a híveket a müezzin hívta imára a minaret tetejéről. Nappal szívesebben alkalmaztak vak müezzineket, hogy a minaret tetejéről ne pillanthassák meg az udvarokban fátyol nélkül sétálgató nőket. Az esti ima idején a müezzin egy rúd végére tűzött lámpást gyújtott meg, hogy a hívek a távolból is láthassák, ahol a hangját esetleg már nem hallják meg. A *minaret* szó eredeti jelentése, fárosz, világítótorony.

A segédmüezzineket, hogy pontosan tudják az imák idejét, bevezették az asztronómia tudományába. Az égbolt megfigyelésével és asztrolábiumok segítségével éjjel-nappal jegyezték az időt. A legnagyobb mecsetekben hidraulikus ingaórák működtek, melyek napközben óránként, sőt negyed- és félóránként felcsendülő zenével, éjszaka pedig különböző színű lámpák fényével jelezték az idő múlását. Ismerünk értekezéseket, melyek részletesen leírják, hogyan készültek e tökélyre vitt ingák.

Valamennyi imateremben volt egy *mihráb*. A buddhista templomokból átvett *mihráb* ez idő tájt újdonság volt; a gyakorlat még nem szentesítette a használatát. A *mihráb* értékes fával, márvánnyal, mozaikkal gazdagon díszített, csúcsíves

tetővel fedett fülke, jelképes kapu, amely Mekka irányát mutatja. Naponta ötször, ugyanabban az órában, amikor a Kábánál is imádkoztak, összegyűltek a hívek, és a *mihráb* felé fordulva, Mekkában levő hittestvéreikkel szellemi közösségben imádkoztak.

A megadott időpontban az *imám* a *mihráb* előtt helyezkedett el; a mögötte felsorakozott hívek az ő mozdulatait követték, és vele együtt halkan mormolták az imákat.

Ima közben négy *ruku*-t, meghajlást végeztek, és az imádkozást két *szugud*-dal fejezték be. A *szugud*-nál a sarkukon ülő hívek a földre borultak, oly módon, hogy homlokuk a talajt érintse, és kezüket maguk elé fektették. Mozdulataikat a strófák és formulák halk recitálásával kísérték. Az imák alatti testtartást és a strófák ejtését minden „rítus" aprólékosan szabályozta. A mecsetben a férfiakat és a nőket két méter magas vászonfüggöny választotta el egymástól, és az ima végeztével külön kapun távoztak.

Az ima csak akkor volt érvényes, ha a hívő a testi és erkölcsi tisztaság állapotában végezte el, ezért előtte kötelező volt a hosszú rituális tisztálkodás.

A rituális tisztálkodásnak két fajtája ismeretes: a rövid és a hosszú. A rövid tisztálkodást leggyakrabban magában a mecsetben végezték, a medence vagy a forrás mellett; a hosszút a *hammám*-ban, amely mindig a mecset szomszédságában működött.

Fogat és körmöt kellett kefélni, a szakállt gondosan meg kellett nyírni, egyszóval tetőtől talpig tisztának kellett lenni. Így azután mindennap, két órával napfelkelte előtt, kürtszó jelezte a híveknek, hogy kinyitott a *hammám;* és azon nyomban tódultak is befelé az emberek, hogy rituális tisztálkodásukat elvégezzék. A vízbe merüléssel járó hosszú tisztálkodást azok-

nak kellett elvégezniük, akiknek szexuális érintkezésben volt részük. A nők különféle kedvezményeket élveztek: nem volt kötelező részt venniük a reggeli imán, s nem kellett már napfelkelte előtt a *hammám*-ba menniük; otthon is elvégezhették az imát, és elegendő volt, ha jelképesen túlestek a rituális tisztálkodáson: egy tálból egy maroknyi homokot merítvén ledörzsölték az orruk és az ujjaik hegyét. A *hammám*-ba délután mentek. Részleges felmentést lehetett kapni a böjt és az imák alól betegség, utazás, katonáskodás miatt és háború idején is.

A mecset közelében volt egy épület, melyben árnyékszékek sorakoztak, az épület felismerhető volt, az ajtók elé kitett majd száz füles kancsóról, melyben víz volt a hívők számára a mosakodáshoz. Az ima elvégzése előtt ajánlatos volt itt megfordulni. Egy kicsit távolabb őrizték a hívők lábbelijeit; saruikból kibújtak ugyanis, mielőtt a mecsetbe léptek volna. A megszámlálhatatlan papucsot és a legkülönfélébb lábbeliket rekeszekben helyezték el, és mindegyik kapott egy-egy jelet, hogy távozáskor gyorsan meg lehessen találni. Távolabb állt a borbélyműhely, szomszédságában a illatszerárus boltja, ahol rózsa-, ibolya- és jázminolajat árultak.

Röviddel a müezzin kiáltása után megkezdődött az ima. A 10. századtól kezdve az éneklés is helyet kapott a szertartásban, és megnőtt a müezzinek száma, akik kórusban énekeltek.[19] Kelet-Iránban az a szokás alakult ki, hogy az énekeseket padokra ültették le a *minbár,* a szószék körül, melyet hét lépcsőfokon felhágva közelített meg az ige hirdetője.[20] Divatba jött a Korán illetve az imádságok éneklése, és ez a divat gyorsan elterjedt. Ahogyan annak idején a mágusok (a zoroaszteri papok) Zarathusztra himnuszait, a *gáthák*-at énekelték napjában ötször (az öt *gátha*), úgy most az öt ima, a *szalavát* kínált alkalmat az éneklésre és zenélésre. Így aztán az addig eléggé

kezdetleges és merev szabályok szerint zajló közös imák egyre inkább hasonlítani kezdtek a buddhista szentélyek vagy a tűztemplomok szertartásaira, ami nem kis csodálkozást váltott ki a keleten járó ibériai és afrikai arabok körében. Ők, akik szigorúan őrizték az ősi szokásokat, így kiáltottak fel: „Keleten nincs többé iszlám hit."

Az imát mindig eskü követte. A *kátib,* az igehirdető az abbászidák viseletében járt: arany paszománnyal (*taráz*-zal) szegélyezett fekete kabátban, fekete turbánban, oldalán díszkarddal. Amint fölfelé vonult a *minbár* grádicsain, a *kátib* kardja markolatának koppantásaival jelezte haladását: egyet ütött az első fokra, egyet a középsőre és egy harmadikat az utolsóra. Azután jobbra és balra fordulva köszöntötte az egybegyűlt híveket, majd beszélni kezdett. Két fekete zászló alatt állt, melyekre feliratokat, az uralmon levő kalifa és a szultán neveit és titulusait, valamint az iszlám hitűek *credó*-ját hímezték.[21] A nagy mecsetekben, amilyen a bagdadi vagy a mekkai, az igehirdető mellett két szolga vitte a zászlókat, előtte pedig egy harmadik dobszerű hangszerrel jelezte, hogy a szónok elindult.

Az igehirdetőket, akik ugyanolyan köztisztségviselők voltak, mint az imámok, a müezzinek, a mecsetszolgák és az énekesek, nagy gonddal választották meg. Nem lehettek sem túl fiatalok, sem túl szépek, sem túl elegánsak; annyit kívántak csak tőlük, hogy kifejező arcjátékkal és mozdulatokkal adjanak elő, ne idézzenek szerelmi tárgyú irodalmi történeteket, és főképp ne rögtönözzenek.[22] Általában nem nagy tehetségű előadók közül kerültek ki. Ibn Dzsubair spanyol utazó, aki elment a bagdadi Nizámijje *medreszé*-jébe, és meghallgatta a szentbeszédet, így számol be tapasztalatairól: „Az énekesek sorban ültek padjaikon, és kórusban énekelni kezdtek egy dúr

hangnemű himnuszt, majd az igehirdető, gazvini Radiaddín *imám* felment a *minbár*-ra és oly bölcsen és ékesszólóan beszélt, hogy ámulattal eltelve és feszült kíváncsisággal hallgattam. A szentbeszéd után a jelenlevők némelyike papírszeletet küldött az *imám*-nak, s a cédulára egy vagy több kérdés volt feljegyezve. Az *imám* mesterien megfelelt minden kérdésre, majd miután leszállt az este, elhagyta a szószéket, és a tömeg nagy része eltávozott. Az ott maradottak közül jó néhányan még bőven ontották könnyeiket, és a szokásnak megfelelően a nyilvánosság előtt vallottak bűneikről; a bűnbánó ember homlokára a gyóntató a kezével tintajelet írt, így oldozta fel." Egy más alkalommal Ibn Dzsubair Bagdadban, Dzsamáladdín al-Dzsauzi „mester" mecsetjében vett részt a szentbeszéden. A mester, akinek nevét Kínától az Ibériai-félszigetig jól ismerték, minden szombaton beszédet mondott. „Ékesszólása, írja Ibn Dzsubair, csodával határos."[23]

Az iszlám naptár holdéveket számlált. Az év tizenkét holdhónapból állt, és a kilencedikben vette kezdetét a ramadán.

Ebben a kalifa vagy a szultán határozta meg – a csillagokkal folytatott tanácskozás után – a böjt kezdőnapját, de a hívek nem bíztak teljesen e jóslatokban, noha pontosak voltak, hanem saját szemükkel szerették látni az újhold sarlóját, mielőtt a böjtöt megkezdték.

A böjti előírás igen szigorú volt: napkeltétől napnyugtáig sem enni, sem inni, sem fürödni nem volt szabad. Így azután a *hammám*-ok nappal zárva tartottak, és éjszaka nyitottak ki.

A gazdag emberek egész nap aludtak, és éjjel kényelmesen pihengettek, így számukra elviselhető volt ez a kötelezettség, de a szegényeket anyagi eszközeik szűkössége egész napi munkára kényszerítette, így hát őket ugyancsak próbára tette a böjt. Főleg a szomjúságtól szenvedtek; mihelyt leszállt az este

és a dobpergés jelezte a böjt végét, a tömeg az italárusok köré tódult. Ramadán idején a boltok későig nyitva tartottak, mivel az emberek éjszaka ettek, ekkor gyűltek össze, és sétálgattak a kivilágított utcákon. Az élénk éjszakai élet ilyenformán egy álló hónapig tartott, egészen a tizedik hónap első napjáig. Akkor nagy mulatozást csaptak a böjt befejeződésének alkalmából. Ezt az ünneplést Kis-Ünnepnek, *Ejd-asz-Szagir*-nak hívták; ez jelezte a visszatérést a megszokott életritmushoz.

3. A mekkai zarándoklat

A középkori muszlimok számos szent helyet tiszteltek, ahová minden évben tömegével vándoroltak el az emberek. De valamennyi közül messze a legfontosabb és az egyetlen kötelező zarándoklat a mekkai volt. Az iszlám vallásnak egyetlen szentélye volt, ez pedig a mekkai nagymecset belsejében levő Kába. A világ összes mecsetjei a Kába irányába tájolva épültek.

Elvileg minden muszlim köteles volt évente egyszer Mekkába zarándokolni, elvégezni a szertartásokat és áldozatot bemutatni. Csakhogy ez igen nehéz utazást jelentett, melyhez időre és pénzre volt szükség, s így csak gazdag vagy legalább módosabb emberek tették meg, kíséretükben dervisekkel, szúfikkal, néhány különösen ájtatos szegény emberrel, akik útközben a gazdag zarándokoktól koldultak.

A beduinok, Arábia őslakói otthonosan mozogtak a sivatagban, az ő számukra nem jelentett nagy nehézséget az utazás. De egészen másképp állt a dolog a távoli országokból érkezett, letelepült népekkel. Az arábiai „szaharán" sokszorosan veszélyes volt az átkelés: részint nem volt víz, és perzselt a forróság,

részint nehéz volt elkerülni a találkozást a fosztogató és fanatikus bennszülöttekkel. Ezért rendelték el a bagdadi kalifák, hogy a zarándokok nagy csoportokba verődve utazzanak. Így azután a holdhónap által meghatározott időpontban az iszlám világ valamennyi zarándoka összegyűlt Bagdadban, és mint valami ostromló hadsereg átkelt a kalifa nyomában az arábiai sivatagon. Az utazás több héten át tartott. Az elcsigázott zarándokok kegyetlenül szenvedtek a szomjúságtól és a hőségtől: igen sokan elhullottak közülük; jó, ha az útra keltek fele célhoz ért. Az útközben elhunytakat a hit mártírjainak tekintették.

Az utolsó kalifa, aki még fölkerekedett Mekkába, Harun ar-Rasíd (786–809) volt; halála után egyetlen uralkodó sem vállalkozott többé e hosszú és veszedelmes útra. A kalifák valamelyik emírjüket bízták meg, hogy képviselje őket, és végezze el helyettük a zarándoklatot. A kiválasztott személyt *emír al-háddzs*-nak, a zarándoklat emírjének hívták. Az előkelőségek és gazdag emberek némelyike is helyettest állított maga helyett, és így a kábai út kötelességét elmulasztó zarándokok helyettesítése elfogadott mesterséggé vált.

Gazdasági és – minden valószínűség szerint – politikai okok miatt a hispániai kalifák megtiltották híveiknek a mekkai zarándoklatot. Jogtudósaik, az *al-fagih*-ok azzal az érvvel igazolták a tilalmat, hogy a Szent Háború előbbre való a zarándoklatnál, mert ez utóbbi az arany kiáramlását idézi elő, márpedig pénz nélkül nincs háború, és Andalúziának igen sürgető teendői vannak e téren, legfőképpen az európaiakkal szemben. Így azután a középkorban igen kevés andalúziai büszkélkedhetett azzal a kiváltsággal, hogy Egyiptomon keresztül nekivágott Mekkának.

1047-ben elmararadt a zarándoklat, mert Mezopotámiában,

Irakban és Hedzsázban éhínség és pestis pusztított, így ebben az évben felmentették a hívőket a mekkai zarándokút kötelessége alól.

A zarándoklat intézményét bírálat is érte. Különösen azóta voltak ellenzői, amióta attól lehetett tartani, hogy a bagdadi kalifátus ellenőrzése alatt álló országok pénze az utazás során átvándorol a qarmaták kincstárába. A 10. században a qarmaták, egy lázadó szekta tagjai, akik 899-ben köztársasági berendezkedésű, világi államot hoztak létre Lahszában, a Perzsa-öböl arab partján, minden eddiginél jobban megerősítették az uralmuk alatt álló vidékeket. Igazi sivatagi kalózokként könyörtelenül megsarcolták az „imámok buzgó híveit". A bagdadi kormány, hogy távol tartsa őket a zarándokúttól, díjat fizetett nekik az áthaladásért, melynek összege alkalmanként több százezer aranytallérra rúgott. A szúfi mozgalom is ellenezte a zarándoklatot: az embernek, úgymond, fontosabb dolga is van, semhogy életét és pénzét kockáztassa a hosszú úton. Mások inkább Jeruzsálembe szerettek volna menni,[24] megint mások a közeli szent helyekre. Al-Mutawakkil kalifa (847–861) odáig merészkedett, hogy kicsinyített kábát csináltatott a Tigris-parti Szamarrában álló palotájába, ahol áldozatot mutatott be. De hiába kifogásolták oly sokan, a mekkai út évről évre a zarándokok hatalmas tömegét vonzotta; mind látni akarták a Szent Várost, és teljesíteni az „igaz hitűek" kötelezettségét.

A Bagdadból induló nagy karavánhoz a zarándokok tízezrei csatlakoztak. Ebben az esetben a *kárabhána,* a karaván visszanyerte ősi, perzsa jelentését, ami katonai expedíció volt. A menet Kufán, Nadzsafon, Qadisziján, pálmafákkal övezett nagy városokon haladt keresztül; az Eufráteszen egy hajóhíd segítségével kelt át, majd elérte az arábiai sivatagot; a Nadzs

fennsík mentén haladva pedig Hedzsáznak a Vörös-tengerből kimagasló hegyvonulatához, a Korláthoz jutott el; ennek lábánál fekszik Medina, és kissé délebbre Mekka. Ez az útvonal volt a királyi út, melyet Zubaida, Harun ar-Rasíd kalifa unokatestvére és első felesége vágatott és építtetett ki, hogy Bagdadot Mekkával összekösse.[25] A munka hárommillió aranytallérba került, s az utat több ízben felújították, nevezetesen Adudad-Daula (946–983) és a nagyvezír, Nizám al-Mulk († 1092). Ne gondoljunk mai értelemben vett országútra; csupán egy cövekekkel kijelölt széles csapás vezetett a sivatagon át, melyet helyenként hatalmas tavak szegélyeztek. E mintegy három méter mélységű és több száz méter átmérőjű, csodálatos tavakat állandóan őrök óvták, akik egy közeli erődben laktak. Ők felügyeltek a tó tisztán tartására és főleg arra, nehogy a beduinok megdézsmálják a karaván szükségleteire szánt vizet.

A menet élén a kalifa képviselője, az emír al-háddzs lovagolt, lovas testőrei kíséretében – mögötte haladt a zarándokok valóságos serege. A főurak, a gazdag kereskedők, a nemes hölgyek teveháton utaztak fényűző gyaloghintóikban; málhákkal megrakott teherhordó állatok és rabszolgák kísérték őket. A gazdag zarándokok egészen rendkívüli kiadásokat engedhettek meg maguknak. Nagy leleménnyel berendezett gyaloghintókban aludtak, ettek, és – hogy múlassák az időt – olvastak és sakkoztak. Ha jelezték, hogy leszállni kívánnak, egy rabszolga megállította a tevét, egy másik rabszolga lépcsős zsámolyt hozott oda, egy harmadik pedig ernyőt tartott a nagyméltóságú úr feje fölé, hogy megóvja a nap sugaraitól. Amikor megérkeztek a pihenőhelyre, azonnal szőnyeget terítettek le, mely egészen a sátor bejáratáig vezetett. Őutánuk következtek az alacsonyabb rangú személyek, a kereskedők és

kézművesek, szolgák és néhány dromedár kíséretében, s végül egy nagy tömeg kisember zárta a sort, akik egymást váltogatva, ketten-hárman utaztak ugyanazon a tevén.

Az Ibn Dzsubair leírta karaván utasai között volt három igen előkelő hölgy, akik korábban rendszerint csak „képviseltették" magukat a zarándoklaton, de ebben az évben ragaszkodtak hozzá, hogy személyesen látogassanak el a szent helyekre.[26]

Egyikük egy szeldzsuk hercegnő, Izzaddín-Maszúd (1180–1193) lánya; atyja Diar-Bekir és a bizánciaktól újonnan elhódított területek *atabek*-je volt, és százezer lovasnak parancsolt, férje, Núraddín Mahmúd (1146–1174), Amid *atabek*-je pedig tizenkétezer lovassal rendelkezett. Kíséretében két másik, ugyancsak szeldzsuk hercegnő is utazott, az egyik Muizaddínnak, Moszul „királyának" anyja, a másik Samszaddín Ildegniznek (1161–1172), Azerbajdzsán *atabek*-jének lánya volt.

A három kegyes és könyörületes nagyméltóságú hölgy minden pihenőhelyen negyven teverakomány ruhát, valamint vizet és élelmiszert osztatott szét a rabszolgáival. Még Mekkában is naponta többször felhangzott a kiáltás: „*al-mâ lisszabil!* ingyen víz!" – és egész sereg tömlővel, korsóval, csészével felszerelt ember rohant a hang irányába, és mindenki áldotta a hercegnőket: mert mind útközben, mind Mekkában roppant drága volt egyetlen csésze víz is.

Hogy a hatalmas távolságot legyűrjék, a karaván még éjszaka is folytatta útját. A zarándokok gyaloghintójuk vánkosain vagy hátas jószáguk nyakán pihenve békésen aludtak, a tevék lépéseinek ritmusa elringatta őket. Csodálatos látványt nyújtott a lassan tovahaladó menet. Napközben, írja Ibn Dzsubair, az ember mintha „bárkákkal teli óceánt" látna, az ernyők és a gyaloghintók függönyei ugyanis vitorlákhoz ha-

sonlatosak; éjjel a rabszolgák megszámlálhatatlanul sok fáklyát vittek az állatok előtt, s ez „a csillagos éghez tette hasonlatossá a sivatagot".

A *kúsz*, egy hatalmas dob adott jelt a megállásra, a sátrak összehajtására vagy szétnyitására, a legegyszerűbb közös tevékenységre is; hangja, írja Ibn Dzsubair, a mennydörgéshez volt hasonlatos. A zarándokok a *kúsz* hangjára egy emberként, katonásan sürgölődtek; mint valami „szőnyeget", összehajtották, illetve szétnyitották a hatalmas „vászonvárost". Egyetlen percet sem vesztegethettek el, hiszen, ha ki-ki a kedve szerint cselekszik, a karaván soha nem érkezett volna meg Mekkába a kívánt időben.

A pihenőhelyet elérvén a zarándokok legelőször a vízlelőhely felé igyekeztek; a legfiatalabbak szaladtak, hogy felüdülésül úszhassanak egyet a *szahrig* vizében. Ezen a helyen mindig nagy tülekedés, kavarodás volt, mert néha megesett, hogy a vízgyűjtőt üresen találták. Vagy az eső maradt el hosszú ideje, vagy a beduinok megrongálták, eltömték a tárolót. A ciszterna kiszáradása valóságos tragédiát okozott, a szegény emberek sorait megtizedelte a szomjhalál.

Az arábiai „szaharán" való átkelés közben temérdek szenvedés és veszély várt az utazókra. 1004-ben a szomjúságtól végsőkig elgyötört zarándokok kénytelenek voltak tenyerükbe vizelni, hogy inni tudjanak.[27] 1011-ben, az utazás ideje alatt egy pohár víz kétszáz ezüstbe került.[28] 1012-ben a qarmaták lerombolták a víztárolókat, bozóttal tömték be a kutakat és tizenötezer ember lelte halálát! 1014-ben húszezer zarándok pusztult el, és csupán hatezren élték túl az utazást, ők is annak köszönhették megmenekülésüket, hogy megitták a tevék vizeletét.[29] 960-ban, az Egyiptom felől érkező zarándokok egy keskeny, kiszáradt folyómederben ütötték fel sátraikat, ami-

kor hirtelen felduzzadt áradat tört be, mindent, ami útjába került, magával ragadott, és megfojtotta az utasokat, még mielőtt felocsúdhattak volna, s a zubogó, hordalékos víz a Vörös-tengerbe sodorta áldozatait.[30]

Általában minden pihenőhelyen kisebb vásárt tartottak, ahol a beduinok, akik ismerték a karaván áthaladásának napját, birkákat, datolyát, vajat, mézet, sajtot, sőt távoli oázisokból származó gyümölcsöt is kínáltak, persze gyakran aránytalanul magas árat kérve a termékeikért. Január kellős közepén szőlőt, dinnyét, uborkát árultak, amin ugyancsak álmélkodtak a perzsák, akiknek hazáját ebben az évszakban hó borította.

A sok-sok napon át tartó sivatagi utazás után igen nagy volt a zarándokok öröme, amikor a szent várost megpillantották; mivel azonban ekkora tömeg nem gondolhatott arra, hogy a városban telepedjen meg, a városon kívül ütöttek tábort. Rögtön a megérkezés után egy erre a célra berendezett „parkban" szabadon engedték a málháktól megszabadított állatokat, és ezrével állítottak fel sátrakat: mintegy varázsütésre hatalmas és különös, „sokszínű vászonváros" épült föl. E vászonfalakkal körülölelt „mozgó város" falait itt is, ott is magas kapuk lyuggatták át, melyek épp akkorák voltak, hogy egy lándzsával felfegyverzett lovas őr átférjen alattuk; voltak itt „paloták", „közterek", „mecsetek", „rendőrkapitányságok", „bíróságok", „börtönök", „kórházak", „bazárok"; volt itt számtalan különféle „bolt", a rabszolga- , illetve állatkereskedéstől a saru-, illetve sörbetárusig, nem beszélve az aranyművesekről, illatszerárusokról, turbánkészítőkről, a „luxuséttermekről", illetve olcsó kimérésekről s azokról a kis boltokról, ahol szőnyegeket, hámokat, sátrakat, málhás zsákokat és egyebeket árultak.

Középen emelkedett a zarándoklat emírjének palotája, hím-

zett és címerekkel ékes vászonból készült „kupoláival" és „tornyaival". A legszebb utcák mentén rózsaszín, sárga, zöld, ibolyaszínű sátrakból emelt „paloták" és fényűző „házak" sorakoztak, melyek szépsége és élénksége vetélkedett a legkáprázatosabb perzsa szőnyegekével. Ebben az Ezeregyéjszaka meséinek világából való városban, amely jóval nagyobb volt magánál Mekkánál is, gyakran eltévedtek az emberek. Így azután gondoskodtak egy kitűnően szervezett rendfenntartó szolgálat felállításáról. Egy meharista (tevés katona) maga köré gyűjtötte az eltévedt zarándokokat, és addig járta velük a végeláthatatlan utcákat, kiabálván az eltévedt embernek, városának és annak a tevehajcsárnak a nevét, akinek az utasa volt, amíg valahonnan válasz nem jött.

Mekka egy *Bakka* nevű mély völgyben fekszik; magas házai ellenére sem lehet a távolból megpillantani. Ez a forró katlan, ahol a szemet egyetlen szál fű, egyetlen fa sem gyönyörködteti, inkább hasonlít a pokolra, semmint a paradicsomra; mégis időtlen idők óta szent földként tisztelik. Az ide vezető utak mentén felállított kövek jelezték a „szent terület" határát. Az *al-Harám* mecset a település közepén emelkedik. A középkorban faragott kövekből épített magas – legalább tíz emeletet számláló – házak zsúfolódtak a mecset köré. Fogadó céljaira szolgáltak, ablakaikból minden fáradság nélkül figyelemmel lehetett kísérni a szentélyben zajló szertartásokat. Ezért aztán e lakrészek, illetve szobák bére jóval magasabb volt, mint egyebütt. Az árusok és a járókelők nem találtak másutt árnyékot, csak e házak tövében.[31]

A kerek formákból kiképzett szentélynek tizennyolc félköríves kapuja volt. A 200 × 150 méteres, márványlapokkal burkolt hatalmas udvart övező épületek a fedett árkádokra nyíltak. Az árkádok fából készült tetőzetét különböző színű már-

ványoszlopok tartották. Az épületek többsége al-Mahdi abbászida kalifa korában (775–785) épült; az általa emelt két sztélé tanúsága szerint ez a kalifa ékesítette fel a szentélyt 783-ban.

A szentély a *serifek* felügyelete alatt állt. Ezt az örökletes funkciót egy rendkívül pénzsóvár és fanatikus törzs tagjai töltötték be, akik Mohamedtől származtatták magukat. Ők szabályozták a zarándoklatot, és különféle áthaladási, tartózkodási és egyéb adóikkal agyonsanyargatták a zarándokokat.

A mecset udvarának közepén emelkedett a *Kába,* Allah szobája. A négyzet alakú, teljes egészében márványból készült szentély hossza 15, szélessége 8 méter. Kelet felé néző kapuját ezüstből készítették és bevésett és aranyozott arabeszkekkel, feliratokkal díszítették. Az a vers olvasható rajta, mely az alábbi szavakkal kezdődik: „Az első templom, melyet az emberek nevében alapítottak, a *bakkai* volt”.[32] A Kábát négy, üveglappal bélelt ablak világította meg; ez akkoriban igen nagy fényűzésnek számított. A szentély belsejét fehér márványlapokkal burkolták, egyedül az északi részbe került egy vörös márványlap, amely azt a helyet jelölte, ahol a próféta imádkozott. A zarándokok jó része igyekezett ugyanezen a helyen elvégezni az imáját.[33] A mennyezetet tartó tikfa oszlopokat valamint a falakat atlasszal vonták be. Az egyik falon több, ezüstcsavarral felerősített deszka volt látható; azt tartották róluk, hogy Noé bárkájáról valók. Egy emléktábla vésett arany betűi azt tudatták, hogy al-Aziz, egyiptomi kalifa (975–996) elhódítota a *Kábá*-t a szunnita kalifáktól.

Egy ezüst tolóajtóban végződő kis lépcsőn jemeni márvánnyal borított teraszra lehetett jutni, „amely majdnem olyan áttetsző volt, mint a kristály”. Az északi fal közepén lefutó, 3 méter 60 centiméter hosszú ereszcsatornát kívül-belül aranylemezek borították.

A *Kába* egyik falában helyezték el a híres Fekete Követ, a muszlimok által oly nagy becsben tartott meteoritot, melyről azt tartották, hogy Allah földre került jobb keze. Ez a 25 cm hosszú, 10 cm széles kő tojás alakú, s eredetileg igen szép sötétfekete; fénylik, mint a bársony, és tele van hintve apró téglapiros csillámokkal,[34] de a zarándokok annyit csókolgatták, hogy vastag nyállerakódás borítja.[35]

Egy kicsit távolabb, kelet felé, a *Kábá*-tól 55 méternyire található a híres szent forrás, a Zamzam. Valaha fehérmárvány kútkáva vette körül, a zarándokok pedig a mellette levő, szintén fehérmárványból épült, mindig vízzel teli medencékből ihattak, és ezek vizével végezhették el a rituális mosdásukat.[36] Ez a tejszínű, keserű víz, sok más hidzsázi forráshoz hasonlóan, enyhén langyos.[37] Mekka 'émírje minden holdhónapban nagy szertartást vezetett, melynek során vizet merítettek, és meghintették vele a résztvevőket. A hetedik holdhónap 27. napján a családanyák részére rendeztek nagy ünnepséget; ilyenkor az anyák megmártották gyermekeiket a Zamzam vizében.

A *Kába,* az asszonyokhoz és az isteni jogú fejedelmekhez hasonlóan, „szent tárgynak", *harem*-nek minősült, ezért egy *kiszvá*-val teljesen lefedték. A *kiszva* több különböző színű atlaszdarabból készült takaró volt, melyet az előírások által meghatározott időpontban másikkal cseréltek föl. Minden egyes *kiszva,* azaz lepel valamelyik kalifa adománya, az adományozó nevét mindig dús hímzéssel bevarrták a kelmébe, mely fehér volt, ha fátimida kalifa ajándékozta, és fekete, ha abbászida kalifától származott. Egy Ibn Dzsubair nevű utazó, aki 1183-ban kereste fel a *Kábá*-t, vagyis abban az időszakban, amikor az iszlám szokások már elnyerték végleges, megvál-

toztathatatlan formájukat, rózsaszínnel szegélyezett, pisztáciazöld *kiszvá*-t említ.[38]

Minden reggel, minden este, valamint az öt ima eljövetelekor az emír őrsége megfújta a trombitákat, és megverte a dobokat, mire nagy tömeg csődült össze a szentélyben, hogy részt vegyen a szertartásokon. Az iszlám valamennyi országából megjelentek itt zarándokok, még az abesszinekhez hasonlatos, jemeni férfiak is, kiknek bárdolatlan viselkedésmódja nagy feltűnést keltett. Nem viseltek díszes ruhákat, mint a perzsák, hanem kétes tisztaságú ágyékkötőt hordtak, és egy percre sem váltak meg hatalmas íjaiktól. Az „iszlám szellemével ellentétes módon", minden előírás és megkötöttség nélkül imádkoztak. Az oszmán-török oguzok Szíriából jöttek, a keresztes lovagokkal vívott két ütközet között; igen buzgó hívők voltak, az ereklyék előtt „örömkönnyek" özönét hullatták, ami a szaracénok szemében éppolyan primitív viselkedés volt, mint a jemenieké. De a zarándokok döntő többségét a perzsiai, afganisztáni, turkesztáni irániak, túlnyomórészt higgadt és megfontolt kereskedők, kézművesek tették ki.

A szertartások alatt a különböző rituális közösségekhez (*mazhab*-okhoz) tartozó zarándokok saját imámjuk mögött felsorakozva imádkoztak. A négy imám közül a legjelentősebb a hanáfitáké volt, aki mindig „keletről" – Kelet-Iránból származott; a hanáfiták után jöttek a perzsiai, szíriai, mezopotámiai és egyiptomi safiiták, majd a hanbaliták, akik csak nagy városokban éltek, mint például Bagdad, Damaszkusz stb., és végül következett a legkevésbé jelentős irányzat, a malikitáké: ibériaiak, marokkóiak és más észak-afrikaiak.

A *khatib* a 12. században a hivatalos „szónokok" számára előírt, arannyal szegélyezett, fekete öltözetet viselte. Amikor a *Kábá*-val szemben felállított mozgó *minbar*-hoz érkezett,

hogy az uralkodó kalifa nevében beszédet mondjon, díszruhába öltözött *qawamá*-k, „gárdisták" kísérték nagy ünnepélyességgel.[39]

Fényes pompa közepette mindennap szertartásokat és felvonulásokat rendeztek, melyekre óriási tömegben özönlöttek az emberek.

Mekka város patrónusának ünnepét a hetedik holdhónap kezdetekor rendezték meg. Erre az ünnepre, melynek eredete az iszlám előtti időkre nyúlik vissza, fényes külsőségek között került sor.[40]

A hold – az iszlám előtti idők Allahja – sarlójának feltűntét harsonák és dobok adták hírül nagy csinnadrattával, és a lármás, zsúfolt utcákat díszes takarókkal borított tevék árasztották el, hátukon fényűző gyaloghintókkal, melyekben e napon Mekka előkelő hölgyei parádéztak, igyekezvén felülmúlni egymást pompában és eleganciában. Ibn Dzsubair idejében Dzsumána *serifa,* az emír unokahúgának gyaloghintója aratta a legnagyobb tetszést: atlasztakarója és szalagjai a földet söpörték.

Este festői menet vonult végig a városon, majd a városkapukat elhagyva az Aisa mecset felé tartott. Minden teve előtt egy fáklyavivő haladt; a fáklyás felvonulás bevilágította az alvó tájat. Másnap a férfiakon volt a sor, hogy kilovagoljanak; törzsek és lakókerületek szerint csoportosultak; élükön Muktir emírrel és egy harsogó kürtössel egy közeli faluba vonultak, ahol merész mutatványokat mutattak be: vágtatás közben a levegőbe hajították a kardjukat, és a hegyénél fogva kapták el.

A 11. holdhónap első napján a Maulid an-Nabi mecsetet, Mohamed szülőházát keresték fel. Pontosan azon a helyen, ahová a hagyomány a próféta születését kijelölte, *szahrig* jellegű, kis medencét, vagyis keresztelőkádat állítottak föl, mely

zöld márványból készült és ezüst szegélye volt; a zarándokok áhítatosan megcsókolták e szent ereklyét. Nem messze innen állt Ali kalifa († 662) és felesége, Fátima († 632) szülőháza; akárcsak a Maulidban, itt is *qubbasz,* azaz baptisztérium – fedéllel ellátott, fekete keresztelőmedence – jelölte a helyet, ahol a próféta lánya, Fátima és két fia, Haszan (625–669) és Huszein (627–680), a világra jöttek. A 12. században már jó ideje hagyomány rögzítette ezen események időpontját és helyét, természetesen eltulajdonítva más kultuszok ünnepeit és szent helyeit.

A bagdadi zarándokok serege a 11. holdhónap 27. napján érte el Mekkát. Ebben az időpontban akkora tömeg gyűlt össze a szentélyben, hogy az őrök elővigyázatosságból ólomfedélre cserélték ki a szent forrás szépen faragott fedelét, nehogy a jó emberek kis darabkáit hazavihessék talizmánnak. A zarándokok ugyanis mindent megőriztek, amihez csak hozzá tudtak jutni, a legkisebb tárgyat is, és úgy rendelkeztek, hogy haláluk után temessék azokat melléjük a sírba, az örök boldogság biztosítékául.

A tulajdonképpeni zarándoklat a 12. holdhónap legelső napján kezdődött meg, és tíz napon át tartott. Az első napon fekete vagy fehér színű áldozati lepelbe, *ihrám*-ba burkolták a *Kábá*-t, s a lepel széleit felhajtották. A tíz nap alatt szertartások és áldozatok követték egymást a szentélyben, amely éjszaka ezer fényben tündökölt. Akárcsak a *Kába,* a zarándokok is ihrámot öltöttek, ez fehér vászonból, varrás nélkül készült lepel volt, melybe tetőtől talpig beburkolóztak.

A zarándokok kötelesek voltak továbbá kopaszra borotváltatni a fejüket, rituális mosdás által megtisztulni és illatszerekkel meghinteni magukat. A nőknek, akik igen kevesen vettek részt a zarándoklaton, nem kellett leborotváltatniuk a fejüket,

elég volt, ha szorosan lefátyolozták magukat. A fentieken kívül még számos egyéb előírás volt érvényben: tilos volt a nemi érintkezés, tilos volt bármiféle növényt kitépni; vért ontani csak áldozati célokra lehetett. A zarándoklat ideje alatt tilos volt ölni, még egy bolhával sem lehetett végezni. Ezek a szokások még az iszlám előtti korból származtak, és igen közeli hasonlóságot mutattak a Bombay környéki Buddha- és Siva-kultuszokkal. A szertartásrend megkövetelte, hogy a zarándok, miután megtisztult és felöltötte az *ihrám*-ot, elmondjon egy imát, és közben két *rakát* (térdhajtást) végezzen, majd az alábbi szavakat kiáltozva lépjen be a városba: *„Labbéik Allahuma!* Eljöttem, ó, Uram!"[41]

Mindenki köteles volt vezetőt választani magának, aki a zarándoklat hosszú szertartásain kalauzolja őt és megmutatja neki a tíz nap alatt elvégzendő összes rituális szertartásokat és az összes elmondandó szövegeket, melyekből egy hang sem maradhatott ki. Aki nem a legszigorúbb pontossággal követte a szertartásrendet, azt a templomi felügyelők keményen megbüntették. A vallási vezető mestersége jól jövedelmezett, szívesen vállalkoztak rá a mekkaiak.

Az első „kötelezettség", egy asztrológiai jelentésű szertartás, a *tawál* elvégzése volt: jobb felé kezdve hétszer körbe kellett futni a Kába-szentélyt; az első három kört gyors futásban kellett megtenni, amint a kis bolygók járják be pályájukat, négyet pedig lassú menetben, mint a nagy bolygók, és persze minden egyes kör megtételénél meg kellett csókolni a fekete Követ.[42] Ezután futás, *szaaj* következett az al-Harám mecset közvetlen szomszédságában, egy hosszú bazár északi és déli végében elhelyezkedő két magasan fekvő negyed, Alszafa és Marwa között. Ugyanígy cselekedett Hágár, Ábrahám szolgálója, amikor vizet keresett az újszülött Iszmáilnak – akit

a muszlimok szellemi ősüknek tekintenek –, és hétszer futotta be ezt az utat, míg csodálatos módon a földből egy forrás, a Zamzam fakadt.

A 12. holdhónap első napján került sor az Arafát szertartására. Ez a következőképpen festett: a zarándoknak fel kellett kapaszkodnia az ar-Rahma hegyére, egy mesterséges, gúla alakú dombra, melynek tetején két mecset állott, az egyiket „Ádám Atyánk"-ról, a másikat „Ábrahám Atyánk"-ról nevezték el. A zarándok felérvén bőségesen hullatta könnyeit, és egész estig ott nyögdécselt a perzselő napon. A domb oldala rendkívül meredeken lejtett; éppen ezért Dzsamáladdín, a moszuli királyság egyik vezére, aki híres volt jótékonyságáról, hogy megkönnyítse a járást, a domb aljától egészen a csúcsáig remek lépcsőket vágatott a sziklába. Az Arafát napjai idején Mekkában festői látványt nyújtó vásárt tartottak, mely az akkori „világ" legjelentősebb vására volt; a szélrózsa minden irányából érkeztek ide a kereskedők, megrakodva az összes elképzelhető áruval.

A hetedik és tizenkettedik napon napfelkeltekor, megint-csak a városon kívülre, egy Mina nevű településre mentek a zarándokok, ahol kavicsokkal megdobáltak egy kőoszlopot, amely a „sátánt" jelképezi. Ugyanezen a helyen rendezték meg a tizedik napon az Ejd-al-Kabirt, a Nagy Ünnepet, amikor is a zarándokok egy tevét vagy egy birkát áldoztak föl. Az állatot feldíszítve és felkoszorúzva kellett az áldozati helyre hajtani. A zarándoklat idején állatok tízezreit ölték le a sivatag kellős közepén, Mekka kapuinál. Az óriási mennyiségű húst a napon szárították, s ez a készlet azután tartalékul szolgált Mohamed honfitársainak, akik az év fennmaradó részében ebből táplálkoztak. A Mina domb tetején állott egy szentély és az a híres barlang, melyben Mohamed a „kinyilatkoztatást" kapta.

A sziklán megjelölték a pontos helyet, ahová a próféta a fejét hajtotta, és azt tartották, hogy az a zarándok, aki fejével megérinti ezt a helyet, soha nem fog a Gyehennában pörkölődni, ahol a bűnösök örökké égnek majd.

S végül a 12. holdhónap tizenharmadik napján kicsinosították a Kába-szentélyt, levették az áldozati leplet, és új, Perzsiában készült ruhába öltöztették a követ, mely így üdén és takarosan olyan volt, mint egy „ifjú menyasszony”.[43]

A ramadán holdhónap idején esténként a szentély szikrázott, mint az éjszakai égbolt; hatalmas gyertyatartók segítségével világították meg, még a földre is jutott belőlük. E gyertyatartók aleppói fenyők, pálmák és a legkülönfélébb fajta fák alakját utánozták, és úgy meg voltak rakva gyertyákkal, hogy a csillagképekre emlékeztettek. A *khatib*-ok, *imám*-ok és *müezzin*-ek gyermekeit angyalnak öltöztették, szemüket szemfestékkel megnagyobbították, kezüket hennával megfestették. E gyermekek kezükben egy-egy szál gyertyával a kivilágított fák körül álltak és énekeltek. Nagy mennyiségű aloéfát égettek el, és a különböző vallásjogi irányzatok hívei egymással versengve buzgólkodtak, hogy a szentélyt minél ragyogóbbá tegyék.

Az al-Haram mecsetet ezekben a napokban akkora tömeg árasztotta el, hogy néhány hívőt minden alkalommal megfojtott vagy eltaposott az emberáradat.

Az igehirdetők nap mint nap „igen ékesszóló” beszédeket tartottak a zarándokoknak. Mindeme szertartások alatt könyörtelenül perzselt a nap, még januárban is, vászontető pedig nem volt a szentély fölött. Az átforrósodott kőlapok elviselhetetlen meleget árasztottak; a por, a tömeg kavargása fojtóvá tették a levegőt, de a zarándokok szemmel láthatóan mindettől nem szenvedtek, ugyanúgy viselték a hőséget, mint a fáradtságot vagy a szomjúságot, oly nagy volt a hit ereje.

A 10. századtól igen széles körben szokásba jött a síremlékek, szent helyek, szúfi sírok látogatása és a legkülönfélébb relikviák kultusza – csak a holtak testrészei nem lehettek ereklyévé. Egyre-másra létesültek a *mashad*-ok vagy múzeumok, ahol a látogatóknak az iszlám vagy az iszlám előtti kor szentjeinek emlékét őrző kegytárgyakat mutattak be. Az ókori Kelet valamennyi istensége és szent helye fokozatosan újjáéledt, és zarándokok tömegének hódolatát fogadta. A buddhista szentek Mithra-kultuszának, a zoroaszterianizmusnak, a szabeizmusnak, a judaizmusnak, a kereszténységnek, sőt még a manicheizmusnak az alakjai is – szír, héber vagy görög nevek alatt – lassanként helyet kaptak az iszlámban. Ezzel azután jócskán vissza is éltek: például több város is magának vitatta a dicsőséget, hogy „Ádám Atyánk", „Éva Anyánk" vagy „Ábrahám Atyánk" igazi sírját őrzi. Majd minden nagyobb városban meg lehetett tekinteni Noé sírját, és a bárkából is akadt még eladó darab. A zarándokokat, akik a Níluson felfelé hajózva igyekeztek Mekka felé, minden kikötőben elkalauzolták valamilyen „emlékhelyre": emitt felindultan csókolgatták a kosarat, melybe Mózest fektették, amott bőséges könnyekkel öntözték a börtön küszöbét, melybe Józsefet vetették,[44] megint másutt a datolyapálmát csodálták, melynek árnyékában a Szent Szűz megpihent; a legsajátosabb pedig az egészben az, hogy ezek mind a fáraók korából származó egyiptomi emlékek voltak, semmi közük nem volt a nekik tulajdonított zsidó vagy keresztény „eseményekhez". A muszlimokköztudomásúlag azt tartják a kereszténységről, a különböző keresztény és zsidó szektákról, hogy csak az iszlám megjelenésével indultak hanyatlásnak, és nincs olyan keresztény vagy zsidó

szent, akit ne részeltetnének tiszteletükben. De a legnagyobb hódolattal övezett és legtöbbet látogatott muszlim szent helyek Arábiában, Szíriában és Mezopotámiában voltak.

Medina, az iszlám első fővárosa, ahol Mohamed és legközelebbi tanítványai éltek és végső nyugvóhelyre találtak, a 12. századra valóságos múzeum lett. Legfőbb nevezetessége a próféta mecsetté alakított sírja volt. A mecset területe akkora volt, mint a mekkaié, tizenkilenc kapu vezetett hozzá, ebből csupán négyet használtak. A kapukon belül levő udvart kétszáznyolcvan márványoszlop ölelte körül. Az oszlopok tarka sztalaktitboltozattal bélelt csúcsíveket tartottak. Minareteket még nem építettek, szerepüket néhány torony töltötte be. A mecset egyik sarkában Omar (634–644) és Abu Bakr (632–634) kalifák sírja volt látható. Tizennégy hatalmas termet töltöttek meg a legkülönfélébb helyekről származó művészi tárgyak. A termeket arany- és ezüstcsillárok világították meg: egyikben a Próféta márványból faragott sírját őrizték, mellette állt a Próféta ébenfa berakással díszített *minbár*-ja. A terem ajtaján levő aranyzár minden pénteken feltárult, ekkor gyűjtötték össze féltő gonddal a Próféta sírját borító drága porszemcséket. A szomszédos teremben tikfaoszlopokhoz aranyszöggel odaerősített Koránokat és emléktárgyakat őrzött a kegyelet. E tárgyak között tartották számon Fátimának, a próféta lányának gyűszűjét és II. Khuszrau perzsa király (590–628) tükrét és serlegét.

1200 táján a mecset müezzinje még olyan dicső őssel büszkélkedhetett, mint Abisszin Bilál († 640) a Próféta „kikiáltója", és az iszlám első müezzinje.

Ibn Dzsubair, az andalúziai utazó, aki egyszer nagy szertartáson vett részt a medinai mecsetben, így számol be az eseményről:

„Azon az estén hatalmas tömeg árasztotta el a mecsetet. Láttam, hogy tőlem nem messze a katonák csak nagy keservesen tudnak utat törni egy sor gyaloghintónak. A menet egy hercegnőt, Maszúdnak, a »Kaukázus királyának« lányát szállította a szertartásra, udvarhölgyei kíséretében. Élén zsoltárokat éneklő dalnokok haladtak. Amikor a hercegnő leszállt gyaloghintójáról, lassú léptekkel megindult a Próféta sírja felé; rabszolgái baldachint tartottak a feje fölé. Hosszan imádkozott azon a helyen, ahová leszállt Gábriel arkangyal, akinek közreműködésével a Korán eljutott Mohamedhez. A baldachint körben lefüggönyözték, hogy a hercegnőt elzárják a tömeg elől; miután imáját bevégezte, a fejedelmi hölgy parancsot adott, hogy osszanak ruhát és alamizsnát a szegényeknek."

„A szertartás végén egy *ulema* »felettébb ékesszóló« beszédet mondott arabul és perzsául, majd nyilvánosan meggyónt a hívők előtt. Folytak a könnyek, forró imádságok szálltak az égbe. Ezután következett az adománygyűjtés, mely igen elhúzódott, mivel lehetőségeihez mérten minden résztvevő adakozott: egyesek arany- vagy ezüstpénzeket adtak, volt, aki a kabátját áldozta fel, egy másik a szép turbánját, megint másik a gyűrűjét. Míg az asszonyok nyakláncaikat, karpereceiket ajánlották föl, a hitszónok szószéken ülve elégedetten szemlélte, hogy gyűlik a sok gazdagság a sarokban."[45]

Medina környékén egymást érték a pálmaligetek mélyén megbúvó *mashad*-ok, így azután – amint szent helyeken lenni szokott – a város lakosságának nagy része múzeumőr, idegenvezető vagy kegyszerárus volt. A zarándokok a környéken többek között felkereshették még Ali kalifa (655–661) mecsetjét, azt a mecsetet, ahol ez és ez a szúra lett kinyilatkoztatva, Malik imám házát (†796), a kutat, melyet Oszmán kalifa vásárolt meg húsz dínárért.

A hatalmas Kúfai mecset egyik termében kis tikfa kápolnát rendeztek be azon a helyen, ahol Ali imámot megölték; itt sírtak a hívők a medence előtt, amely mellett az imám holttestét megmosdatták. Egy másik teremben egy „kupola” vagy kápolna állt, melyről azt tartották, hogy azt a helyet jelöli, ahonnan az al-Tannúr forrás kiáradt, jelt adván a vízözön kezdetére.

Itt készült és itt szállt vízre Noé bárkája, erősítgették. A közvetlen közelben állt Noé, valamint Idrisz, azaz Széth próféta háza.

Az egyik leglátogatottabb hely Ali imám síremléke volt, Kúfától hat kilométerre nyugatra. A hagyomány azt tartotta, hogy az imám holttestét egy mehari hátára fektették, az állat egyedül indult útnak, és Allah akaratából ezen a helyen ereszkedett térdre.

Moszulban is nagy számban sorakoztak egymás mellett a kegyhelyek. Első helyen említették Szent Györgynek, egy ókori pártus farkasistenségnek a mecsetjét. A városon kívül emelkedett Jónásnak, az asszirok halistenségének káprázatos szépségű mecsetje, amely egy egész szent körzetet foglalt magában. A szentély közepén egy „kába” állt, „amely Jónás próféta imádkozó helyéül szolgált”, éjjel-nappal megvilágították „akkora gyertyákkal, mint a pálmafa”. E szent hely Ninive lenyűgöző romjai között feküdt. Az ókori várost a médek rombolták le az i.e. 8. században.[46]

A 12. században az volt a szokás, hogy amikor a nagy karaván visszafelé jött Mekkából, Moszul királyságának lakói díszes öltözékben a város kapujához vonultak, és fényes külsőségek között fogadták a zarándokokat – ebből az alkalomból szép ünnepet tartottak. Az Eufrátesznek a Mezopotámia és Szíria közötti gázlójánál feküdt az ókori város, Harrán; ezt

a vidéket különféle hitű aszkéták és szúfik népesítették be, akik valamennyien csodákat mutattak be.[47]

Damaszkuszban és környékén szintén nagyszámú szent hely volt található; az omajjádok nagy mecsetjének egyik oldalán II. Omar kalifa (717–720) mecsetje emelkedett, a másikon egy szúfi kolostor, amely egykor II. Omar palotája volt. Egy síremlékről azt állították, hogy ott Jahja, Keresztelő Szent János fejét őrzik. A Qaszion hegy lábánál, Barza szép városában is volt egy mecset, mely Ábrahám születési helyét jelölte; körülötte szúfi kolostorok sorakoztak.[48] Damaszkusz városáról mindig is azt tartották, hogy több ereklye található benne, mint akármelyik másik városban. A város 744-től nem volt többé az iszlám birodalom fővárosa, így azután minden erejével azon igyekezett, hogy a mennyei fővárossá legyen; hétezer – egyesek szerint hetvenezer – próféta lelt ott végső nyugvóhelyre.

A muszlim városokban a 11. század óta hatalmas temetőket létesítettek, akárcsak napjainkban. E temetőket minden pénteken nagy tömeg ember kereste fel (főként nők). Egy szomszédos domb tetején síremlék állt, melynek ajtaját minden pénteken szertartásosan kitárták; az emberek egy gyertyákkal kivilágított barlangba léptek be, onnan pedig egy kriptába, ahol hetven próféta halt éhen valaha egy lepény körül, egyikük sem nyúlt hozzá, inkább átengedte a társainak.

Ezenfelül valamennyi vallásjogi irányzatnak megvoltak a maga zarándokhelyei és kedvelt szentjei. Így például a fátimida kalifák, ahol csak tehették, híveik számára szentélyeket alapítottak, melyeket azután óriási jövedelmekkel láttak el. A legszebbet Ali imám emlékének szentelték; ez Damaszkusz közelében egy bájos forrás tövében feküdt egy narancsliget közepén. „Látható volt ott egy kettéhasított nagy szikla”; a síi-

ták azt állították, hogy az imám szelte ketté kardjának egyetlen csapásával. A szunniták azonban azt felelték erre, hogy a nevezett imám soha nem tette be a lábát Damaszkuszba, mire a síiták kijelentették, hogy egy szent egyszerre mindenütt jelen lehet.

Ez a sok szentély Damaszkusz minden jövedelmét felemésztette: fizetni kellett az épületek fenntartási költségeit, a temérdek imámot, múzeumőrt, mindenféle egyéb őrt, lámpagyújtogatót, papucsőrzőt stb.

Némelyek, akik nem tudtak Mekkába eljutni, Jeruzsálembe zarándokoltak. A 12. holdhónap kezdetén gyakran húszezernél is több idegen tartózkodott a városban; volt köztük jó néhány *rumi* és nyugati keresztény, valamint zsidó is.

A 11. században Jeruzsálemet kőfal övezte, melybe vaskapukat állítottak. Tömegével vonzotta a muszlim hívőket a sziklamecset, melyhez – egy felirat tanúsága szerint[49] – több, mint 34 hektár kiterjedésű körzet, a *harem* tartozott. A mecset közepén a föld magasságában álló sziklát a mekkai fekete kővel hozták rokonságba; fölötte „kupola" alakú *kába* emelkedett.

Egy másik sziklából a városon kívül meleg vizű forrás fakadt egy vízmosásban, a „Szelvan (Szilvé) forrása", mely abban a hírben állt, hogy csodálatos hatással bír, elmulasztja a fájdalmakat. Azt terjesztették róla, hogy titokzatos módon érintkezik a mekkai Zemzem forrással. A muszlim fejedelmek és a gazdag emberek nagy vagyonokat testáltak a forrás és a hozzá tartozó fürdők fenntartására. Ebből a pénzből egy szép vízgyógyászati kórházat is működtettek, melyben az orvosok ingyen kezelték a betegeket.

Az épületekkel körülvett mecsetnek több lenyűgöző méretű kapuja volt, mozaikdíszek, réz berakások, arany arabeszkek és feliratok ékesítették őket. Az udvart kőlapokkal burkolták, a kövek közötti résekbe forró ólmot öntöttek.

A mecsetszolgák valamennyien az Abdal-Malik kalifa (685–705) által vásárolt háromszáz fekete rabszolga leszármazottai voltak. Tíz keresztény tartotta rendben a gyékényeket, tisztította a vízgyűjtőket és a vízvezetékeket, őket felmentették az egyébként minden nem muszlimot sújtó fejadó alól; húsz zsidó felelt a lámpások gondozásáért, és – egyebek mellett – nekik kellett söpörniük.[50]

A muszlimok minden szent helyen imádkoztak, de nagy tömegben a nagy mecsettel szomszédos Bölcső mecsetbe, a Mahá Iszába jártak. A gyermek Jézus feltételezett bölcsőjét egy kupolával borított márvány *szahrig* jelképezte; ezt egy *mihráb*-ban, kápolnában helyezték el, amely mellett a Szent Szűz és Zakariás kápolnája állt.[51] A zarándokok azt tartották, hogy a gyermek Jézus ebben a mecsetben született, és azoknak, akik bölcsőjénél imádkoznak, Allah valamennyi kívánságát teljesíteni fogja!

A szentély földjébe 24 *szahrig*-ot, szentelt medencét ástak az esővíz gyűjtésére. Jeruzsálem valamennyi építményét, még a kalifák idejéből valókat is jámborul a legendás Salamon királynak, a város egyik régi pártfogójának tulajdonították. Áhítattal csodálták a többféle civilizáció jegyeit magukon viselő épületeket.

A mecset csaknem valamennyi ezüstlámpája Egyiptom kalifáinak adománya volt. Összesen mintegy 1500 kilogrammot nyomtak. Amikor a normannok bevették Jeruzsálemet, több mint negyven, egyenként több, mint tízkilós ezüstlámpát, egy húszkilós *tannur*-t, vagyis ezüst fényvisszaverő berendezést, százötven kis ezüstlámpát és több, mint húsz aranylámpát zsákmányoltak.[52]

Nászir Khuszrau említést tesz egy óriási gyertyáról, melyet a szentélybe tett látogatása során figyelt meg. A két és fél méter

magas, fél méter kerületű gyertyáról azt írja, hogy „fehér volt, mint a zábagi, szumátrai kámfor", és viaszát „ámbrával gyúrták össze". Egyiptom kalifája minden évben nagy számban küldött a fent leírt gyertyából, melyen arany betűs felirat hirdette a nevét.

Az ulemák azt vallották, hogy egy Jeruzsálemben elmondott ima annyit ér, mint a közönséges mecsetekben elmondott imákból huszonötezer; egy Medinában elvégzett ima ötvezener, s egy Mekkában bemutatott ima pedig százezer ilyen imával ér fel.

Jeruzsálem környékén egymást érték a különféle *mashad*-ok. „1047. április havának utolsó szerdáján – írja Nászir Khuszrau – felkerestem a Jeruzsálemtől 35 kilométerre fekvő Hebront, hogy megtekintsem Ábrahámnak, *Allah Barátjának* a sírját[53]. Utazásom során áthaladtam Betlehemen, ahol mindig sok keresztény zarándok tolong."

„A szentélyt, amely Ibrahim, vagyis Ábrahám sírját őrzi, négy, faragott kövekből emelt fal veszi körül, hosszúsága 50, szélessége 30 méter. Ugyanitt találjuk Izsáknak és feleségének sírját, valamint ezek szomszédságában Ibrahim feleségének, Sárának és Jákob prófétának a sírját. A halottaskamra falait és földjét értékes szőnyegek és »a brokátnál is becsesebb mogrebi gyékények« borítják; sosem láttam még ehhez foghatót, különösen egy imaszőnyeg kápráztatott el, amely 30 mogrebi dinárt ér. Megcsodáltam még egy bizánci szőnyeget – egy magas rangú egyiptomi hivatalnok adományát – és a számtalan ezüstlámpát."[54]

Egy kicsit távolabb, a szentélyen kívül feküdt József sírja,[55] melyet al-Muqtadir (908–932) idején „tártak föl"! Valamennyi sírt szép „kupola" borította, ápolásukról Egyiptom kalifái

gondoskodtak. Egyébként Palesztina szinte teljes jövedelmét e *mashad*-ok fenntartására fordították.

Hebronban mindennap kenyeret és olajbogyót osztottak szét az idegenek közt, akár utazók, akár zarándokok voltak. Öszvérek és ökrök által hajtott malomkövek őrölték a szükséges lisztet és a „fiatal lányok" megállás nélkül sütötték az egyenként három kiló súlyú kenyereket. A zarándokok naponta egy kerek lepényt, egy csésze olajban sütött lencsét és egy marék mazsolát kaptak. Ezt az iszlám szokást Ibrahim korából származtatták. Naponta 500 zarándok jelent meg Hebron közkonyháján, hogy ételadagját megkapja. Nézzük, hogyan ír erről egy német szerzetes:

„Szent Ábrahámban a szaracénok egy szép és nemes célú jótékonysági intézményt tartanak fönn, ahol mindenkinek, aki csak itt megfordul, bármely ország fia és bármilyen vallás híve legyen, kenyeret, olajat és babot mérnek; naponta ezerkétszáz kenyeret sütnek itt, hogy szétosszák a szegények között. Az alamizsnára fordított kiadások elérik az évi tizenháromezer dukátot."[56]

Az ima befejeztével mindennap réztányérok összeütögetése jelezte az ételosztás kezdetét; reggel a város szegényeinek, délután az utazóknak és a zarándokoknak mérték ki az élelemadagot. A szentély szomszédságában lévő konyhákhoz és a refektóriumokhoz hat malomkő és három kemence tartozott.[57]

Második fejezet

A BÖLCSŐTŐL A SÍRIG

1. A gyermek: születése, neveltetésének kezdete

A gyermek világra jövetele nagy örömöt jelentett a család számára; az eljövendő eseményre való várakozás boldog időszakában a feleség és férj egész sor kötelezettségnek kellett eleget tegyen a születendő gyermek érdekében.

A fogantatástól számított négy hónap és tíz nap elteltével – az volt az elterjedt nézet, hogy a gyermek ekkorra fejlődik ki, és teste ekkor egyesül a lelkével – a férjnek le kellett mondania az anyával való testi érintkezésről, különben szigorúan büntetendő bűnt, gyermekgyilkosságot követne el.

Amikor közeledett a szülés ideje, a fiatalasszony visszavonult egy erre a célra berendezett szobába, a család nőtagjainak, legközelebbi barátnőinek és szomszédnőinek társaságában; számuk néha elérte a tízet, tizenötöt. Míg ő az előírásoknak megfelelően megtette a száz lépést, a bábaasszonyért szalasztottak, aki általában gazdagon felékszerezett, kiöltözött, tisztesebb korú asszonyság volt. A bába szamárháton ülve szünet nélkül járta a város utcáit; éjjel egy szolga ment előtte lámpással a kezében, és minden este az őrségen megmondták neki az áthaladáshoz szükséges jelszót, hogy az utcák és bazárok kapuit kinyittathassa magának.

Mihelyt megérkezett a bába, megvizsgálta a jövendő anyát, és az asszonyok segítségével előkészített mindent, amire ilyenkor szükség volt; ezután vidám bátorító szavak kíséretében felültette betegét az előírásoknak megfelelő szülőszékre. Ekkor négy asszony körülvette: az egyik a fiatalasszony jobb vállát,

a másik a bal vállát tartotta, a harmadik és negyedik pedig kezét hátának támasztva tartotta őt; ezalatt a nagyanya egy marék sót szorongatva fel-alá sétált a szobában, hogy a gonosz szellemet elűzze. Amint előtűnt a gyermek, a bába megfogta, és elvágta a köldökzsinórt. Nem mondta meg azonnal a szoba sarkában összegyűlt asszonyoknak az újszülött nemét, noha ezek oldalát majd kifúrta a kíváncsiság, ugyanis, ha az újszülött fiú – s a fiút mindig sokkal nagyobb örömmel fogadták, mint a lányt –, a dolog irigykedő pillantásokat válthatott volna ki, ezt pedig célszerűnek tartották elkerülni.

Ezután az újszülöttet négyszer egymás után lemosták, utoljára virágokkal felfőzött vízben. Ezt a tisztálkodást mindenki elvégezte, aki a gyermekhez nyúlt; majd a bábaasszony jókora tüzet rakott a bölcső közelében, és három napon, három éjen át senki nem mehetett át a kettő között. Ezt a tüzet igen gondosan kellett ápolni, hogy a gonosz szellemet és démonokból álló hadát távol tartsa. A szülés után egyébként is számos szertartást végeztek, elsősorban azért, hogy a gyermeket megóvják a dzsinnektől, akik egyre csak az alkalmas pillanatot lesték, amikor Allah teremtményét elpusztíthatnák. Ezután egy szentelt itallal átitatott vászondarabkát tömtek az újszülött szájába, majd cukrot, kenyeret és aranyat készítettek mellé: cukrot, hogy édes és jó legyen; kenyeret, hogy sokáig éljen, és aranyat, hogy rámosolyogjon a szerencse.

A gyermekágyas asszony negyven napig tisztátalannak számított. Nem léphette át a ház küszöbét, nem nézhette a hegyeket, nehogy – tisztátalan lévén – kiszárítsa az éltető forrásokat. Huszonegy napon át tilos volt a haját megnedvesítenie vagy bármit megérintenie, hiszen ez azzal a veszéllyel járt volna, hogy tisztátalanná teszi, amikor hozzányúl. Nem mehetett tűz közelébe, nem érinthetett meg fából vagy agyagból készült tárgyakat.

Hogy az anya és a gyermek közötti érintkezést elkerüljék, szokás volt a csecsemőt szoptatós dajkára bízni. Az anya csak sokkal később, a tisztulási szertartások elvégzése után adhatta mellét gyermekének; a tisztátalanság negyvennapos időtartama alatt ki kellett önteni a tejét. Ha nem akadt sem szoptatós dajka, sem rokon vagy szomszédasszony, aki helyettesíthette volna, akkor egyszerűen vaj és tiszta méz keverékével etették a csecsemőt. Ami az anyát illeti, neki búzalisztből, birkahájból és szőlőízből készült levessel kellett beérnie.

Születésekor mindenki saját nevet kapott; ha fiú volt, például a Mohamed, Ali, Omar, ha meg lány, akkor a Fátima, Zainab, Laila nevet; ezenkívül a középkori szokás megkövetelte, hogy mindenkinek becenevet is adjanak, ez a fiúknál úgy kezdődött, hogy *Abu* vagyis... apja, a lányoknál *Umm*, vagyis ... anyja. Így képezték a *kunját, a becenevet*, ami a mi kicsinyítőképzőinkhez hasonló jelentéssel bírt. Eredetileg kizárólag a *kunjá*-t használták, a gyerek valódi nevét titokban tartották, nehogy rosszakaratú vagy féltékeny emberek fülébe jusson, s azok rontást hozzanak reá.

A becenevek nem voltak változatosak, és nemcsak emberek, hanem kedvelt tárgyak, háziállatok is viselték őket. Így egy kard, egy kedvenc ló, macska, majom, egy gyaloghintó is kaphatott *becenevet;* személynevet azonban sohasem. A titkos társaságokban bizonyos terveknek, eljárásoknak is becenevet adtak. *Haszan* személynév kizárólag férfit vagy fiúgyermeket illethetett, míg az *Abul – Haszan mint becenév* férfira vagy fiúgyermekre éppúgy vonatkozhatott, mint egy állatra vagy egy kedvelt tárgyra.

A „családnév" viselése csak az iszlám civilizáció korától, vagyis a 10. századtól vált általánossá és használata a középkor

folyamán végig megmaradt. Ez a név hol az egyik ős által gyakorolt mesterség megnevezése volt, mint Zajját „olajkereskedő", Halládzs „gyapotkártoló", Hallál „ecetkészítő", Hassáb „molnár" stb., melyhez mindig hozzáfűzték az *al* névelőt; hol a város, a negyed vagy a szülőország nevét tartalmazta, úgy mint *al-Bagdadi,* bagdadi, *al-Madzsuriti,* madridi, *al-Seresi* xéres-i stb., hol pedig „a valakinek a fia" jelentésű *Ibn*-nel kapcsolódott össze. Ez utóbbi igen elterjedt névadási forma az angol *son* végződésű nevek – mint például Johnson, Jacobson, Davidson – megfelelője.

A párszi földön a nevek végére többnyire a *-waihi* végződést fűzték, amely szintén azt jelenti „... fia". A Kelet-Iránban használatos *-án* végződés az arab országok *Ibn*-jével volt azonos értékű. Így például a párszi földön szokásos *Ahmad-waihi* Kelet-Iránban *Ahmadán*-nak, Arábiában *Ibn Ahmad*-nak felel meg; ugyanígy a párszi *Bakrwaihi* megfelelője Kelet-Iránban Bakrán, arab országban *Ibn Abu-Bakr.* Szicíliában és az Ibériai-félszigeten más szokások uralkodtak, itt szívesen látták el sz hangot tartalmazó szótagokkal az arab személyneveket. Így lett az arab *Ahmad* névből az andalúz vagy szicíliai *Hamdusz,* az *Abd al-Szalám*-ból *Abdusz,* az *Amru*-ból *Amrusz.* A berber neveket az *-ún* végződésről lehetett felismerni; így például a *Hábíb* arab személynévből lett a berber *Haldún,* akárcsak az arab *Zaid*-ból a *Zaidún.* E szabályosságok olyannyira meghatározóak voltak, hogy egy középkori muszlim személy nevéből ma elég nagy pontossággal megállapíthatjuk, mely korban élt, és honnan származott a viselője, ahogy az Ivanovok, Jansenek, Johnsonok és más „János fia" nevet viselők származását is meg tudjuk állapítani.

A rabszolgákra más névadási szokások vonatkoztak, mint a szabad emberekre. Természetesen joguk volt *becenevet*

viselni, személynevük leggyakrabban párszi vagy török eredetű fantázianév volt, és jól jellemezte helyzetüket. Családnevük a gazda személynevéből képzett melléknév volt. Ha felszabadultak a rabszolgasorból, akkor is *maulá*-k, vagyis felszabadítójuk „kliensei" maradtak, és továbbra is ugyanezt a melléknevet viselhették nevükként.

A zsidók, keresztények, párszik és más nem muszlimok körében a 10. századtól fogva szokássá vált, hogy gyermekeiknek két személynevet adtak, az első olyan vallási név volt, melyet kizárólag saját hittársaik viseltek, például *Mózes, Harún, Azra* a zsidóknál. *Paulos, Marcos, Johanna* a keresztényeknél, *Zardust, Adhurbádh, Rusztam* a pársziknál; a második mindenki által jól ismert muszlim név volt, mint például *Mohamed, Ali* vagy *Abu Bakr*. Mint ezt a gyakorlat is mutatja, a nem muszlimok ragaszkodtak hozzá, hogy muszlim személyneveket viseljenek, amit a muszlim hitűek rossz szemmel néztek és sajnálatos visszaélésnek tekintettek. Azon sem kell meglepődnünk, ha hithű középkori zsidók, keresztények és párszik olyan muszlim nevekkel hivalkodnak, mint *Abdalláh* „Allah szolgája", sőt, egyenesen az iszlám vallás alapítóinak neveivel, mint *Ali* vagy *Mohamed;* e gyakorlatból semmiféle következtetést nem vonhatunk le vallási meggyőződésükre nézve.

Az Ibériai-félszigeten, Szíriában és Egyiptomban élő nagyszámú keresztény az egész középkor folyamán kivétel nélkül muszlim személynevet viselt, keresztnevét pedig titokban tartotta.

A 8. században az abbászida kalifák körében – kínai-iráni szokást követve – elterjedt az „uralkodói nevek" használata, úgymint *ar-Rasíd*, a „Kiváló", melyet a *Harun*-hoz illesztve lett a *Harun ar-Rasíd* vagy az *al-Mámún*, a „Feddhetetlen" az *Abdallá*-hoz illesztve, mely sokkal ismertebb az *al-Mámún* formában stb.

A 9. századtól fogva még egy kínai-iráni szokást vettek át a muszlimok, a fellengzős címek használatát: *Rukn ad-Daula,* „a birodalom oszlopa", *Imám ad-Daula* „a birodalom támasza". Az ilyen neveket az emíreknek adományozták a kalifák, a *mulk* szóban végződő címeket pedig a legkiválóbb vezírjeiknek tartogatták. A 11. századtól megjelentek a „törvény" jelentésű *dín* szóra végződő címek; mind például *Rukn ad-Dín,* a „Törvény Támasza". Ezt a fajta címet kezdetben a szultánok viselték, azután az emírek, majd oly közönségessé vált, hogy a 12. század végétől kezdve az uralkodócsalád tagjai nyomán egyszerű kereskedők, kézművesek is viselték. Amikor Ibn Dzsubair a 12. században keleten járt, megbotránkozott rajta, hogy az első jöttment a „Vallás Dicsősége" vagy a „Vallás Fényessége" nevet viseli, ami egy andalúziai szemében szentségnek számított. A középkor vége felé kiment a divatból e címek használata, mely a keresztes hadjáratok idején virágzott. Az iszlám civilizáció hanyatlásával egyidejűleg fokozatosan tért vesztett a többféle név használata is; csak a személynevek maradtak meg. Törökországban csupán az előkelő családok őrizték meg különféle neveiket; más muszlim országokban a „családnév" viselését a kiművelt fők számára tartották fenn, egyébként visszatértek ahhoz az ősi szokáshoz, hogy mindenki egyetlen személynevet visel.

Általában nagy gondot fordítottak a gyermekek nevelésére, tisztántartására; nem verték meg őket, és gondjuk volt rá, hogy már első éveikben megtanulják az udvariasság és az engedelmesség elemi szabályait. A gyerekek – fiúk és lányok egyaránt – ötéves korukig teljesen anyjuk gondjaira voltak bízva, és a hárem egyik nagyméretű szobájában laktak. A gazdag embereknél rabszolgák szoptatták és dajkálták a gyerekeket; a kevésbé tehetőseknél az anya, még gyakrabban a nagy-

anya viselte gondjukat, de a legkisebbeket sem az egyik, sem a másik soha nem tévesztette szem elől.

A gyermekek számára berendezett szobát mindig szőnyegek vagy gyékények borították; állt benne egy nagy medence, hogy megmosdathassák őket, és mindig volt ott egy kancsó hideg vagy meleg víz, az évszaktól függött, hogy milyen. Három-négyéves korukig fabölcsőben aludtak a kicsinyek, amely fölé fátyolt feszítettek ki, hogy megóvja őket a szúnyogoktól. Nyáron a nagyobbakat többnyire függőágyba fektették. Az ágyat négy kötél tartotta, melyet két falba süllyesztett kampóba akasztottak. A gyermekeket az egyik kötél húzogatásával lassan hintáztatták. A kicsiket úgy altatták el, hogy egy vászondarabba göngyölt, jó érett datolyát dugtak a szájukba, és énekelgetve ringatták őket. Soha nem felejtettek el talizmánt függeszteni a bölcső fölé, a gyermekbetegségeket ugyanis többnyire rontásnak tulajdonították, ezért azután mindenekelőtt ettől igyekeztek a gyermeket megóvni. A leggyakrabban egy alaposan kiszárított birkaszemet használtak föl erre a célra, melyet zsinórra fűztek föl, és üveggyöngyökkel raktak körül. Gyakran égettek tömjént, hogy elűzzék a gonosz dzsinneket, és megtisztítsák a levegőt.

A szülők becsületbeli ügynek tekintették, hogy gyermekeik egészségesek, ápoltak és jól öltözöttek legyenek. Ebben a korban a gyerekeket úgy öltöztették, mint a felnőtteket, pontosabban a gyerekek ugyanolyan ruhákban jártak, mint a szüleik. Így például, egy magas rangú katona fiai egészen kis koruktól fogva fezszerű bojtos sapkát, rangjelzéses dolmányt viseltek, övükben ártalmatlan kis karddal. A kislányokat is éppúgy öltöztették, mint az anyjukat. A tehetősebb családok lánykái kilencéves koruktól fogva fátylat viseltek selyemből, moaréból, vagy bársonyból készült ruháik fölött, és akárcsak az igazi hölgyek, fes-

tették a körmüket, ujjaikat gyűrűkkel rakták tele, és szemüket festékkel rajzolták körül. De a pompás ruhák és ékszerek nem akadályozták meg a kicsinyített felnőtteket abban, hogy a korszaknak megfelelő módon szórakozzanak, babázzanak, főzőcskézzenek, labdázzanak vagy apró agyag, illetve papír állatfigurákkal játsszanak. Gyakorta kaptak játékszereket, a családapának örömére szolgált, hogy majd minden este valami nyalánkságot vigyen haza gyerekeinek, néha édességeket, de a leggyakrabban útközben vásárolt gyümölcsöket.

A gyermekeket már egészen fiatalon hozzászoktatták, hogy a társadalmi szokásoknak megfelelő módon üljenek: vagy keresztbe font lábakkal, ami az általános szokás volt Keleten, vagy sarkon ülve, ahogy társaságban illendő volt. Idejekorán hozzá kellett szokni ezekhez az illendőség által megkívánt, kényelmetlen testhelyzetekhez.

Amikor a gyermekek elérték az ötéves kort – ez volt egyébként az a pillanat, midőn a fiúk elhagyták a háremet, és apjuk mellé szegődtek –, a fiúknak és lányoknak megtanították a vallásos tisztálkodás és az imák rituális rendjét. A tanítás gondját általában a nagyanya vagy a nagyapa vállalta magára, aki fáradhatatlanul mesélte a gyerekeknek az iszlám szentek életét megörökítő, könnyen emlékezetbe vésheto történeteket, legendákat.

2. A körülmetélés

A körülmetélés régóta elterjedt szokás a feketék és a sémi népek körében. A termékenységisteneknek áldoztak vele. A feketék és a sémiták a lányokat éppúgy körülmetélték, mint a fiúkat, az előbbieknél a csikló, utóbbiaknál a fityma bőrének szélét vágták le.

A kereszténység elvetette ezt a sémi szokást, és a – zoroasztriánus eredetű – keresztelést vezette be; de az iszlám, amely Ábrahám „próféta" állítólagos nyomdokain kívánt haladni, mindkét nem számára megtartotta a körülmetélés sémi gyakorlatát.

A középkorban a körülmetélést csak a komoly sémi hatás alatt álló területeken, így Szíriában, Egyiptomban, Afrikában és Mezopotámiában gyakorolták mind a két nem tagjain.

Perzsia és a többi iráni területek hosszú időn át ellenszegültek ennek a babonás szokásnak, és végül csak a fiúk körében honosították meg, mindemellett, hogy ne hasonlítsanak a zsidókra, akik a gyermek születése utáni hetedik napon végezték el a körülmetélést, a művelet végrehajtását a lehető legkésőbbi időpontra halasztották; megesett, hogy a gyermek hét-nyolcéves koráig vártak vele.

A műveletet mindig bizonyos ünnepélyesség kísérte, de imát soha nem mondtak a szertartás alatt. A megadott napon a szép ruhákba öltöztetett gyermeket rokonok és barátok vették körül. A körülmetélést a ház egyik fogadószobájában végezték el, az apa, a két nagyapa és nagyszámú férfi – a család barátai – jelenlétében.

Amikor eljött a pillanat, az atya fogta a gyereket, és elhelyezte egy zsámolyon, majd egy „borbély" borotva segítségével elvégezte a beavatkozást. Mindez egy másodpercig tartott, a résztvevők csak a felvillanó pengét látták, majd gondosan megrostált, tiszta fahamuval máris az apró sebhely kiégetése következett. Ezután mindenki kifejezte jókívánságait, majd fényesebb vagy kevésbé fényes fogadás következett, ahol töméntelen édességet fogyasztottak. A gazdag emberek óriási lakomát rendeztek ebből az alkalomból, az ünneplés néha több napon át is eltartott, és *mutrib*-ok, dalnokok, medvetáncolta-

tók, erőművészek és más „mulattatók” érkeztek a meghívottak szórakoztatására.

Mialatt a férfiak a fogadóteremben mulatoztak, az asszonyok a háremben fogadták az illendőség megkívánta jókívánságokat, és barátnőik társaságában ünnepeltek, mértéktelen mennyiségű nyalánkságot fogyasztva.

Fennmaradt néhány gyűjtemény, amely udvari költőknek a fiatal hercegek körülmetélésére írott alkalmi poémáit tartalmazza. Gyakran előfordult, hogy mint napjainkban az első áldozásnál szokás, több herceget, vezéri és főúri gyermeket összegyűjtöttek, és egyszerre végezték el rajtuk a műveletet. Ez az esemény nemzetiünnep-számba ment.

A gyermeknek egyre azt ismételgették: „A mai napig csak hitetlen pogány voltál, mától fogva muszlim vagy”; így aztán teljesen eltöltötte őt a saját fontosságának tudata. Két hónapon keresztül – a feketékhez hasonló – ágyékkötőt kellett hordania, nehogy a sebe kidörzsölődjék, mert bizony ez az egészen picinyke seb igen lassan hegedt be.

3. A házasság

A lánykérés, az eljegyzés, a menyegzői lakoma vidékenként más és más módon zajlott.

Amikor egy fiatalember kiszemelte a jövendőbelijét, apját elküldte a lány apjához, hogy előzetes megállapodást kössenek. E nélkülözhetetlen ceremónia során a kérő ígéretet tett egy meghatározott összegű jegyajándék kifizetésére. Az összeg nagysága az ifjú ara társadalmi rangjától függött, és koronként változott. Lehetett három vagy négy aranypénz, de több százezer aranyra is rúghatott. A 10. században a bagdadiak gúny-

dalokat költöttek Muttaqi[1] (940–944) kalifáról, aki túl alacsony összegben szabta meg egy hercegnő jegyajándékát.[2]

Előfordult, hogy a szülők először a két fiatal horoszkópját vetették egybe, és ha a jelek kedvezőnek bizonyultak, közös erővel megtették az előkészületeket. A leány szüleit leginkább az anyós kedélye s jelleme foglalkoztatta, hiszen az ifjú feleség boldogsága erősen függött tőle. Miután a fiatalok szülei mindkét részről tisztázták a lényeges kérdéseket, az asztrológus által kijelölt napon megtartották a kézfogót.

Ha egy iszfaháni ifjú házasodni akart, bokrétát küldött választottja szüleinek. Ez egy régi szászánida szokás maradványa volt, amely szerint a fiatal lányok ibolyacsokrot ajándékoztak annak az ifjúnak, aki tetszett nekik. Ha a fiatalember a csokrot elfogadta, ez annyit jelentett, hogy beleegyezett a frigybe. Ez esetben szülei néhány nap múlva cukorkát és egy arany- vagy ezüstgyűrűt ajándékoztak a leánynak. A lány a gyűrűt a jobb kezén viselte. Ezután a leány szülei ajándékozták meg cukorkával az ifjú szüleit, majd megtartották a fiatalok eljegyzését. Egy év és két hónap elteltével a leány apja a család barátai közül kiválasztott hét jó ítélőképességéről híres férfit és felkérte őket, hogy külön-külön keressék föl a vőlegényt, és kérdezzék meg tőle: még mindig szándékában áll-e feleségül venni a választott leányt. Ha mind a hét megbízott kérdésére igennel válaszolt, azok egyenként felkeresték a menyasszonyt, hogy neki is feltegyék ugyanazt a kérdést.

Kelet-Iránban a fentihez hasonló szokás uralkodott. Ha egy apának házasuló korban levő fia volt, és akadt a szomszédságában olyan lány, aki tetszett neki, akkor az apa három rokon kíséretében felkereste a lány apját. Az együttlét ideje alatt a társaságban levő három rokon beszélt erről-arról – ő maga hallgatott –, és a szokás úgy kívánta, hogy ne térjenek rá rögtön

a látogatás tárgyára, hanem várják meg, amíg a leány apja megkérdi tőlük, mi célból jöttek. Ha ezt megválaszolták, a házigazda gondokodási időt kért, majd néhány nap elteltével megüzente a választ.

Az arab országokban, szemben az Iránban uralkodó szokással, az asszonyok játszották a közvetítő szerepét, és a házassági tervek leggyakrabban a *hammám*-okban születtek, ahol az asszonyok hosszú órákon át cseverésztek.

Kurdisztánban, e nyelvében és erkölcseiben iráni vidéken tíz öregembert küldtek el leánynézőbe, és szolgálatuk fejében néhány ezüstöt adtak nekik.[3]

Érdemes megfigyelni, hogy a megkérés és a válaszadás között mindig hagytak gondolkodási időt, ami egyrészt arra vall, hogy a lány apja, ha nem ismerte eléggé a kérőt, igyekezett a szükséges információkat megszerezni, másrészt lánya véleményét is kikérte. Gyakran megesett, hogy a lány találkozott már a fiatalemberrel, ismerte és szerette őt. Ez esetben a válasz nem soká váratott magára. Az eljegyzés és a házassági szertartás közötti időszakban az ifjú rendszeresen látogatta félig lefátyolozott menyasszonyát, egyes jogtudorok szerint ugyanis a vőlegény csak a házassági szertartás alkalmával láthatta először fátyolozatlanul a jegyesét. Ez idő alatt mindkét részről megtették a szükséges előkészületeket; az ara szülei összegyűjtötték a leány kelengyéjét, az ifjú vőlegény szülei pedig fontolóra vették, milyen bútorokra és egyéb kellékekre lesz szükség a fiatalok közös háztartásában.

Az eljegyzésre az év bármelyik időpontjában sor kerülhetett, de a házassági szertartásnak meghatározott napjai és évszakai voltak. Iránban többnyire akkorra esett, mikor vidéken megteltek a csűrök, vagy amikor bő volt a termés, és a nyájak különösen szépen gyarapodtak.

Az esküvő alkalmából, városban és vidéken egyaránt, az egész negyedet vagy az egész falut meghívták. Gazdagok, szegények egyaránt óriási sokadalmat csődítettek össze. A tehetősebbeknél két-háromszáz ember gyűlt össze a lakodalomra; a kézműveseknél néha még ennél is több, mert úgy illett, hogy egy kovács, mészáros vagy cipész a céhe valamennyi tagját meghívja. Némelyek hosszú időre eladósodtak, hogy állni tudják a szertartás költségeit. A hercegek fejedelmi ünnepségeket rendeztek, ahol minden együtt volt, ami az alkalom pompájának növeléséhez kellett.

A szertartás kitűzött napját megelőző napon, illetve estén nagy volt a sürgölődés a jegyesek házainál: befejezték a takarítást, folytak az előkészületek a konyhán, elkészítették a mérhetetlen mennyiségű süteményt és édességet, melyek elengedhetetlen tartozékai voltak a menyegzői lakomának; néhányan a meghívottak közül már ekkor megérkeztek. A menyasszonyt is kicsinosították, elvitték a *hammámba,* ahol a teste megtisztult, megfürdették, szőrtelenítették, bedörzsölték drága kencékkel és illatszerekkel. A fodrász különös gonddal rendezte el, ámbrával és mósusszal illatosította a fürtjeit; orcáit finoman kifestették, szemöldökét művészien megrajzolták, szemeit kohollal megnagyobbították, körmeit hennával kifestették.

Lássuk, hogyan zajlottak a szertartások, amikor eljött a nagy nap. Napszálltakor a vőlegény, rokonai és barátai kíséretében – előtte zenészek, mögötte a meghívottak serege – felkereste a leány szüleinek házát, ahol sor került a szertartásra, azaz megszerkesztették az „esküvői szerződést", amely azután a jövendő házasfeleket egymáshoz köti.

A lányos házban már minden elő volt készítve: a feldíszített menyasszony egyedül várakozott az egyik vendégszobában,

előtte értékes tükör, a fején pedig egy nyitott Korán. A vendégek a szomszédos nagy fogadóteremben csoportokba verődve halkan beszélgettek, és várták a *qádi*-t; az ő feladata volt a szerződés megszerkesztése. Ellentétben az újabbkori nyugati szokással, keleten a vőlegény adott jegyajándékot az asszony családjának. Ez volt a *mahr*, amely nélkül nem volt esküvő; összege benne foglaltatott a házassági szerződésben, és vagy az egészet, vagy egy részét készpénzben meg kellett fizetni a menyegző előtt. Összege – mint láttuk – a házasulandó felek társadalmi rangjától függően változott. A dolgok rendes menete az volt, hogy a meghívásra a *qádi* két hites tanú kíséretében megjelent a jövendőbeli ara szüleinek házában. Megérkezvén a fogadóteremben foglalt helyet, kirámolta írókészletét és lajstromos könyvét, s oldalán a két tanúval nekilátott a szerződés megszerkesztésének. Ekkor került rá sor, hogy a még mindig láthatatlan menyasszony beleegyezését kérjék. E célból két tanú ment be hozzá a szomszédos fogadószobába, és feltették neki a kérdést: kíván-e szabad akaratából és minden kényszer nélkül felesége lenni ennek és ennek, aki ennyi és ennyi jegyajándékot fizetett, s ennyit és ennyit fog még fizetni. A kérdést egymás után háromszor tették föl, méghozzá minden sietség nélkül, ahogy a szokás kívánta. A leány igennel felelt, és a két tanú közvetítette beleegyezését a *qádi*-nak; aki ezután megkérdezte a vőlegényt, és ő is igent mondott, és ígéretet tett a megállapított jegyajándék kifizetésére. Az aláírás után elmondták a Korán egyik szúráját, és ezzel a hivatalos szertartás véget ért. Ekkor sót, lisztet, rizst, babot vagy ezüst-, aranypénzeket és cukorkát szórtak szét – vidékenként mást és mást –; majd hárfások és tamburindobosok léptek be, kíséretükben egy énekesnővel, aki a szokásoknak megfelelően a menyasszony bájáról és szépségéről dalolt.

Ugyanebben a pillanatban valamennyi férfi tekintete a hárem ajtaja felé fordult, ahol megjelent a menyaszony káprázatos ruhában, fején narancsvirágokkal és jázminnal ékesített diadém, testét fehér vagy színes fátyol borította. A fogadószoba közepén foglalt helyet, és csöndben hallgatta a hagyományos nászdalokat. Ezután került sor a jókívánságokra és a köszöntő szavakra, majd mindenki az áttetsző cukorból formált levelekkel, virágokkal díszített hosszú asztalokhoz tódult, ahol százával sorakoztak a cukrozott mandulával, gyümölcskocsonyákkal s mindenféle formájú és színű süteményekkel megrakott tálak; szirupokkal és különféleképpen illatosított szörbetekkel teli serlegek.

De ez még csak a szertartás első része volt: kis idő elteltével újra felsorakozott a násznép, és nagy pompa közepette férje házához vezették az újdonsült feleséget. A menet élén a vőlegény haladt lóháton, körülötte barátai, majd a feleség következett nyitott gyaloghintóban, melyet négy, bojtokkal cicomázott, szalagokkal, virágokkal díszített öszvér vitt a hátán, ezután jöttek a feleség barátnői, szintén felpántlikázott öszvéreken. A menetet a meghívottak vidám és lármás csapata zárta. A felvonulás során öszvérháton diadalmasan körülhordozták az ifjú lány kelengyéjét: szőnyegeit, ágyneműjét, ruháit, valamennyi személyes tárgyát és a sok esküvői ajándékot. A hosszú menet fáklyák, bengáli tüzek és röppentyűk fényénél körbejárta az egész várost, éljenzések és kiáltások vegyültek a sokféle hangszer hangjai közé.

Jó néhány óra elteltével, számos kanyar után megérkeztek az ifjú férj házához, ahol már tálalva volt a pazar lakoma. A vendégeket levessel, sültekkel, ragukkal, pástétomokkal, édestésztákkal és gyümölcsökkel kínálták.

A 10–11. század során az egyre növekvő megélhetési költsé-

gek miatt a kisemberek kénytelenek voltak összébb húzni magukat, szerényebb lakomákat rendeztek, és kevesebb vendéget hívtak meg. A városokban a kereskedők, kézművesek rabszolgákkal őriztették ajtóikat, nehogy a hivatásos élősködők becsődülhessenek – ez az emberfajta egyre nagyobb számban tenyészett a nagyvárosi környezetben. A bohémekből, lecsúszott alakokból, henyélőkből verbuválódott, komolyabb vagyonnal nem rendelkező *tufaili*-k bérelt ruháikat finom eleganciával viselték; sziporkázó szójátékokat gyártottak, verseket szavaltak és mesterei voltak a sakknak. Valahányszor a városban ünnepi lakomát rendeztek, ők azonnal megpróbáltak elvegyülni a vendégseregben, fényes úri öltözetbe bújtak, hogy rászedjék az éberen őrködő ajtónállókat, és a legzártabb szalonokba is besurranjanak.

Mesélték, hogy Bagdadban ezek a *tufaili*-k fortélyos módszerekhez folyamodtak. Ha a gyanakvó eunuchok orrukra akarták csapni a vendégváró ház súlyos kapuját, ők egy jó előre magukhoz vett kerek kavicsot dugtak ék gyanánt a kapu alá, s míg a dühös szolga igyekezett kideríteni, mi akasztja meg az ajtót, teljes biztonságban, fesztelenül besétáltak. Elvben ugyanis a tisztesség és illendőség ellen való dolog volt egy ilyen ünnepélyes napon bezárni a ház ajtaját; mindenkinek meg kellett engedni, hogy bejuthasson.

4. A temetés

A középkorban eléggé gyorsan, minden fényűzés nélkül temették a muszlimokat; de a halottakat általában buzgón tisztelték, a halotti kultusz része volt az imádkozás, az alamizsnaadás és – minden hét csütörtökén – a temetőlátogatás.

Az elhunyt testét, melyet csak ágyékvédő takart, és lepel borított, a temetési szertartás kezdetén selyemfüggönnyel bélelt gyaloghintóba tették, ha gazdag ember volt az illető, ha pedig szegény volt, akkor egy négy fogantyúval ellátott közönséges faládába helyezték. De a gazdagot és a szegényt egyaránt férfiak vitték, akik sűrűn váltották egymást, mert ez a megbízatás dicséretes és kegyes cselekedetnek számított. A menet élén énekesek haladtak, őket a rokonok és barátok követték, akikhez az út során egész tömeg ember csatlakozott. A vallási törvények elvben tiltották, hogy nők is részt vegyenek a temetésen, de ők többnyire nem tartották meg ezt a tilalmat, és siránkozva, arcukat karmolászva, hajukat tépve ott lépdeltek a menetben.

Az iszlám kor előtti időkben szokás volt hivatásos siratóasszonyokat fogadni, és ez a szokás újból feléledt, de az uralkodó kalifa időről időre megtiltotta a siránkozást és jajgatást. Ez történt Egyiptomban 864-ban,[4] majd 907-ben, amikor Hakim kalifa megtiltotta, hogy nők részt vegyenek a menetben. Egy időre el is maradtak a nők, de lassanként újra szokássá vált, hogy a tilalommal dacolva elkísérik a halottakat. Bagdadban a siratóasszonyok az arcukat feketére festették, a hajukat megtépték.[5]

A menet először a nagy mecset felé vette útját; a bejárat előtt az énekesek elhallgattak, a tömeg benyomult a mecset belsejébe, a holttestet elhelyezték a *mihrab* előtt, majd elmondták a szertartásos halotti imádságot. Ha az elhunyt személy imám, müezzin vagy bármilyen egyéb mecsetszolga volt, énekesek folytatták a recitálást.

Minden mecsetben voltak a temetési szertartás céljaira szolgáló termek. Az ima után szóvirágokkal ékes beszédben vagy alkalmi költeményben méltatták az elhunyt érdemeit.[6] Magát

az imát általában a fiúért az apa, az apáért a fiú és egy *agnát,* egy férfiági vérrokon mondta el. Csak ha egyetlen agnát sem volt jelen, akkor fordulhatott elő, hogy idegenek helyett inkább egy nőági vérrokont bíztak meg vele.

Ha az elhunyt ember férfi volt, a halotti imát recitáló személy a feje mellett állt, ha nő volt, akkor a lába mellett. Az ima végeztével az emberek azt kiáltották: „Ó, nagy Allah, a te szolgád, a te szolgádnak a fia, a te vallásod fia, aki elhagyta ezt a világot, gyönyöreit, kedvteléseit, barátait a sírgödör sötét mélye kedvéért, és míg haldoklott e szavakat mondta: »Egy az isten, Allah és Mohamed az ő prófétája!« Te vagy a legbölcsebb és a legigazságosabb, ó, Allah, ő hozzád megy, hozzád, akihez valamennyiünknek mennünk kell; szüksége van a te könyörületességedre, és neked nincs szükséged rá, hogy megbüntesd. Érette könyörgünk hozzád, ó, Allah; ha jó szolgád volt, bánj vele a lehető legjobban, ha rossz szolgád volt, bocsáss meg neki; szabadítsd meg őt a sírgödör kínszenvedéseitől, tedd, hogy gödre kitáguljon és ő ne szenvedjen egészen a feltámadás napjáig, amikor majd belép pálmaligetedbe."[7]

A vallási szertartás után átvonultak a halottfürdetőbe, ahol képzett fürdetők – a férfiak fürdőjében férfiak, a nőkében nők – vették kezelésbe a holttestet, kőpadra fektették, és gondosan lemosdatták a Próféta utasítása nyomán, aki a hagyomány szerint azt mondta: „Tegyétek halottaitokkal ugyanazt, mint jegyeseitekkel."

A fürdetők vízzel és jujubafa szárított leveleivel mosták le és dörzsölték be a testet. Háromszor egymás után mosták le ily módon a holttestet, majd kámforral hintették meg, levágták a körmeit, a bajuszát, kiborotválták a hónalját, végül nyers vászon ágyékkötőt csavartak köré, és két egyazon szövésből származó lepelbe burkolták. Rácsavarhattak több leplet is, és

ezek lehettek hímzettek, de soha nem készülhettek selyemből, legalábbis, ha az elhunyt férfi volt, mert a nőkkel ebben a kérdésben elnézőbbek voltak. Ettől eltekintve a halottmosdatás szertartása pontosan ugyanúgy zajlott, mint a férfiaknál, csak a holttestre még több ruhadarabot húztak. Mielőtt beburkolták volna a két lepelbe, alsó testére ágyékkötőt, felső testére egy darab szövetet csavartak, fejét fátyollal takarták le. Az ékszerek használatát a legszigorúbban tiltották.

Így mosdatták meg és öltöztették fel a közönséges halandókat. De ha az elhunyt előkelő személy vagy akár csak gazdag kereskedő volt, akkor bebalzsamozták. Így például 967-ben Szaifad-Daula kurd herceget kilencszer mosták le. Először tiszta vízzel, majd szantálolajjal, darirával, ámbrával, kámforral, rózsavízzel és végül kétszer desztillált vízzel. Egy ötven aranyat érő *dabiqi* lepedővel megtörölték – ezt, a mosdató megőrizte magának emlékben –, majd bebalzsamozták. Arcára és szakállára 100 *miskal* (egy miskal = 5 gramm) *galia* jutott, orr- és füljárataiba 300 miskal kámfort töltöttek; szemfedője 1000 mogrebi dínárba került, és teljesen beborították kámforral.[8]

984-ben a zsidó Ibn Killise vezér bebalzsamozása százezer mogrebi dínárt emésztett föl.[9]

Amíg a halottat mosdatták, a temetési menet a fürdő közelében várakozott, majd amikor a holttestet visszafektették a gyaloghintóba vagy a ládába, újra összeállt a menet, hogy a temetőbe vonuljon.

A gödröt előre megásták, 1,63 méter mély volt, és kelet felé irányult, hogy az elhunyt arca Mekka felé nézzen. A testet a puszta földre fektették, egy agyagtéglát tettek a feje alá, és téglákat raktak köréje oly módon, hogy azok boltívet formáljanak a holttest fölé. Erről a szokásról emlékeznek meg Omar Khajjám sorai:

Lelkünk, mikor angyalszárnyakon égbe repül,
Sírom s a tiéd köré néhány tégla kerül;
Aztán, mikor egyforma homok lett testünk,
Új téglához veszik, új sírnak keretül.[10]

Tilos volt két holttestet fektetni egy gödörbe, nehogy "torlódás legyen a feltámadáskor". Egyes-egyedül járvány idején függesztették föl ezt a tilalmat; de még ilyenkor is bűnnek számított különneműeket temetni egy és ugyanazon gödörbe, ha mégis így jártak el, téglából válaszfalat kellett emelni közéjük.[11]

Egy kis tégla vagy kő síremlék jelölte a test pontos helyét. Felvésték rá az elhunyt nevét, életkorát, rangját és halála időpontját. A síremlékre többnyire felkerült az iszlám hitvallása vagy egy rövid ima is. A gazdagok gyakran csináltattak négy oszlopon nyugvó téglatetőt a sír fölé.

Eredetileg nem emeltek komolyabb síremléket, de ez a 10. században divattá vált. 966-ban Muizzad-Daula (945–967) a Próféta családtagjainak és a törzséből valóknak sírja fölé emlékművet emeltetett; a Qurais törzs tagjai és mások követték példáját, így aztán a jelentős és gazdag személyek sírjai fölé fényűző mauzóleumok épültek. A 10. században az uralkodók sírja fölé henger alakú, csúcsos tornyokat emeltek, melyek tíz kilométeres körzetben láthatók voltak, a 12. században hatalmas emlékműveket építettek, kupolákkal és termekkel, melyekben értékes Koránok, szőnyegek, lámpák és egyéb kincsek zsúfolódtak. Az ilyen épületek karbantartására évi járandóságot áldoztak. Egyiptomban és Hindusztánban ma is láthatunk ilyen mauzóleumokat; szultánok és mameluk emírek nyugszanak bennük.

A 10. századi szabadgondolkodók szigorúan bírálták ezeket

a szokásokat. Ibn Wahsijja a földművelésről szóló értekezésében helytelenítette azt az iszlám szokást, hogy a holttestet közvetlenül a földre fektetik. Azt állította, hogy a holttestek Mezopotámia földjét szó szerint megmérgezték, s nemhogy dúsítanák, de megfertőzik a talajt. Másokkal együtt ő is azt vallotta, hogy a leghigiénikusabb és legésszerűbb a pogány hinduk és szlávok eljárása, akik elégetik halottaikat. Az ókori párszik, „nabateusok" vagyis szabeusok és más gnosztikusok gyakorlata, úgymond, középút a hinduk bölcsessége és a muzulmánok esztelensége között: holttesteiket égetett agyag szarkofágokba fektették, melyet néha mázzal vontak be, és fedelét szurokkal beragasztották." Ez idő tájt gyakran találtak Mezopotámiában a párszik korából, sőt még régebbi időkből származó szarkofágokat.[12]

A 10. századtól fogva gyakran előfordult, hogy a gyász jeléül összetörtek vagy elpusztítottak valamilyen tárgyat; így 917-ben, fivére halálakor a kalifa anyja leromboltatott egy korábban általa emeltetett fényűző kerti lakot, és azt is megparancsolta, hogy zúzzák össze a gyaloghintóját. 941-ben Zirak eunuch halála annyira lesújtotta Radi kalifát, hogy gyásza jeléül a Tigrisbe dobatott négyszáz hordó óbort, amit a pincéjében őrzött.

Ezzel szemben Hamadáni, az író (969–1008) végrendeletében meghagyta, hogy halála után az emberek ne nyilvánítsák ki gyászukat ilyen módon; fel is sorolta, hogy milyen szokásokat kerüljenek. Megtiltotta, hogy a gyászolók megtépjék a hajukat, hogy összemarcangolják az arcukat, hogy feketére fessék az ajtókat, hogy kidöntsék a pálmafákat vagy egyáltalán bármit is leromboljanak.

A gyászviselet országonként más és más volt. Kelet-Iránban a fehér volt a gyász színe. Amikor 1030-ban a gaznai Mahmúd

szultán meghalt, a trónörökös, valamint miniszterei tetőtől talpig fehérbe öltöztek.[13]

Az iszlám világ nyugati szélén, Andalúziában és Marokkóban szintén a fehér volt a gyász színe. Erről írt verset egy híres költő, a szó szerinti fordítás így hangzik:

Ó, Andalúzia fiai, jól okoskodtatok, / Eszeteknek hála, amikor úgy döntöttetek, / Hogy halottaitokat fehérben síratjátok el, / Ha mégoly furcsának tetszik is ez a viselet. / Igazatok van, a gyász igazi színe a fehér. / Hisz van-e gyászosabb a megfehérült hajnál?[14]

Nyugat-Iránban és a Közel-Keleten kizárólag sötétkék, illetve fekete gyászruhát viseltek.

A temetési szertartást mindig lakoma követte, mely a család társadalmi rangjától és vagyonától függően volt szerényebb vagy fényűzőbb. Ezen a napon, akárcsak a lakodalomkor, szélesre kellett tárni a ház kapuit, és minden érkezőt illett beengedni. A fogadóteremben a Korán példányait helyezték el; a vendégek ezeket olvasták, míg hivatásos énekmondók mormolták a százegynéhány fejezetet. A temetést követő hetedik napon újabb lakomát rendeztek, egy harmadikra pedig negyven nap elteltével került sor.

Hogy az elhunyt lelke békében nyugodjék, a szegényeknek is fölszolgáltak ételeket. Erre vagy évente, vagy a család nagylelkűségétől és vagyonától függően havonta, sőt akár hetente egyszer sor került.

Az év utolsó nagy ünnepét, az Ejd-al-Kabir-t a halottaknak szentelték; ez alkalomból pénzt, édességet, datolyát vagy ruhákat osztogattak a mecsetek kapuiban. Továbbá senki nem mulasztotta volna el, hogy minden csütörtök este hangosan elmondja halottaiért a Korán egy fejezetét; a néphit ugyanis azt

tartotta, hogy az elhunyt lelke visszatér a házba az elmaradt imákért és adományokért.

A halottakat gyakran meg is látogatták, főként csütörtökön, amikor a legkülönfélébb társadalmi körökből származó asszonyok gyermekeik kíséretében zsúfolásig megtöltötték a temetőket, és egész délután halottaik mellett maradtak. Virágokat nem ültettek a sírhantra, ez akkortájt még nem volt szokásban, de megöntözték a földjét. A szaracénok azt vallották, hogy az elhunyt iránt úgy fejezhetjük ki a legszebben tiszteletünket, ha a lehető leggyakrabban és legbőségesebben megöntözzük a sírját.[15] Ez a szokás nagyon elterjedt volt, s az elhunytak rokonai és barátai gyakran együttműködtek annak érdekében, hogy a sír sűrűn meg legyen locsolva. A virág és növény nélküli, sivár temetők, melyek más napokon kihalt pusztaság képét mutatták, csütörtökönként megélénkültek; olyan pezsgő élet folyt bennük, mint egy igazi vásárban. Tarka tömeg gyűlt össze a vízhordók körül, akik az ösvények mentén telepedtek meg tömlőikkel és tartályaikkal, meg a sok mozgó árus körül, akik teli torokból kínálgatták lepényeiket, gyümölcseiket és egyéb áruikat. Az asszonyok találkoztak barátnőikkel és véget nem érő beszélgetéseket folytattak velük, míg a gyerekek versenyt ordítozva kergetőztek a sírok között.

Az iszlám első századaiban mindenkit a saját szülőföldjébe temettek el, de a 10. századtól fogva az egész Közel-Keleten új virágzásnak indult a vallásos érzés, és a jámbor hívők arra vágytak, hogy szent társaságban nyugodjanak a mennybe vezető úton. Ettől fogva a szent helyek lassanként valóságos nekropoliszokká váltak. A szegények valamelyik helyi szent sírjának árnyékában vágytak megpihenni, a gazdagok azonban azt kívánták, hogy haláluk után a szent helyek egyikére

szállítsák őket. Mezopotámia, amely Jézus Krisztus korától kezdve egyetlen hatalmas nekropolisz volt, ahogy Warqa, az ókori Uruq városának pártus kori szarkofágjai ma is tanúsítják, újból erősen vonzotta az ájtatos hívőket. A bujida fejedelmek (945–1055) mauzóleumot emeltek Ali és Huszain imámnak Nadzsafban, illetve Kerbelában, és ők maguk is itt vannak eltemetve. És egyre több karaván szállította Irán szívéből a kiszárított és bebalzsamozott holttesteket a síita muzulmánok által legnagyobb becsben tartott mezopotámiai szent mauzóleumokhoz, melyek közelében a két-három hónapos utazás végeztével a holttesteket eltemették. A szunnita muzulmánok szintén követték ezt a divatot; Medinában és Qudszban (Jeruzsálemben), illetve az általuk szent városnak tartott Damaszkuszban és Bagdadban temették el halottaikat. Ami a zsidókat és a keleti keresztényeket illeti, ők is hasonlóképpen jártak el, a leggazdagabbak és a legjámborabbak a szent helyeket választották temetkezési helyül, így a zsidók például Dávid városát, a keresztények a Szent Sírt.

A későbbi századokban ez a mozgalom csak tovább erősödött; így Perzsiában híres nekropolisszá nőtt Qumm (Kom) és Mashad városa, ahol a szent Fátima és imám ar-Rida nyugosznak; ezekben a városokban komoly üzleti forgalmat bonyolító temetkezési vállalkozások jöttek létre, a szent mauzóleumok szomszédságában fekvő területek egyre értékesebbé lettek. Sok ember élt ebből a kereskedelemből.

Harmadik fejezet

AZ OTTHON

1. Erkölcsök és szokások: a fátyol, a hárem, az eunuchok és a prostitúció

Sokan úgy képzelik, hogy a fátyol viselése egyszerűen a muszlim nők megkülönböztetésére szolgált, márpedig ez korántsem igaz; először is azért, mert Keleten nem kizárólag a muszlim nők viseltek fályolt; azonkívül csak a dologtalanok, vagyis a tehetősebb körökből származó nők fátyolozták el az arcukat; ez a szokás tehát nem egy vallást, hanem sokkal inkább egy társadalmi osztályt jelölt.

Az itt uralkodó éghajlati viszonyok miatt a gazdag és elegáns nők mindenkor gondot fordítottak rá, hogy fejüket és arcukat elfödjék; így tudták megőrizni bőrük frissességét, hamvasságát és fehérségét. Ezért van az, hogy Asztarté istennőt, Anáhid istennőt és a Szent Szüzet mindig fátyollal borított fejjel ábrázolják. Az alacsony sorból származó nők soha nem viseltek fátylat. Mohamed azt akarta, hogy az iszlám általánossá tegye ezt a viseletet a nők körében, hiszen Allah iránti hitükben valamennyien egyenlővé nemesedtek. Így azután a Korán több fejezete is előírja az igazhitűeknek, hogy fátyolozzák le asszonyaikat. Ezt a kötelezettséget általában teljesítették is, mert az iszlám első évszázadaiban majd minden nőnek voltak nem muszlim rabszolgái, akik szolgálták, és minden házi munkát elvégeztek helyettük. Az iszlám hit terjedésével a 9. századtól szinte forradalminak nevezhető változás következett be a fátyolviselésben. A dolgozó osztályhoz tartozó nők, kézművesek és parasztasszonyok, rabszolganők iszlám

hitre tért milliói ugyanis nem voltak hajlandók fölvenni a fátylat, mert úgy ítélték, hogy ez a viselet nem egyeztethető össze munkájukkal. S valóban, az a nő, aki állatokat vagy fogatot hajtott a mezőre, a mosónő, aki mindennap a folyóban mosott, a szövőnő vagy a kelmefestőnő nem is álmodhatott róla, hogy fátylat viseljen. Ettől fogva tehát kizárólag a tehetősebb körökből származó nők fátyolozták le az arcukat: a fátyolviselet immár nem egy vallást, hanem csupán egy társadalmi osztályt jelölt.

A kislányok kilencéves koruktól fogva ugyanazokat a hagyományokat követték, mint anyáik, és pontosan ugyanúgy öltözködtek mint ők.

A másik olyan intézmény, melyről sokan hamis képet alkotnak maguknak, a hárem.

A *hárem* szó szerinti jelentése *szentély* vagy *elzárt hely.* A lakóháznak azt a részét jelölte, ahol a „család" lakott, tehát az asszonyok és a gyerekek. Ez a rész szigorúan zárva maradt az idegen férfiak előtt, míg a ház többi része nyitva állt számukra. Ez a gyakorlat, akárcsak a fátyolviselés, az iszlám előtti időkből származott, s nem korlátozódott a muszlimokra, mert vallástól függetlenül, az egész Keleten széles körben ismerték. Fényűző szokást kell látnunk benne, melyet kizárólag a társadalom vagyonos osztálya engedhetett meg magának; a szerény viszonyok között élő családok nem is álmodhattak róla, hogy háremük legyen; a kézműves osztályhoz tartozó nők egyébként is a nap minden órájában megfordulhattak az utcán, ott végezték munkájukat.

A háremhez mindig nagy épületszárnyak, lakrészek, fákkal, virágokkal beültetett udvarok, kerti medencék, teraszok és egyebek tartoztak. Itt éltek az asszonyok, és a család férfi tag-

jain kívűl *elvben* senki más nem léphetett be ide, kivéve a szolgáló eunuchokat.

Ez nem gátolta meg a csillagjósokat, doktorokat, kereskedőket, sőt néha még a mesélőket sem, hogy belépjenek a hárembe; ilyen alkalmakkor a nők fátylukba burkolóztak, mintha odakint volnának.

A hárem volt a családi élet központja. A poligámia, noha a vallás engedte, nem volt általános szabály, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem mindenkinek volt ínyére több asszonyt tartani a háznál, s főként nem mindenkinek bírta a pénztárcája a többnejűséget. Megházasodni, minden egyes feleségért jegyajándékot fizetni, eltartani az asszonyokat, ajándékokat vásárolni nekik, a sok gyereket felnevelni, temérdek pénzbe került, és ha a nagyurak vagy a vagyonos osztály tagjai megengedhették is maguknak ezt a fényűzést, az emberek nagy része beérte egy feleséggel.

A háremben, a nők kizárólagos birodalmában tehát nem okvetlenül élt több feleség. Éppúgy lakhatta egyetlen asszony, mint több.

A középkori keleti társadalom egyik legfőbb nevezetessége minden kétséget kizáróan az eunuchok intézménye volt.

A 9. században *haszi*-nak, később *usztád*-nak[1] nevezték őket, ami „nevelőt, tanítót" jelent. Minden gazdag családban volt legalább egy eunuch, akire a hárem és a gyermekek őrzésének gondját bízták. Az előkelőbb házak több eunuchot is tartottak, ők voltak a belső inasok, a főpincérek, a bizalmasok és más efféle fontos tisztségek viselői.

A vallás elvben tiltotta a kasztrációt,[2] és természetesen egyetlen muszlim gyermeket sem vetettek alá ennek a műtétnek, melyet zsidók, keresztények vagy hinduk végeztek el.

A fehér eunuchok az északi és keleti országokból jöttek, európai népek, különféle török népek köréből; a feketék Afrikából és Indiából. Muqaddaszi szerint csak kétféle eunuch volt: zsidó kereskedők által spanyol földre szállított szlávok, akiket zsidó vagy keresztény doktorok kasztráltak, valamint Szíriából és Arméniából importált „bizánciak".

A bizánciaknál szokásban volt a szerzetesek kasztrálása, hogy a nők veszély nélkül mehessenek templomba; háborúk idején a muszlimok igen olcsón jutottak eunuchokhoz, csak be kellett törniük néhány kolostorba.[3]

Iránban főként hindu eunuchokat alkalmaztak.

Egy-egy eunuchért elég magas árat kellett fizetni, a kasztráció ugyanis nehéz körülmények között zajlott, az ifjú alanyok közül sokan belehaltak a műtétbe. Bizáncban egy eunuch négyszer annyiba került, mint egy közönséges rabszolga.[4] Az eunuchok természete a gyerekéhez volt hasonlatos, könnyen sírtak, hirtelen gyulladtak haragra, és éppoly hirtelen nyerték vissza nyugalmukat. Nem vették őket emberszámba, sokkal inkább valamiféle háziállatként kezelték őket. Ők maguk szívvel-lélekkel ragaszkodtak gazdájukhoz, nem akadt náluk odaadóbb, hűségesebb szolga.

Az iszlám vallás elvben tiltotta a prostitúciót, a házasságtörés bűnéhez sorolta, amiért pedig szigorú büntetés járt. Lassanként azonban az állam belenyugodott a korábban többé-kevésbé titokban működő nyilvánosházak létébe; gyümölcsöző jövedelemforrást látott bennük. 912-ben, Abu-Zaid, egy siráz muszlim utazó a Kínában folytatott prostitúcióról és a prostituált nőknek a kínai birodalom gazdagságát gyarapító adójáról írván még így kiáltott fel; „Istennek hála, nálunk az iszlám országban nem húznak hasznot az ilyesmiből",[5] de nem

sokkal ezután, Adudad-Daula (†982) idejében a táncosnők és a prostituáltak már komoly adót fizettek Perzsiában, s a Fátimidák hasonló adót vezettek be Egyiptomban.[6]

Latakiában, Szíria kikötőjében a *muhtaszib* maga szabta meg és függesztette ki az örömlányok kegyeinek árát, amely az illető hölgy korától, bájaitól és szépségétől függött. Így még egy idegen is már a bejáratnál tudhatta, mihez tartsa magát. Szúzában a mecset tőszomszédságában álltak[7] a bordélyházak, és minden városnak volt *harábát bazárja,* vagyis nyilvánosháza. Olykor-olykor egy uralkodó erényességi rohamában elhatározta, hogy bezárja és betiltatja a nyilvánosházakat. 934-ben, egy reakciós párt tagjai, a hanbaliták még szélsőséges tettekre is ragadtatták magukat: megverték a kurtizánokat, házaikat lerombolták, bútoraikat, hangszereiket összetörték. 1014-ben Hákim kalifa odáig ment, hogy megtiltotta a nőknek – bármifélék legyenek –, hogy az utcára merészkedjenek. Bezáratta a női hammámokat, és megtiltotta a cipészeknek, hogy női lábbelit készítsenek. Emiatt azután sok mesternek be kellett zárnia a boltját.[8]

Ezeket a rendelkezéseket néhány napig vagy néhány hétig vették csak figyelembe, azután feledésbe merültek, és a dolgok ugyanúgy mentek tovább, mint azelőtt.

A *harábát* bazárban a kerítők tulajdonában levő kis üzletek sorakoztak, ahol a férfiak bort, sört, pálinkát iszogattak. Az ügyfeleket a kerítőnő maga fogadta a bolt szomszédságában lévő udvarban, ahonnan az itt lakó lányok szobái nyíltak. Ebben a bazárban elég nyomorúságos külsejű házak is álltak, melyekben alacsony rendbeli, vastagon kimázolt és rikító színekbe öltözött prostituáltak várták az ügyfeleket. A lányok díványon ülve cseverésztek egymással, pörkölt dinnyemagot ropogtattak, a héjat a földet borító gyékényre köpdösték.

E házak vendégei egyszerűbb emberek, katonák és matrózok soraiból kerültek ki.

Az innen-onnan kihallatszó kacarászás és dalolgatás arról tanúskodik, hogy előkelőbb ügyfeleket fogadó, vendégszerető házról van szó. Itt lenge ruhákba öltözött széplányok fogadták a helybeli aranyifjakat és a gazdag külföldieket. A néhány diszkréten megvilágított, gazdag épület meg, ahonnan halk zeneszó szüremlett ki, a legelegánsabb kurtizánok hajlékául szolgált, akik kizárólag nemes urak, magas méltóságok és magas rangú hivatalnokok számára voltak fenntartva. Az ámbrával, nárdussal és tömjénnel illatosított termekben, a kifinomult ízléssel készült díszletek között a szépséges leányok gyöngyházfényű bőrükkel, a kohollal mértéktelenül megnagyobbított, epekedő pillantású szemeikkel, „a tulipánhoz és gránátalmavirághoz hasonlatos" arcukkal megrészegítették a férfiak szívét.

2. *A nők élete*

A középkori iszlám társadalomban a nők a háremben töltötték idejük legnagyobb részét; otthonukat csak akkor hagyták el, ha barátnőiket látogatták meg, családi vagy vallási szertartáson vettek részt, illetve ha a *hammám*-ba mentek.

A hagyomány úgy kívánta, hogy a férfi és a nő társadalma tökéletesen elkülönüljön egymástól. A férfiak csak a férfiak társaságát keresték, csak a férfiakat érdeklő témákról beszéltek, férfiak számára rendeztek estélyeket és vacsorákat, ahol csak *gyán*-ok, bajadérok jelenhettek meg. Az irodalmat ugyanez a szellem hatotta át: kizárólag férfiakhoz szólt, nőkről véletlenül sem nyilatkozott meg közvetlenül. Minthogy a férfiak egymás között éltek, ezért még az előkelőbbek beszéde is

nyers, szabadszájú lett, a kaszárnyák nyelvéhez hasonlatos, és ez a nyelv a korszak irodalmába is bevonult, azt is áthatotta. Feleségeikről ritkán beszéltek, szinte soha nem mentek el együtt valahová, csak bizalmas alkalmakkor, családi étkezéseken vagy estéken találkoztak egymással. Még a nagy ünnepek és családi események, például az esküvő és a körülmetélés alkalmával is külön lakomán vettek részt a férfiak és a nők.

A nők tehát egymás között éltek, napjaik azonban nem teltek egyhangúan. Kertjeikben sétálgattak, virágokat szedtek, a medencék tükrében nézegették magukat, felmentek a teraszokra friss levegőt szívni. Gondjuk volt rá, hogy a családi otthonban minden rendben legyen, ügyeltek szolgáikra, irányították gyermekeik neveltetését, sokat pipereszkedtek, cicomázkodtak, és gyakran hívták meg vendégségbe a barátnőiket.

Ha a ház asszonyai vendégeket vártak, az eunuchok rózsaszirmokkal és jázminágacskákkal hintették tele a szőnyegeket és a medencék víztükrét; a díványokat párnákkal rakták meg, majd tömjénmagokat, aloérudacskákat vagy néhány darabka szürke ámbrát dobtak az illatszerfüstölőkbe. A megbeszélt órában szamárháton vagy gyaloghintón megérkeztek a vendéghölgyek, káprázatos színű selyemfátylakba burkolva, a házba belépvén levetették e fátylakat, valamint papucsaikat. Máris felékesített, mosolygó szolgálólányok siettek eléjük, kezükben karcsú ezüstkancsóval, néhány csepp rózsavizet töltöttek a vendégek tenyerébe, és legyezőket meg selyemkendőket osztottak szét közöttük. A hölgyek e kendőkbe burkolták selyemfátylukat, melyet csak elmenőben vettek fel újból. A vendégek az étkezési ceremónia után elhelyezkedtek a párnákon, és az egész délutánt átbeszélgették azokról az örök

témákról, melyek a világ valamennyi országának asszonyait foglalkoztatják: divatról, öltözködésről, babonákról, haszontalan pletykákról, saját környezetük eseményeiről, házasságokról, születésekről és szépségápolási, sőt, néha még konyhai receptekről is. A babonák fontos szerepet játszottak mind az előkelőbb, mind az egyszerűbb nők körében; a jósnőket, a talizmánt és bájitalt árusító házalókat mindenütt szívesen fogadták.

Az uzsonnaidő elérkeztével a szolgák temérdekféle nyalánkságtól roskadó, hatalmas tálcákat cipeltek be. A vendégek kényeskedő arckifejezéssel és apró mozdulatokkal válogattak belőlük, miközben kacéran csörgették karpereceiket, csillogtatták gyűrűiket és festett körmeiket.

Gyakran jöttek énekesnők és táncosnők a társaság szórakoztatására, néha zenészek is kísérték a dalokat és a táncokat. Az utóbbiak mindig vak muzsikusok voltak, ez tette lehetővé számukra, hogy a hárembe belépjenek. Így kellemesen telt az idő, de ennek az életmódnak szükségszerű következménye volt, hogy a korabeli nők szellemi színvonala igen alacsony maradt.

Mindamellett a 11–12. században találunk néhány olyan nőt, akik szabad foglalkozást választottak, tanárok, ügyvédek, költők, asztrológusok, doktorok voltak. Mások szerzetesi fogadalmat tettek, megint mások tanítónők, ápolónők vagy vámosok lettek. Még államfő is kikerült közülük, így például Rejben, Szisztánban, Régi-Kairóban és Delhiben. De ezek az esetek akkoriban kivételnek számítottak. Ami a nép soraiból származó nőket illeti, az ő életrendjük éppen elég zsúfolt volt, hiszen saját háztartásuk ellátása mellett még egyéb munkákat is vállaltak, hogy a család szerény bevételeit növeljék.

A parasztasszonyok segítettek férjüknek a mezőgazdasági munkákban. A pénz nemigen hiányzott, mert a kis gazdaság

majd mindent megtermelt, amire szükségük volt: kenyeret, zsírt, zöldségeket, tejet, sajtot, tojást, húst, tűzifát, még lent és gyapjút is, melyet megfontak, megszőttek, hogy abból készítsék fehérneműiket és ruháikat. De néhány dolgot mégiscsak meg kellett vegyenek: cipőt, süveget a férfiaknak, konyhai eszközöket, edényeket, néha egy-egy filléres ékszert. Hogy az apró vásárlásokhoz szükséges pénzt előteremtsék, minden héten vittek csirkét, tojást, zöldséget a piacra, és időről időre gyapjú, illetve vászonanyagokat kötöttek, szőttek, melyet azután eladtak.

A kézművesek asszonyai nagyobbrészt vagy otthon, vagy a műhelyben dolgoztak; a férj jövedelme önmagában kevés lett volna a háztartás költségeinek fedezésére. Fontak és szőttek, sokan közülük szőnyegkészítő műhelybe mentek dolgozni, mások mosónők, kelmefestők, foltozónők voltak. S végül, a gyapotcserje termesztése elég korán megindult a Kelet különböző vidékein, a tokok kifejtése a nép lányai közül sokaknak adott munkát.

3. *Szépségápolás*

Az iszlám társadalom előkelő hölgyei hosszú órákat töltöttek a *hammám*-okban, melyek ez idő tájt valójában a szépségápolást szolgáló intézmények voltak. Minden módosabb nő kéthetente egyszer, néha gyakrabban, elment a *hammám*-ba és az egész napját ott töltötte, amit egyáltalán nem találunk túlzásnak, ha figyelembe vesszük, mily sok gonddal járt a tökéletes szépség elérése. Ezen a napon szolga vitte asszonya után a *hammám*-ba az ebédet és az uzsonnát, melyet az ott helyben fogyasztott el.

A nő reggel érkezett a *hammám*-hoz, öszvérháton vagy ha előkelő dámáról volt szó, gyaloghintóban, mögötte egy eunuch haladt lakkozott fa-, elefántcsont vagy ezüstládikákkal megrakodva, bennük piperekészlet, kézi tükör, kefe, fésű, illatszerek és egyéb kellékek.

Legelőször egy izzasztóterembe ment be a vendég, ahol levetkőzött, majd leült egy fazsámolyra. A teremben két fürdetőasszony állt a rendelkezésére. Félórai izzasztás után az egyik asszony egy gránátvörös lepedővel letakart márványpadra fektette vendégét, és durva gyapjúkesztyűbe bújtatott kezével, melyet előzőleg bekent egy okra nevű agyagfélével, vagy ahogy ők nevezték: „Arménia földjével", lágyan megdörzsölte a vendég testét, majd alaposan leöblítette. Ekkor következett a fej, melyet addig szappanoztak, dörzsöltek, öblítettek, míg a bőre elég tiszta nem lett; azután pedig a lábfejeket habkővel gondosan ledörzsölték. Ekkorra általában véget is ért a délelőtt, az eunuch visszatért, egy nagy tálcán szállítván úrnője hideg fogásokból összeállított ebédjét: savanyú húslevest, hideg vagdalt húst vagy sültet uborkával vagy ecetes padlizsánnal, dolmát, alma- vagy gránátalmaszörpöt, jeges méhsört. Az étkezés után egy-két órás pihenés következett, melynek ideje alatt a fürdő vendégei hosszú tereferére gyűltek össze: a nap botránykrónikáiról, a diétákról, a szépségápolásról és főként egyik-másik balzsam kiváló tulajdonságairól folyt a beszéd. Csakugyan voltak szerek, melyek segítségével el lehetett távolítani a felesleges szőrszálakat, meg lehetett őrizni a hús keménységét, és a szemeket ellenállhatatlan bársonyos csillogásúvá lehetett tenni.

Ezután következett a hennázás. Türelmesen, gondosan, tincsenként festették be a hajat, ügyelve rá, hogy ne kenjék össze a nyakat vagy a homlokot. Majdnem minden nő használt hen-

nát, mely aranyvörös árnyalatúra színezte a haját. Némelyek feketére festették hajukat; a szőke hajat általában nem becsülték sokra. De ha az udvarban vagy egy közeli palotában szőke hercegnő élt, akkor az előkelőbb hölgyek szőkére festették a hajukat, hogy hasonlítsanak rá. Még egy rövid látogatás az epilláló teremben, ahol igen hatásos – auripigment és mész alapanyagú – masszával simává, ápolttá és fehérré tették a bőrt, s már csak a masszázs maradt hátra és a manikür, amely fénylő drágakövekké varázsolta a körmöket.

Ezek a kezelések jócskán kifárasztották a hammám vendégeit. Hogy felfrissüljenek, hosszan fürödtek a hideg, langyos vagy meleg medencékben, amelyikhez kedvük volt. Ezután következett az édességekből, válogatott gyümölcsökből álló bőséges uzsonna, melyet a szolgák a megfelelő időben a fürdőbe szállítottak.

Az utolsó órára maradt az arcápolás kényes művelete. A kikészítést végző hölgy először is ujja hegyével megmasszírozta az arcizmokat, majd egy dupla selyemszál segítségével türelmesen kitépdeste a felesleges szőrszálakat; a szőrtelenítő masszát nem használták az arcbőrre. A szemöldököt egy indigófajta, a *waszma* főzetével festették meg: a szemeket iszfaháni koholba mártott elefántcsontpálca segítségével húzták ki. A fogakat összezúzott gyöngyház, tojáshéj és faszén keverékével dörzsölték meg. A hagyományos bételrágástól a fogíny és az ajak szép piros lett, így nem is festették be, csak az arcot színezték piros púderrel. Ezzel készen is lett az előkelő hölgy: kifestve, tetőtől talpig beillatosítva, elragadóan megfésülve fátylába burkolódzott, és a kijáratnál várakozó eunuch kíséretében fáradtan, de – szépsége tudatában – elégedetten visszatért a hárembe.

A középkori muszlimok általában nagyon tiszták és nagyon ápoltak voltak; vallásuk előírásai naponta többszöri rituális mosdást tettek kötelezővé, azon felül férfiak és nők egyaránt gyakran keresték fel a hammámokat, ahol hosszú órákat töltöttek a fürdetők, borbélyok, masszőrök és arcápolók kezei között.

A férfiak kivétel nélkül szakállt viseltek, melynek hossza, formája és színe egyértelműen jelezte viselője társadalmi rangját. Így például a kereskedő vagy kézműves szép, félhosszúra vágott, kékre, sárgára, zöldre vagy pirosra festett szakállal büszkélkedett. A kézművest vagy a rabszolgát kis, meglehetősen rövidre nyírott szakálláról lehetett felismerni. A nemesurak és a szabad foglalkozást űzők, az orvosok, *qádi*-k, tanárok, *imám*-ok állát hosszú, hófehér szakáll díszítette, a katonák szép feketére festett szakállát meg kétfelé fésülték. Ezzel szemben a fejét mindenki leborotváltatta, kivéve az uralkodókat, akik hosszú fürtöket növesztettek, és a rabszolgákat, akik hajukat meghagyták természetes állapotában, nem festették, s az nem volt se hosszú, se rövid.

Ami az öltözködést illeti, ebben segítségünkre van a nagyszámú korabeli miniatúra. Ha megvizsgáljuk és egybevetjük őket, megállapíthatjuk, hogyan öltözött egy kereskedő a 12. században. Először is kilenc darabból összeállított, gondosan varrt fehér vászoninget húzott magára. Ez az ing a jobb vállán záródott egy fából, üvegből vagy fémből készült, gömb alakú gomb segítségével. Majd ugyancsak fehér vászonból varrott alsónadrág következett, melyet derékban igen értékes, aranyszállal kevert pamutfonálból sodort zsinórral kötöttek meg. Erre bokáig érő, egyenes nadrágot húztak színes posztóból;

derékban zsinór húzta össze. Hátra volt még a térd alatt végződő, selyem paszománnyal szegett színes posztó *qaba*. A *qabá*-t is kilenc darabból állították össze, volt ujja és két hatalmas zsebe. Egy *sál*-lal – finom, néha áttört szövésű, vászonból készült övvel – keresztben összefogva viselték. E ruhadarab aljába hasítékokat vágtak, melyek arra szolgáltak, hogy a *qaba* viselője kidughassa a kezét, és megemelhesse ruháját, ha valahová fel akar kapaszkodni, ha gyaloghintóba akar szállni vagy ha dolgozni akar; ez esetben felemelték a qaba szárnyait és betűrték őket a *sál* alá, ahová alkalmasint a pénztárcát vagy a zsebkendőt is dugták. A *sál* az évszaknak megfelelően szélesebb vagy keskenyebb volt, és aszerint volt díszes vagy kevésbé díszes, hogy otthonra vagy sétára szánták-e. Ám aki elment otthonról, annak az öltözéke egy *abá*-val vagy *ridá*-val is kiegészült. Ez igen bő, széles ujjakkal ellátott kabát volt. Kecskeszőrből szőtt, laza szövetből varrták, szürke, vörösessárga, fekete vagy fehér színekben készült. Ibn Dzsubair szerint egyes előkelő férfiak olyan hosszú abát viseltek, hogy a földet söpörték vele.[9]

A szabad emberek kivétel nélkül *sásijá*-t, henger alakú kis sapkát hordtak a fejükön, amely köré színes turbánt tekertek. Csak a rabszolgáknak nem volt joguk turbánt viselni; ők nemezsapkával fedték fejüket.

Az ápolt külsejű férfiak pamutból vagy gyapjúból kötött szép, tarka harisnyát viseltek, melynek bonyolult mintája a szőnyegek aprólékos mintázatát idézte. A harisnyára papucsot húztak. A papucsnak sarka volt, és az évszaknak megfelelően szattyánbőrből vagy szövetből varrták, illetve pamutfonalból kötötték. Piros papucsot a nép fiai viseltek, az előkelő emberek inkább a sárgát vagy a feketét szerették.[10]

A munkások ugyanazokat a ruhadarabokat hordták, mint

a kereskedők vagy kézművesek, azzal a különbséggel, hogy ők készen vették nadrágjukat és *qabá*-jukat, méghozzá többnyire sötétkék vászonból, mert az kevésbé piszkolódott. Azonkívül nem viseltek *ridá*-t, kabátot, sem széles ujjakat, még kevésbé volt szokásban sarkat tenni a papucsokra, mindez a divatfiak és a henyék kiváltsága volt.

A katonák fekete dolmányt, a polgári hivatalnokok elöl ék alakban csukódó, a mellkasból nagy darabot szabadon hagyó ujjas gyapjúkabátot, *durráh*-ot viseltek; a jogtudorok, doktorok, *qádi*-k és imámok hatalmas turbánját *tajlaszán* fedte, a turbán mögé tűzött nagy méretű, sötétkék kendő, amely a vállak fölött lobogott.

A *kaftán* gallérral záródó hosszú férfikabát volt, eredetileg a kelet-iráni lovagok viselték, majd széles körben elterjedt.

A ruhadarabok, fejfedők, hajviseletek és szakállak követték a divat szeszélyeit. Így a 11. századot megelőzően az előkelő és nemes férfiak fehérbe és feketébe öltöztek; csak a fantáziájukat szabadon engedő művészek, énekesek, mesélők, illetve a rabszolgák és a parasztok bújtak színes ruhákba. De a 12. századtól fogva az előkelőségek is a legkülönfélébb színárnyalatokat öltötték magukra,[11] a fehér és a fekete átadta helyét az élénk, ragyogó színekben tündöklő vagy előkelően hervatag árnyalatú, lombmintás selyem-, pamutanyagoknak.

Mutaszim idejében (833–842) a ruhaujj hossza elérte a másfél métert. Minthogy igen széles is volt, visszahajtva zsebként szolgált, így a ruha viselője az összes többinél mélyebb zsebet nyert. A tervező, az építőmester ebbe rejtette körzőjét, vonalzóit; a pénzember a pénzesutalványait; a *qádi* a lajstromos könyvét és az írókészletét; a szabó a mérőszalagját és az ollóját; azonkívül valamennyien ebbe csúsztatták be a papucsukat, ha valahol levetették.

A kúp alakú, hegyes, nemez vagy asztrakánprém fövegeket kezdetben a közép-ázsiai nők viselték; innen került át ez a viselet Elő-Ázsiába, ahol a férfiak körében vált divatossá, míg a nőket fátyol fedte. A keresztes háborúk idején eljutott Európába, belőle született a XIII. századi előkelő hölgyek magas, csúcsos főkötője. Harun ar-Rasíd uralma idejében ezek a fövegek igen divatosak voltak, de al-Musztaín alatt (862–866) magasságuk csökkent, és ezután már csak a *qádi*-k viselték őket. Ez a viselet jóval később, Musztaaszim idejében (1242–1258) visszatért.

A 9. században a kifinomult eleganciájáról híres kurd zenész, Zariáb bevezette Córdobában a bagdadi divatot. Nemcsak az arcfestés, szőrtelenítés bonyolult műveletére, a szemöldököt, a tarkót, a füleket szabadon hagyó rövid és lekerekített hajviselet elkészítésére tanította meg a córdobaiakat, hanem ő irányította a divatot: elrendelte, hogy június elejétől szeptember végéig mindenki fehérben járjon, tavasszal könnyű tarkabarka selymeket, télen vattával bélelt kabátot és bundát viseljenek. Megfellebbezhetetlen ítéletei nyomán az udvar és a város megváltoztatta szokásait, és még évszázadok múltán is „az arab Petroniusra hivatkoztak, valahányszor új divat tűnt fel a szalonokban."[12]

A muszlimok középen megnyírták bajuszukat, és a két végét hosszúra hagyták, hogy ne hasonlítsanak a zsidókra, akik a közepét növesztették meg és a végeit borotválták le.[13]

A hónaljukat negyvennaponként kiborotválták. Körmöt hetente egyszer, péntekenként vágtak.[14]

A kor elegáns férfiai nagy gondot fordítottak arcuk és testük ápolására; illatosított kenőccsel kenték be szakállukat, iszfaháni kohollal festették szemüket, akárcsak a nők. Zavartalanul szemlélgették magukat a tükörben, az utcákon itt is, ott is

megálltak egy-egy *ájinadár,* tükörtartó előtt. Az *ájinadár* eredeti figura volt, aki jól kifényesített tükröt akasztott egy fára vagy egy falra, egy négyszögletű kendővel letakarta és várta az ügyfelét. Amikor az megjelent, az *ájinadár* egy garas ellenében elhúzta a kendőt a tükör elől, és a férfiú kényelmesen megszemlélhette magát benne, megigazíthatta a turbánját vagy megfésülhette szakállát.

A hölgyek ruhatárában az ízléses fehérnemű, a finom fehér vászonblúzok és -nadrágok, a legfrissebb divat szerint készült fényűző otthoni ruhák mellett mindig találunk egy kimenő viseletet, amely az idők során változatlan formában fennmaradt: a fátylat.

A nők csak néhanapján mentek el hazulról; ekkor is leggyakrabban gyaloghintóban vagy öszvérháton, gyalog csak igen ritkán. Otthonukon kívül mind nagyon hasonlítottak egymásra, pontosabban szólva valamennyien olyanok voltak, mint egy ilyen vagy olyan színű, de mindig azonos formájú fátyolba nagy gonddal bebugyolált csomag. Ezt a többnyire könnyű szaténból készült fátylat két nagy méretű darabból illesztették egybe: az első, az eleje, a csípőtől indult, és a szoknyát fedte be, a második teljes egészében beborította a hátat, a vállakat és a fejet egészen a homlokig. A nők karjukkal tartották a mellkason keresztezett és bő ráncokba redőződő kelmét. Arcuk előtt géz- vagy csipkekendőt viseltek, melyet a fátyol alatt a hajukhoz rögzítettek. A választékosan öltöző hölgyek bokáig érő, buggyos szaténnadrágot viseltek, amely hozzávarrott zokniban végződött[15], lábbelijük több-kevesebb fényűzéssel készült: lehetett saru vagy sarokkal ellátott szövet, illetve szattyánbőr papucs.

Az előkelő hölgyek otthonukban rövid nadrágot húztak, fölé bő tafota- vagy szaténszoknyát, csipke- vagy hímzésdíszí-

téssel, valamint rövid felső kabátkát és tarka pamut- vagy gyapjúzoknit. Otthon senki nem viselt papucsot vagy bármilyen egyéb lábbelit, mivel a padlót szőnyegek borították, néha több rétegben is.

A frizura sok – olykor húsz, harminc vagy negyven – fonatból állt, ezeknek legalább derékig kellett érniük. Szükség esetén álhajjal toldották meg őket; a számuk jelezte az illető hölgy rangját és tekintélyét. A fonatok elkészítése és elrendezése után egy könnyű fehér vagy virágos gézkendőt tűztek a fejre. Csak a hercegnők és a legelőkelőbb hölgyek viseltek kalapot: különleges, henger alakú, lapos kis kalap volt ez, mely szaténból vagy bársonyból készült, aranyhímzés díszítette, és mindig fátyollal fedték be. A 13. században, a Dzsingisz kán nemzetségének hercegnői által bevezetett divat előírta, hogy a választékosan öltözött hölgyek tollakat hordjanak a fejükön, és hamarosan tollak borították a henger alakú kalapkákat és a magas, csúcsos föveget. Ugyanezek a hercegnők hozták be a kínai mintára készült ruhák divatját is.

A nőket mindig temérdek ékszer díszítette: nyakláncok, gyűrűk, fülbevalók és főleg karperecek. Az alsó karokon egész gyűjtemény volt látható belőlük: aranyból, ezüstből, drágakövekből, elefántcsontból, színes üvegből készült karkötők, melyek a legkisebb mozdulatra csilingelve ütődtek egymáshoz.

A 12. és 13. században a nők, a férfiak divatját utánozva „a tisztességgel össze nem egyeztethető módon”[16] hosszú ujjú ruhákat hordtak.

Az itt felsorolt ruhadarabok az előkelő hölgyek ruhatárába tartoztak; a kevésbé tehetős nők csekélységektől eltekintve ugyanúgy öltöztek; a különbség csupán annyi volt, hogy ruháik és fátylaik nem selyemből, hanem pamutkelméből készültek.

5. A ház: a belső elrendezés, a bútorzat és a kert

A korabeli keletiek többsége kedvvel és ízléssel alakította ki otthonát, s örömét lelte a kertekben.

Az akkori keleti hagyomány megkívánta, hogy az épület több, egyetlen udvar körül elhelyezkedő épületszárnyból álljon; az udvart kertesítették és vízmedencével látták el. Ezen elv alapján tervezték meg a mecseteket, a mecsetiskolákat, a karavánszerájokat, sőt még a magánházakat is. Ezt az építési módot, amely oly hosszú időn át divatban volt, a középkor lezárulása és a Kelet gazdasági összeomlása után már csak a mecsetek, az iskolák és karavánszerájok építésénél alkalmazták.

A szamarrai ásatások megmutatták, hogyan festett egy jómódú emberek által lakott 9. századi ház berendezése: szép, kétszárnyú faajtó vezetett egy négyszög vagy hatszög alakú előcsarnokba. Az ajtót szögekkel, vasalásokkal, fogantyúkkal díszítették, réz vagy kovácsoltvas ütközőkkel látták el, és minden oldalról kőpadkával szegélyezték. A széles kőlapokkal kirakott előcsarnok tágas udvarra nyílt. Az udvarba fát ültettek és virágágyásokat telepítettek. Közepét egy szép, a leggyakrabban szökőkúttal díszített vízmedence foglalta el.

A bejárattal szemközti első helyiség a fogadószoba volt, ide lépett be az érkező, s innen lehetett bejutni a különböző lakosztályokba, melyek mind a fogadószoba körül helyezkedtek el; csúcsíves ablakaik és ajtaik az udvarra vagy egy körben futó, fedett árkádfolyosóra néztek.

A földszintet néhány lépcsőfok magasságnyira emelték meg. Az alagsorba egy belső lépcsőn leereszkedve lehetett lejutni; itt voltak a konyhák és a nyári fogadótermek. Az alagsort a földdel egy magasságban levő, udvarra néző ablakok

világították meg; a szellőzést szellőzőnyílások biztosították vagy külön alagsori szellőztető folyosó. Volt itt egy csappal felszerelt, iható vizű ciszterna is.

A ház gyakran emeletes volt, és jelentékenyebb épületeknél két, egymásba nyíló udvaron kellett átmenni ahhoz, hogy az ember bejusson a ház belsejébe. A lapos tetőt oszlopos korláttal vagy alacsony fallal vették körül, és így teraszt alakítottak ki belőle.

Ez az épülettípus jó például szolgál a szászánida építészetre is, melynek hagyománya Irán egyes vidékein a mai napig megőrződött.

A házak általában igen tágasak voltak; sok – néha harminc, néha ötven – helyiség sorakozott bennük; a lakosztályok egy részét télire, más részét nyárira rendezték be. A nyári lakrészek berendezésének művészete Közép-Ázsiából származott át Mezopotámiába, Szeisztánon keresztül. A forró éghajlatú vidékek egyes városai, így például Zarang és Arágán híresek voltak róla, hogy milyen leleményességgel rendezik be nyári fogadótermeiket: egy vízsugár táplált egy márvány vagy mozaikmedencét, melynek túlcsorduló vize egy kis elvezető csatornába folyt. A medencében aranyhalak úszkáltak, és fogadónapokon rózsaszirmokat szórtak bele. Ezek a „hűsítő lakosztályok" lakóiknak a lehető legjobb közérzetet bitosították. Nászir Khuszrau, aki ránk hagyta e nyári lakrészek leírását, rendkívül nagyra becsülte őket.

Az imént leírt ház természetesen főúri család hajlékául szolgált. Az átlagos sorban élő emberek ugyanilyen elv alapján tervezett, de sokkal szűkösebb és szerényebb házakban laktak.

Egyes vidékeken, ahol a kutak az udvarban voltak, a vizet vödrök, csigák, kerekek és kötelek emelték fel az épületekbe. Minden emeleten, az árkádos folyosó egyik sarkában emelő-

szerkezeteket helyeztek el. Az ott lakók így a kerék meglendítésével egyszerűen fel tudtak húzni egy vödör vizet az ajtajukig.

A házak építésénél, berendezésénél nem feledkeztek meg az illemhelyről sem. A jómódú házakban több is volt; egy részük az alagsorban, a többi a szobák közelében. Az árnyékszék többnyire négyzet vagy téglalap alakú, téglával kirakott gödörre épített kis fülke volt. A gödör lefelé szűkült, és egy lefolyócsőbe torkollt. Az ajtó mellett örökösen két-három vízzel teli réz vagy agyag füleskancsó állott, mert mindenkinek előírás szerint meg kellett mosdania, mielőtt az illemhelyet elhagyta.

A konyhát mindig az alagsorban rendezték be, a ciszterna közelében. Mély kürtő tartozott hozzá, amely előtt téglából rakott tűzhelyek sorakoztak egymás mellett. A kürtő egyik oldalán ugyancsak téglából emelt hamugyűjtő kapott helyet, nap mint nap ebbe öntötték az előző napról összegyűlt hamut, amit aztán egy konyhakertész megvett és elszállított. A kürtő másik oldalára egy fa- és széntartót állítottak. A ciszterna lehetővé tette, hogy minden nehézség nélkül elvezessék a vizet egy csappal fölszerelt mosdókagylóba. Ezt a kagylót is ellátták lefolyócsővel, hogy a szennyvizet egy külső gödörbe juttassák. De különösen a városokban, nem volt minden konyha vízvezetékkel ellátva. Folyóvíz híján a vízhordót kellett naponta igénybe venni, hogy megtöltsék a tömlőket, melyek egyébként a vizet eléggé hűsen tartották.

A kürtő szellőzése olykor némi kívánnivalót hagyott maga után; valamint az itt is, ott is felfüggesztett olajlámpások és a parázson sülő húsok is hozzájárultak a helyiség telifüstöléséhez, melyet a fortyogó fazekak már amúgy is alaposan begőzöltek. Az így bebüdösített konyha valóságos ellentéte volt az egyébként igen tiszta háznak.

A konyha bútorzata alacsony asztalkákból, fazsámolyokból, a rézből készült tányérokat, tálcákat, konyhai edényeket tartó polcokból állt. Az egyik sarokban sorakoztak a füllel, fedővel ellátott üstök. Egy részük rézből, más részük cserépből készült; voltak óriási, kőből vésett füles üstök is, de ezeket csak rendkívüli alkalmakkor használták. Az elmaradhatatlan konyhai felszerelési tárgyak között, melyekből minden háztartásban legalább két darab volt, meg kell említenünk a mozsarat és a mozsártörőt: a keletiek állandóan használták őket. Kicsiny bronzmozsárban törték a diót, a mandulát, a sáfrányt, egy óriási mozsárban pedig a húst, a zöldséget, a csicseri borsót zúzták szét, s végül a püréket egy fa mozsártörővel készítették el. A nagy mozsár gyakran fél méter magas és széles is megvolt, és éppúgy hozzátartozott az épülethez, mint a kürtő vagy a mosogatókagyló.

Az ebédlőben lényegében alig voltak bútorok: a falak mentén körben díványok, a szőnyegen néhány párna és nagy, lábakkal ellátott réz-, ezüst- vagy ónixtálcákból képzett alacsony asztalkák.

A család rendesen közös asztal körül étkezett, párnákon vagy egyszerűen birkabőrökön ülve; de ünnepi alkalmakkor a vendégek a körben elhelyezett díványokon ültek, s mindenki előtt dúsan megrakott asztalka állt. A főurak vagy a nagy lábon élő gazdagok fényes lakomáin néha óriási asztalokat állítottak fel. 917-ben Muqtadir kalifa három, egyenként tíz méter hosszúságú, terített asztalt küldött miniszterének. A miniszter kénytelen volt kiszélesíttetni az ajtajait.[17]

A lakások belseje, a gazdagoké és az átlagos jövedelmű embereké egyaránt, többnyire fényűzően hatott: a falakat és a mennyezetet stukkók, festmények, arany- vagy azúrszínű mozaikok díszítették, a berendezés főbb kellékei függönyök,

kárpitok, párnák és mindenekelőtt szőnyegek voltak, melyek ragyogásukkal és bársonyos fényükkel a legkisebb helyiséget is fényűzővé varázsolták. Szőnyegeket még a szerényebb otthonokban is találunk; a szegények tarka gyékényeket raktak le.

A háznak majd minden helyiségében csúcsíves bemélyedéseket vágtak a falakba. Ezekbe a fülkékbe polcokat állítottak, és a legkülönfélébb tárgyakat tárolták bennük.

A fogadószobában ezek a fülkék ugyanazt a szerepet töltötték be, mint nálunk a vitrinek: számtalan ezüst, arany vagy elefántcsont dísztárgyat, vágott vagy vésett kristályokat, értékes és kevésbé értékes porcelánokat, néha képekkel illusztrált könyveket tartalmaztak, valamint mindig elhelyeztek bennük áttört mintájú réz-, illetve ezüstlámpásokat, méghozzá tükrök elé állítva, melyek megkettőzték fényüket. A szőnyegre helyezett vagy értékes fából készült dobogóval épphogy megemelt alacsony díványok egymással szemben álltak, és egymás mellett sorakozó hatalmas szatén-, illetve bársonypárnák szolgáltak támlájukul. Függönyök, csillárok, illatszer-füstölők, vázák, tükrök és arannyal kirakott alacsony rézasztalok vagy intarziás asztalkák egészítették ki a korabeli fogadószoba berendezését.

A hálószobák fülkéiben tükrök, viaszgyertyákkal teletűzdelt gyertyatartók, valamint tisztálkodás céljára szolgáló medence és rézből, ezüstből vagy agyagból készült füles kancsó kaptak helyet. Az ágy közvetlenül a szőnyegre helyezett, gyapottal kitömött kis vászonmatrac volt; lefekvés előtt minden este vászonlepedőket, nagyméretű gyapjú vagy tűzött vászontakarókat terítettek, és liba- vagy hattyútollal tömött hengerpárnát és kispárnákat rendeztek el rajta. Reggeli takarításkor a lepedőket és a takarót belegöngyölték a matracba, az egészet befedték egy nagy, négyszögletű takaróval, és a falhoz

állították; ilyenformán napközben kényelmes díványként szolgált. Szekrény gyanánt négy lábon álló faládák szolgáltak. Ezeket a ládákat mindig kettesével tartották, tehát egy szobában, a méreteitől függően, kettő vagy négy ilyen láda állott. Volt közöttük fényűző, ezüsttel vagy arannyal befuttatott rézláda, és szerényebb, színes szattyánbőrrel bevont faláda; valamennyit vászonnal bélelték ki, és erős zárakkal látták el. Ezekben tartották a fehérneműt és a ruhákat.

Régi-Kairóban, a város belterületén a házakat gyümölcsösök és virágoskertek választották el egymástól, ezeket úgy ültették, hogy az ágak soha nem nyúltak át a szomszéd faláig; ily módon mindenki lebonthatta és újjáépíthette a házát anélkül, hogy a szomszédját megzavarta volna.

Mint Nászir Khuszrau írja, "emberi szem nem látott gyönyörűségesebbet a fejedelmi palota kertjeinél. A gondozásukhoz szükséges vizet hidraulikus kerekekkel emelték be.[18] Kairó kertjeinek sokasága és a gazdag emberek házainak pompája bámulattal töltötte el a középkori utazókat. A legrészletesebb leírást Jean Thenaud-nak köszönhetjük, aki André Leroy, XII. Lajos követe kíséretében utazott Qanszuh szultánhoz (1499–1500).

„A nevezett helyre (Bulaq) a szultán elénk küldött egy admirálist, néhány mamelukot, továbbá lovakat és öszvéreket, hogy elszállítsanak minket a számunkra felépített szálláshelyre. Hajlékunkat a szultán egyik főhivatalnoka építtette a Nílus egyik árkába, hat vagy hét márvánnyal, profirral, szerpentinnel és egyéb értékes drágakövekkel kirakott terem tartozott hozzá; falait páratlan művészettel arany, azúr és más festékkel gazdagon színezték; az ajtókat elefántcsont, ében és egyéb különleges anyagok díszítették, de a kidolgozás még az anyagokat is felülmúlta. A fent leírt termek padlózatán még

szökőkutak is voltak, melyek vizüket a padlóba ásott csatornák fortélyos, hideg és meleg vizű csővezetékeiből kapták. Azt mondják, ez az épület nyolcvanezer Szerapisz aranyba került, és magában Kairóban százezerszer szebbek vannak, méghozzá nem is egy. A nevezett hely közelében számos pompás és csábító kert terül el, ezekben mindenféle és fajta gyümölcs megterem: sárgásabb és savanykásabb citromfélék, dinnyék, narancsok, ribizli, gyönyör- vagy más néven Ádám-almák, mert azt tartják, hogy ez volt az a gyümölcs, amely miatt Ádám az Isten parancsát megszegte. Ezeket a kerteket minden reggel és este megöntözik a Nílus vizével, melyet bivalyokkal, lovakkal hajtanak a földekre."

A 10. és 12. század közötti időszakban a népesség növekedésének és a megélhetési költségek emelkedésének következtében csökkent a családi házak száma, helyüket a több száz bérlőt befogadó tömbházak foglalták el. De ezeket az épületeket is ugyanazon elv szerint tervezték és építtették, mint a fentebb ismertetetteket, vagyis négy épületszárny egy nagy udvart zárt körül, melyet kertnek képeztek ki. E lakóházak legszerényebbike csakúgy, mint a legfényűzőbb, több: hat-, nyolc-, néha tízemeletes volt, és a bérlők igényeinek és anyagi eszközeinek megfelelően kisebb-nagyobb lakásokra osztották.

Minden emelethez az egész szinten körbefutó, lyukacsos téglából rakott, fedett árkádsor tartozott; ide nyíltak a lakások. Ez a folyosó közös használatban volt, az emelet lakói itt jártak-keltek, hogy eljussanak a lépcsőhöz vagy ajtajukhoz, de a lakása szélességében elterülő folyosórész fölött mindenki szabadon rendelkezett.

Az ablakokat, helyesebben az e célra szánt nyílásokat farácsokkal vagy áttört fajansztáblákkal fedték be oly módon, hogy a levegő és a fény bejuthasson a lakóhelyiségekbe, de

a szemközt lakó férfiak ne pillanthassák meg ablakaikból az elfátyolozatlan hölgyeket.

Ezekben a lakásokban elég körülményes volt az élet megszervezése: temérdek gondot okozott és sok pénzbe került, hogy minden reggel felhozassák a konyhára a szükséges vizet és fát, levitessék a háztartási hulladékot. Ezek a terhek leginkább a felső emeletek lakóit sújtották. De a legnagyobb nehézséget minden lakó számára a nyári nappalok és éjszakák hősége okozta. A nők, akik csak szigorúan lefátyolozva járhattak ki, többnyire otthon maradtak, és sokkal jobban szenvedtek a forróságtól, mint a férfiak. A lakásoknál levegősebb körbefutó árkádok nem kínáltak elegendő helyet, és itt nem volt mód az elkülönülésre sem.

Újra felfedezték a *qubbat al-hasis*, a „nedves fülke" használatát, mely az ókori perzsa királyoknál volt szokásban. A módszer lényege az volt, hogy a lehűtendő helyiség falait nemezkárpittal vonták be, fölé vízszintes ólomcsövet függesztettek, melynek apró lyukain át víz szivárgott. A vízcseppek lassanként átitatták a nemezt, és az állandó párolgás hűsítette a helyiség levegőjét.[19] Egyszer-másszor sátor alakú szúnyoghálóra vagy ablakredőnyre terítették a nemezlapot, és óráról órára bőségesen meglocsolták. Ez a lényegesen egyszerűbb megoldás nagyon jól megfelelt a szerényebb igényű embereknek, akik nem tudták megfizetni a drága csőrendszer felszerelését, és a víznek is szűkében voltak. A nagyvárosok lakói kivétel nélkül ezt a fajta „klimatizálási" módszert alkalmazták. Néhányan odáig finomították a dolgot, hogy illatszereket kevertek a vízbe, amellyel a nemezt átitatták. Mások mindenüvé magukkal vittek egy kis tábla nemezt!

A nagy termekben szellőztető berendezéseket is használtak. Ezeket a mennyezetre függesztették és a szolgák lassan lóbál-

ták őket, vagy pedig egyszerűen az ablakok elé akasztották oly módon, hogy a legkisebb légáram is mozgásba hozza a készüléket.

Dél-Arábia lakóinak nem volt szükségük ilyen berendezésekre a forróság ellen: kőből épült házaik olyan hűvösek voltak, mint egy pince. A bejárati ajtó volt az egyetlen nyílásuk, az ablak szerepét falba süllyesztett, áttetsző márványlapok töltötték be.[20]

Turkesztán, Perzsia, Közép-Ázsia hideg vidékein télen egy perzsa eredetű berendezéssel, a *kurszi*-val fűtöttek. Szíriában, Arábiában, Egyiptomban és Mezopotámiában természetesen nem kellett fűtési gondokkal küszködni.

A *kurszi*-t a következőképpen állították össze: egy alacsony asztalt nagy vászonlepedővel, több gyapjútakaróval s végül egy tűzött paplannal borítottak le úgy, hogy a szélei jó bőven lelógjanak. A lepedő szélét fölhajtották és nagy öltésekkel körben rögzítették. Azután előkészítették a *manqál*-t. Ez egy többnyire hatszögletű, bronzból, rézből vagy vasból készült parázstartó serpenyő volt. Nagyságának megfelelően három, hat, kilenc vagy tizenkét kis lábbal látták el, és egy nagy réztálca közepére helyezték. A *manqál* belsejét gipszkeverékkel vonták be, hogy az alját megóvják. Porított szénnel töltötték meg, melyet egy réteg finom fahamura terítettek. Miután a szén meggyulladt, nem volt más hátra, mint hogy az izzó parazsat egy újabb réteg hamuval befedjék és a *manqál*-t becsúsztassák a *kurszi* alá. A tüzet kétóránként élesztgették oly módon, hogy lapáttal rácsaptak egyet. A *manqál* igen kellemes, állandó meleget árasztott magából, és csak naponta kétszer, reggel és este kellett újratölteni.

Természetesen valóságos művészet volt a *manqál*-t előkészíteni és a tüzet forrón, egyszersmind kis lángon tartani, hogy ne

is füstöljön, de az emberek akkoriban mesterei voltak ennek a művészetnek. Emellett a *kurszi* alá vízzel töltött kancsókat állítottak, hogy mindig legyen kéznél meleg vizük. Ezután már nem is volt más dolguk, mint hogy törökülésben, hátukat a tömött párnáknak támasztva elhelyezkedjenek körös-körül a kis díványokon. A *kurszi*-ra a napszaknak megfelelően olajlámpást, ennivalóval megrakott tálat, könyvet, írókészletet vagy sakkjátékot helyeztek.

Az udvarok gyepére vidékenként más és másfajta fák vetettek árnyékot. Mezopotámiában főként pálmát ültettek. Iránban platánt, nyárfát, eperfát és ciprust. E ciprusok mindenütt megtalálhatók, karcsú termetük, örökzöld lombjuk nélkülözhetetlen része a keleti kerteknek, itt ugyanis a ciprust vidám növénynek tekintik, ellentétben a nyugati hagyománnyal, amely temetői növénynek tartja (e szokás a bizánci temetőkből származik).

Pávák, szelídített galambok, hattyúk, mi több, kacsák népesítették be a kerteket, és néhány vidéken, így például Iránban megesett, hogy a gólyák fészküket a szellőző tornyok tetejébe rakták. E tornyok, akárcsak a kémények, merészen a tetők fölé íveltek, azoknál hússzorta magasabbak voltak.

A gyakran eléggé nagy méretű belső udvarok inkább parkra emlékeztettek, annyi volt bennük a fa és a kis ösvény, melyek a gyepszőnyegek, virágágyások és medencék körül keresztezték egymást. A parkot szimmetrikusan alakították ki, minden díszítő elemnek, fának, virágnak, bokorcsoportnak megvolt a párja, és a középen levő medence, mint valami tükör megsokszorozta a benne tükröződő fák és virágok – ugyancsak szimmetrikus – képét.

A tehetősebbek kertészeket tartottak, a kisemberek maguk gondozták pázsitjukat és virágágyásaikat. A korabeli költők

megénekelték e varázslatos rózsákat termő, bűbájos kerteket. A jácintokat, lótuszokat, kökörcsineket, tulipánokat keskeny szalagokban ültették, és ezek a virágszalagok betűket, kétsoros és négysoros költeményeket formáltak, melyek jól elváltak a pázsit üde zöldjétől. Nárcisz, ibolya-, szekfű-, violaágyások vidámították élénk színeikkel a kerteket.

A nyárfák, szikomorfák, pálmák, ciprusok, platánok, narancsfák, akácok, eperfák, gránátalmafák bőven kínálták árnyékukat, a mindig egyenletes és zöld pázsitot gondosan nyírt puszpángsorok szegélyezték.

A legfényűzőbb kertekben gyékényeket fektettek a homokos ösvényekre, mert az álmodozó sétálók szerettek leülni a földre, hogy a lehető legközelebb legyenek a virágokhoz és a medencékhez.

A kertészet kedvelői és hivatásos mesterei egyaránt szabadjára engedték fantáziájukat. Nagy leleménnyel oltották a fákat és bokrokat, így a sárgabarackfa egyszerre termett sárgabarackot és mandulát, a szőlőlugasban fekete és fehér fürtök csüngtek egyazon tőről. Addig kísérleteztek, amíg a legkülönfélébb rózsákat termesztették ki. Némelyik piros színe oly mély tüzű és bársonyos volt, mintha sötét bársonyból szabdalták volna szirmait, mások különös fényben ragyogtak, egyazon virágon fehér és rózsaszín szirmokat bontottak, megint mások szárán egyetlen tüske sem nőtt.[21] A finomkodás időnként mulatságos túlzásokra ragadtatta a kertművelőket, így például a pálmafák kissé merev és egyhangú törzsét ezüst- vagy aranykarikákkal díszítették föl.

A kalifa palotájában Bagdadban négyszáz darab, egyenként négy méter magas pálmafában gyönyörködhetett a látogató, melyek törzsét tikfa és aranycsíkokból összeállított lemezekkel borították.[22].

Nagy divatban voltak a narancsfák, róluk is odaadással gondoskodtak. Így például Qahir kalifa (932-934) a Távol-Keletről hozatott narancsfákat, melyeket előbb Ománban, majd Baszrában szoktattak az itteni éghajlathoz, és csak azután ültették ki őket Bagdadban.[23].

A szökőkutak, a keleti kertek nélkülözhetetlen ékességei is jó néhány bájos ötletet sugalltak. Leleményes szerkezetek segítségével löveltek magasba a vízsugarak nyalábjai, keresztezték egymást az ösvények fölött, majd mint szivárványszínű gyöngyeső hullottak alá a pázsitra.

6. Táplálkozás és vallási előírások. Szakácsművészet és fogadások

A Korán elvben tiltja a bort, de az évszázadok során az imámok, a vallásjogi iskolák atyái különbözőképpen értékelték ezt a tilalmat. Abu-Hanífa (†767) imám, Harun ar-Rasíd elődje megengedte néhány borfajta fogyasztását híveinek. E kabuli születésű és szkíta származású nagy imámhoz igazodtak Kelet-Irán, Turkesztán és Mezopotámia népei, akiknek uralkodó osztálya Kelet-Iránból vagy Turkesztánból származott. Ezzel szemben a bor tilalma fennmaradt Arábiában és a földközi-tengeri országokban.

Egyes uralkodók, szigorúan ragaszkodván a Korán betűjéhez, időről-időre megtiltották mindenféle bor fogyasztását, de ez a tilalom soha nem tartott sokáig; szép lassan enyhült a szigor, és az emberek újból kezdték az ivást.

1009-ben Hakim egyiptomi kalifa szigorúan megtiltotta a borivást. Tilos volt mazsolát árulni és a friss szőlő levét kifacsarni; Dzsizeh valamennyi tőkéjét kitépték, és nem akadt

ember, aki mazsolát mert volna készíteni. A sört, melyet részegítő italnak tartottak, szintén betiltották.

A Fátimidák idejében (909-1171) a kocsmákat csak a vallási ünnepek napjaiban zárták be.[24]

Az emberek időnként vezeklési szándékból hagytak fel az ivással, de ez sem tartott soká. Bagdadban Radi kalifa (934-940), miután megfogadta, hogy nem iszik többé bort, két éven át betartotta igéretét, de a két év elteltével megkérte a hittudósokat, hogy mentsék fel fogadalma alól. Ez meg is történt, ennek fejében tízezer aranypénzt kellett fizetnie a szegények javára.

Az időszaki tilalmak ellenére sokan lelték örömüket a borivásban, ha módjuk nyílt rá, és a korabeli költők javarésze a rózsaszínű bor dicsőségét zengte.

Abu-Nuvász, a költő (†810) szerint pontosan öt embernek kell együtt lennie ahhoz, hogy az iszászat vidám legyen: „ötnél kevesebb: magány, ötnél több: bazár!" énekelte, vagyis, ha ötnél többen vannak, az már valóságos tömeg. Maguk a hittudósok a vezírnél, Muhallabinál ittak.

A *qádi*-k, közöttük Ibn Maaruf és Tanukhi, hetente kétszer gyűltek össze, és vidáman hörpölték Qutrabbul és Okbarra, e híres mezopotámiai borvidékek borait az arany serlegekből. Majd, amikor már lerészegedtek, tarkabarka ruhákba bújtak, és virágkoszorúval a fejükön táncra perdültek.[25]

1031-ben említést tesznek egy *qádi*-ról, aki kizárólag gyümölcsleveket fogyasztott, amíg egy szép nap egy fogadáson a vendéglátója lepecsételt flaskát nem hozatott az alábbi felírattal: „Gyümölcslé. Iszháq al-Wasziti boltjából". A *qádi* a címke láttán megnyugodva kortyolgatni kezdte az italt; ízlett neki, s annyit és oly jóízűen ivott belőle, hogy a harmadik butélia után arcát kék *talajszán*-jával elfedvén haza kellett őt szállítani.

A címke persze hamis volt, a palack a legkitűnőbb nemes bort tartalmazta.[26]

Ami a húsokat illeti, az előírások csak azoknak az állatoknak a húsát engedték fogyasztani, melyeket az egyedül elfogadott módon, a vérüket elfolyatva öltek meg. Tilos volt enni annak az állatnak a húsából is, melyet egy nem muszlim ölt le még akkor is, ha az előírásnak megfelelően járt el. Ez a tilalom hasonlít a zsidókéra, akik csak a saját hittestvéreik által leölt állatok húsát fogyasztották. A keleten fellelhető többi vallások hívei: párszik, szabeusok, keresztények ugyanígy jártak el, saját mészárosaik voltak. Az állat leölésekor meghatározott imákat kellett végezni, és a mészáros soha nem mulasztotta el végigmondani őket.

Ugyanígy a foglyul ejtett vadnak is az előírásos módon el kellett folyatni a vérét. Elhullott állat húsából tilos volt enni.

A ló és a szamár húsának fogyasztását, mivel ezeknek az állatoknak a patája nincs hasítva, némelyik teológiai iskola félig megengedettnek tartotta, mások, így Abu-Hanífa iskolája, fenntartás nélkül megengedték. Ugyanez vonatkozott a nyúlra a karmai miatt.

Valamennyi imám egyetértett abban, hogy az iszlám országokban tiltani kell a „gonosz teremtményeinek", a tisztátalan állatok húsának fogyasztását. Ebbe a kategóriába tartoztak a hüllők, a rovarok, a ragadozó madarak és általában a húsevők. Ami a disznót illeti, ezt az állatot kezdetben tisztának tartották, de a zsidók hatására, akik úgy hitték, hogy a húsa terjeszti a leprát, megtiltották a disznóhús fogyasztását, és teljes mértékben száműzték a muszlimok étrendjéből. Mélyen fel voltak háborodva, amikor utazásaik során a görög-keleti vagy buddhista vallású országokban disznót láttak a hentesek pultjain.

A korabeli szórakozások és örömök sorában első helyen álltak a lakomák és a vendégeskedések, mert az iszlám társadalom valamennyi rétegének tagjai örömüket lelték benne, hogy rokonaikkal, barátaikkal a minél fényűzőbben megterített asztalok körül összegyűljenek.

A dolgozó osztály tagjai általában péntekre, a heti pihenőnapra hívtak vacsoravendéget: ez ünnepnap volt, és a fennálló szokás megkívánta, hogy ezen a napon valamennyi otthonban válogatott fogásokat tálaljanak; a maradékokat azután szombaton ették meg.

Ha egy módosabb ház ura úgy határozott, hogy vacsorára hívja meg barátait, és velük tölti az estét, akkor először is mindegyiküknek meghívót küldött. A cikornyákkal és allegóriákkal zsúfolt levél a boldogság illatozó nárciszait és piros tulipánjait hívta tanúságul, hogy mennyire szeretnék az illetőt a vendégek között tudni: „Életemre mondom, ha kegyeskedsz eljönni, a paradicsomban fogjuk érezni magunkat, mert te vagy a gyöngy a nyakék közepén"; ilyen vagy hasonló formulával ért véget a levél. A meghívott az előírt gondolkodási idő elteltével pontosan ugyanilyen udvarias formulákkal és költői mondatokban válaszolta meg, hogy elfogadja-e a meghívást.

A ház asszonyai egy percre sem jelentek meg a vacsorákon, ahová kizárólag férfiakat hívtak meg. Igaz, nem volt előírva, hogy csak férfiak lehetnek a mulatságon; a vendéglátó csinos rabnőket hozatott, akiket tulajdonosuk egy-egy estére bérbe adott. A 10. században egy ilyen női vendég két dínárt kapott egy napra, azonfelül még egy dínárt az estéért, ami ekkoriban igencsak elismerésre méltó tiszteletdíjnak számított. Ezek a rabszolgalányok, akiket szépségükért választottak ki erre a szerepre, gondos nevelésben részesültek, s így bájukkal és szellemességükkel rendkívüli vonzerőt kölcsönöztek az estélyeknek.

A fogadást megelőző nap estéjétől kezdve az alagsori nagy konyha szünet nélkül zengett a mozsártörők ütéseitől. Vaj és olaj sistergett az üstök aljában, melyek körül szolgálók hada tüsténkedett. Egyik az erőlevesbe való húst mérte a sarokban, másik a szárnyasok combjait, szárnyait kötözte össze a sütéshez, megint másik mandulát tört, míg egy kicsit távolabb az innivalót készítették elő: rózsaszirupot töltöttek egy jéggel félig teletöltött hatalmas réztálba.

Az ünnepélyes lakomákon kellemetlen szaga miatt nem szolgáltak fel fokhagymával vagy hagymával készült ételt, de a szakácsok jócskán használtak más, legalább ilyen illatos fűszereket, így például pézsmát és kámfort. Nem szolgáltak föl csonthéjas gyümölcsöket, és megvetették a gesztenyét, a fügét, és a mazsolát is, ez utóbbit egyszerűen csak „kecskebogyónak" nevezték. Az előkelő emberek házában soha nem tálaltak belsőségeket; szívesen szolgáltak föl viszont távolról hozott, ritka és drága csemegéket, így például „indiai olajbogyót", balkh-i szilvát, szíriai almát, iszfaháni kaviárt.

Íme néhány, a fényűző lakomák fogásai közül: *dzsawdába,* vagyis vékony tésztában sütött pástétom, melyet sütés közben szárnyaspecsenye levével öntöztek, s az teljesen átitatta a tésztát. Kecskegidából, csirkéből, fácánból készült pecsenyék, *awszat,* szárnyaspástétomok, mézből és keményítőből kevert *faludadzs,* mandulás pástétomok, szív alakú cédrátos sütemények, pisztáciával és mogyoróval töltött gyümölcskocsonyák.

A konyhaművészetet rendkívül nagy becsben tartották, könyvtárnyi irodalom foglalkozott vele, és művelt emberek, nagyurak, sőt fejedelmek sem átallottak erről a témáról írni, melyet az orvostudomány egyik ágának tekintettek.

Számos receptet hagyott ránk az 12. század elejéről két konyhaművészeti értekezés: az egyik Mohammad al-Bagdadi

Kitáb al-tabih-ja, a másik, a *Wuszla ila al-habib* egy ajjúbida fejedelemnek, Szaladin unokaöccsének a műve. A *Wuszla* szerint előszeretettel főztek birkahájjal. Megolvasztották, majd, hogy illatosabbá tegyék, koriandert, kaprot, fahéjat, masztixot (masztixfából nyert gyantát), birsalma és almadarabkákat adtak hozzá. Bőkezűen használták a fűszereket, így az Indiából, a Szunda-szigetekről, Kínából származó borsot, fahéjat, gyömbért, szegfűszeget, valamint petrezselymet, mentát, rutát, kakukkfüvet, levendulát, kaprot, mályvát, porcsint, tárkonyt, babérlevelet, görögbabot, pitypangot, köménymagot, mákot, rózsafa leveleit és magjait, pisztáciát, kápribimbót, fokhagymát, hagymát, mustárt és egyebeket.

Álljon itt egy csirkepástétom-recept a *Wuszla* eredeti fogalmazványából.

Egy sült, kelesztett kenyeret kettétörtek, hogy a belét kiszedhessék, melyet azután apróra szétmorzsoltak és megrostáltak. Majd bő olajban csirkét sütöttek; amint elkészült és kihűlt, kicsontozták, húsát kis darabokra vágták. A kenyérbelet összekeverték jókora adag vágott zöldséggel, pirított, mozsárban megtört, zöld citrom levével megöntözött pisztáciával; ezután fogták a kivájt kenyeret, és a héj belsejébe vastag réteget kentek ebből a töltelékből, majd egy réteg húst raktak rá, és így tovább. Hogy jó puha legyen, az egészet meglocsolták olajjal, pecsenyelével és rózsavízzel; majd a kenyérre gondosan visszahelyezték a felső héjat. Ha illatosítani akarták a tölteléket, ámbrával vagy más illatszerrel hintették meg az edényt, melybe helyezték. A pástétomot szeletekre vágva tálalták.

Az egyik leggyakrabban használt zöldség a padlizsán volt. Ibn Wahsijja, egy 10. századi mezőgazdasági értekezés szerzője szerint e zöldség szülőhazája Perzsia, és termesztése innen terjedt el a középkorban nyugat felé.

Sok ecetben eltett padlizsánt fogyasztottak. Ibn Rabban a „Bölcsesség Paradicsomá"-nak szerzője (9. század), valamint Rhazes, a nagy hírű 10. századi orvos, a természetről és az élelmiszerek összetételéről szóló értekezések szerzője ránk hagyta eltevésének módját.

A fenti két szerző leírta továbbá az uborka, hagyma, paprika és spárga ecetben való konzerválásának módját, és számos egyéb receptet is köszönhetünk nekik.

A babot, a zöldbabot s a szárazbabot egyaránt széles körben ismerték és fogyasztották. Rhazes javasolta, hogy a szárazbab első főzőlevét öntsék ki, mert így eltávolíthatják a mérgező anyagokat, melyek gázt fejlesztenek. Azt is feljegyezte, hogyan kell rózsából, narancsból, cedrátból, mirabella szilvából és egyebekből lekvárt főzni.

A sütemények és egyéb édességek akkoriban fontos szerepet töltöttek be az étkezésekben, az édestészták, szárazsütemények, pépek, cukorkák, nugátok és más efféle nyalánkságok egész fejezeteket foglalnak el a korabeli szakácskönyvekben. A *Wuszla* például jó néhány oldalt szentel a süteményeknek, piskótáknak, briósoknak, különböző kenyereknek.

Fennmaradt egy jegyzék, amely al-Aziz fátimida kalifa (975–996) palotájának évi kiadásait sorolja fel. Az édességekre fordított kiadások között szerepel 1000 rakomány liszt, 30 tonna cukor, 250 kiló tisztított pisztácia, 350 kiló mandula, 175 kiló mogyoró, 30 tonna különféle gyümölcs, 23 tonna mazsola, 225 kiló méz, 9 tonna szézámolaj, 150 kiló ánizs, 22 kiló rózsavíz, 5 hólyag pézsma, 450 gramm sáfrány és 50 gramm kámfor!

Khuszrau Parvéz király (590–628) egy nap megkérdezte apródját, Kus-Arzúkot, melyik a legegészségesebb, a legjobb és a legkellemetesebb étek. Az ifjú válasza így hangzott:

– Az, amelyiket jó egészségben, szabad szellemmel, derűs kedéllyel és derekas étvággyal eszünk.

– De mégis – erősködött a király –, melyek a legkitűnőbb húsok?

– A legjobb az olyan bárány húsa, amely két anyajuhtól szopott, két hónapon át füvet legelt, majd miután leforrázták, kemencében megsütötték; vagy a saját zsírjában sült hájas kecske húsa, kövér üsző szegyhúsa ecetben, velővel és tojássárgájával sütve; a búzán, kendermagon és olivapogácsákon tartott fácán, fogoly, galambfióka, csirke húsa.

– És melyek a legfinomabb hideg előételek? – faggatta tovább apródját az uralkodó.

– Porhanyós és zamatos borjúszeletek erős ecettel és mustárral, fiatal gazella húsa fokhagymával, kaporral és köménynyel pácolva ecetben, mustárban, hosszú, vékony szeletekre vágva.

– És a legjobb édességek?

– Azok, amelyek rizslisztből, friss tejből, gazella zsiradékából és kandiscukorból készülnek, valamint dióssütemény mandulaolajjal és sziruppal készítve, hántolt mandulareszelék cukorral keverve.

– És a legízletesebb gyümölcsök?

– Friss kókuszdió húsa, édes gránátalma magvai, szíriai almák, érett, arméniai őszibarackok és a tabarisztáni cedrát.

Ezek az ételek természetesen a főurak és tehetős emberek asztalára kerültek. Az egyszerűbb emberek lakmározásain más fogások szerepeltek: savanyú húsleves, belsőségek mártással, zöldségleves, *iszfidbadzs* (tejleves), csicseri borsóból főtt *hariszа* (sűrű zöldségleves), padlizsánfőzelék, *aszida* (tejből, lisztből főtt kása).

A keleti ételek elmaradhatatlan kísérője, a piláf – sáfránnyal

színezett, gőzben párolt rizs – a középkorban még nem volt ismeretes, csak Timurlenk (1335–1404) idejében kezdett elterjedni. Az ismert szövegek legkorábban a 15. században említik. A rizs készítésének ez a módja Kínából származik, és Turkesztánban tökéletesítették, mielőtt Herátból a Kelet valamennyi országába eljutott volna. A piláf azóta minden asztalon megtalálható, az ízletes raguk nélkülözhetetlen körítése.

Az arábiai városokban a hús vagy tojás mellé néha sivatagi fekete szarvasgombát tálaltak.

A lakoma kitűzött időpontjában egymás után érkeztek a vendégek, majd miután kölcsönösen bókok özönét zúdították egymásra a házigazdával, letelepedtek az ebédlőben köröskörül elhelyezett díványokra. A házigazda jobbján levő díszhelyet a legelőkelőbb személyiség vagy a legközelebbi barát foglalta el. A szolgák ezután minden egyes vendég elé kis asztalkát állítottak, hímzett vagy aranyszálakkal átszőtt finom lenvászon abrosszal leterítve, rajta a legszebb gyümölcsöktől roskadozó tál, kristálytányér és egy kés. A vendégek először elfogyasztottak néhány gyümölcsöt, majd a szolgák újabb tálakkal tértek vissza, és ekkor kezdődött meg az igazi vacsora.

Az első falat előtt valamennyi vendég csendesen azt mormolta: „Allah nevében". És aztán két órán át egymást követték a válogatottnál válogatottabb fogások a társalgás zsivajának közepette, mert bár a meghittebb vacsorákon csak egytucatnyi vendég gyűlt össze, gyakori volt, hogy egy-egy lakomára ötven, sőt, néha még annál is több résztvevőt hívtak. Az étkezés ideje alatt a házigazda irányította a társalgást, és mikor minden vendég jóllakott, fölállt, így adván jelt az asztalok elhagyására, de előbb még mindenki elmormolta: „Köszönet néked, Allah." Bagdadban a szokás úgy kívánta, hogy várják meg, míg a legszerényebb sorú vendég is fölál, amivel kétségkívül

azt akarták jelezni: mindenkinek bőven kell időt hagyni, hogy eleget ehessen. Ekkor jöttek be a tálakat, füles kancsókat, törülközőket körülhordozó szolgák, akik egyenként megálltak a vendégek előtt, hogy mindenki megmoshassa a kezét, ugyanis kézzel ettek, a villa használata még nem volt szokásban. Létezett ugyan néhány nagyméretű darab, de ezeket a konyhán használták: a húsokat forgatták meg velük az üstben. Kanalat azonban használtak a leveshez.

Ezután az eunuchok rózsavizet kínáltak körbe: mindenki felfogott a tenyerébe néhány csöppet, és lassú mozdulattal felitatta a szakállába. Mindezt egész szertartásrend szabályozta. A korabeli szerzők értekezésekben foglalták össze a tisztességtudó viselkedés alapszabályait; ezek például előírták, hogy nem szabad az ujjakat lenyalni, nem szabad foltot ejteni az asztalon, nem szabad mohón két fogásból enni egyszerre, és főként nem szabad fogpiszkálót használni az asztalnál.[27] Ez utóbbi használata igen elterjedt volt. Rizsszalmából készült, és mindenki magánál hordott belőle egy kis dobozkával. A vallás tiltotta, hogy gyékényből, gránátalma- vagy babérfából készítsenek fogvájót.

Dzsáhiz, az író (†869) azt tanácsolta olvasóinak, hogy kerüljék azokat az embereket, akik leszopogatják a csontokat, akik az evést a keménytojással kezdik, akik lekopaszítják a zöldséges tálat, és kerüljék azt, aki a tálból kiválasztja magának a csirke máját.

A vacsora befejeztével átvonultak a fogadóterembe, melynek minden lámpája ragyogott és padlóját rózsaszirmokkal hintették tele. Egy asztalon értékes illatszerégetőben tömjén füstölgött, az emberek egymás után mentek oda, szippantani belőle. Udvariasan hívogatták egymást az illatszerégetőhöz az alábbi szavak kíséretében: „Tuba lakum”, ami annyit jelent:

„Szívjon a tömjénből”, pontosan úgy, ahogy ma azt mondanánk: „Gyújtson rá egy cigarettára!” Az emberek nem dohányoztak. A dohány és az ópium élvezete a Keleten csak a 16–17. századtól fogva ismeretes; a középkor folyamán az ópium, melyet kizárólag Egyiptomban és ott is csak kis menynyiségben állítottak elő, csupán orvosi célokat szolgált.

A vendégek baráti kapcsolataik rendjében elhelyezkedtek a fényűző díványokon, a rózsakoszorút viselő pohárnokok pedig ezalatt megtöltötték a kristályserlegeket; ekkor jött el ugyanis a nemes borok és a kávé élvezetének ideje.

Jóllehet a kávé szó arab megfelelője, a *qahwa* számos helyen szerepel szövegeinkben, a 12. században még egyfajta vörös bor megnevezésére szolgált; az igazi kávé, a mokka csak a 13. században jelent meg, Szaladin (1169–1252) utódainak idejében. Kezdetben minden valószínűség szerint pótlék volt azok számára, akik nem akartak alkoholt fogyasztani. Ami a teát illeti, már a 9. században tudósítanak róla a Dél-Kínából viszszaérkező muszlim zarándokok, de ugyancsak a 13. században említik először a perzsa iratok, hogy kínai teát hoznak be Iránba, ekkor már kis lepecsételt csomagokba zárva.[28]

A teremben hol itt, hol ott mondott valaki pohárköszöntőt, s közben kis csokrokban virágot szórt a vendégek közé.[29] Majd a zene és a tánc következett. Hol egy négy hangszeren: hárfán, oboán, lanton, tamburindobon játszó zenekar szolgáltatott tánczenét, hol meg ének következett, melyet egy „zongoravirtuóz” kísért *qanun*-ján, amely háromoktávos billentyűzetével a kor „legmodernebb” hangszerének számított.

Némelyik házigazda bajadérokat és zenészeket fogadott föl vendégei mulattatására. A zenészek, akiket az arab Keleten *zitti*-nek, a muszlim Ibériai-félszigeten *zsitán*-nak hívtak, Kabulon keresztül Kasmirból jöttek az 5. században. A 7. szá-

zadtól szétáramlottak az arab országokban, és ennek következményeképpen az indo-szkita eredetű dallamokat és tánclépéseket egészen Andalúziáig és Provence-ig elterjesztették. Egyénenként vagy csoportosan táncoltak. A férfiak derékban összefogott selyeminget és kozákos asztrakánprém kucsmát viseltek, a nők tarkabarka bő fátyolszoknyákba vagy lovaglóruhába öltöztek, aszerint, hogy milyen táncot adtak elő.

Negyedik fejezet

POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI ÉLET

1. A kormányzati forma és fejlődése

A kötet végén áttekintő táblázatot közlünk, hogy az olvasó megismerhesse, milyen birodalmakra és királyságokra oszlott a középkori iszlám világ, melyik dinasztiához tartoztak az uralkodók, és hol terült el országuk. Térképet is adunk ugyanitt a tárgyalt korszakról, melyen az olvasó könnyűszerrel megtalálhatja a szóban forgó országokat.

Nem áll szándékunkban a középkori iszlám állam eredetének kérdésével foglalkozni. Ebben a tárgyban többféle elmélet született: egy részüket a muszlimok hirdették, más részüket a keresztények védelmezik, mindenki a maga érdekei szerint. A magunk részéről egyszerű történelmi tényként fogadjuk el a legrégibb és legtipikusabb iszlám állam, az Abbászidák (750–945) birodalmának létét, és ennek fejlődését vizsgáljuk az adott évszázadokban, mégpedig a kormányzás, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a pénzgazdálkodás és egyebek figyelembevételével. Alapelveit és felépítését tekintve az Abbászida-birodalom az ókori Kínára hasonlított. Ez is egyfajta Mennyei Birodalom volt, melyet egy *kalifa*, a „hagyomány" által szentesített uralkodó igazgatott. A kalifa, akit szent emberként tiszteltek, világi hatalmát átruházhatta a *vezír*-jére (a világi ügyek főbiztosára).

Bagdadban Barmakidák tartották fönn maguknak a vezír tisztségét. Ennek az előkelő családnak az ősei a kínaiakéval azonos vallást gyakoroltak és velük azonos kultúrában éltek, 750 előtt közülük kerültek ki a dalai lámák. Az iszlám államot

a tiszteletre méltó kínai példa alapján szervezték meg e vezírek, s az iszlám első évszázadának ködös hagyományait a kínai asztrológia szilárd törvényei és a kínai alkímia és kabbala megingathatatlan szabályai szerint rögzítették. A buddhizmusból az iszlám hitre áttérő keleti irániak sokasága adta nekik a feladat elvégzéséhez nélkülözhetetlen polgári és katonai állományt.

Bagdad, az abbászida főváros alaprajza, a Naubakht buddhista asztrológia előírásai szerint az ég hagyományos felfogását tükrözte, vagyis, hogy tudományos szóval éljünk, *kozmogrammot* alkotott. Középen emelkedett a „Zöld Kupola" – így hívták a kalifa palotáját –, közvetlen közelében, a négy világtáj irányában egy-egy emír, vagyis az iszlám birodalom egynegyed részének igazgatásával megbízott fejedelem palotája állott, s e „Kerek Város" körül, olyan pontos elrendezésben, mint a jelek egy óra számlapján, tizenkét palota sorakozott. Ezekben a birodalom egy-egy kerületének főhivatalnoka lakott. Az egész azt a benyomást keltette, mintha minden a kalifa körül forogna, akárcsak a kínaiak elképzelése szerint az egyenlítő tizenkét csillagképe a sarok körül.

Az abbászida kalifa két nevet viselt, egy közönséges nevet, amely olyan volt, mint a többi halandóé és egy uralkodói nevet, amely többnyire *Allah*-ra végződött (ami az Ég vagy a Sark szinonimája). Emírjeiknek *Daula* (államnak a ...) végződésű címeket adtak, ami azokat a titulusokat idézi, melyeket 750 előtt a kínai Tang Birodalom (618–900) uralkodói adtak közép-ázsiai és kelet-iráni vazallusaiknak.

De ez a fajta állammodell és felépítmény, melyet a barmakida vezírek oly világosan kigondoltak és megvalósítottak, nem állta ki az idő próbáját. Az iszlám történelmi fejlődése nemzedékről nemzedékre jelentős változtatásokat hozott;

a századok során az úgynevezett ortodox iszlám tovább fejlődött, és jelentősen átalakult a síita tan is.

A legmélyrehatóbb változásokra a 14–15. század folyamán került sor. E kort nagy politikai mozgás jellemezte. Elő-Ázsiát török és tatár hódítók gyarmatosították, megújítván e térség etnikai összetételét, de legfőképpen kultúráját. Attól fogva az „ortodox" iszlám elnevezéssel a török sámánizmust, a síita iszlám elnevezéssel a tatár sámánizmust illették. Mindezt csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy ne zavarjam össze az olvasó elméjében a keleti „vallások" középkori formáját és modern megfelelőiket, melyek ugyanazon megnevezés alatt egészen más eszmei tartalmat képviselnek. Valójában a 14. századot megelőzően a „szunnita" és „síita" megnevezést a „torykra" és a „whigekre", a szaracén iszlám „jobboldali" és „baloldali" pártjára alkalmazták. Minden „kalifátus", vagyis szaracén birodalom e két teokratikus ideológia – a *szunnita* és a *síita* – között őrlődött.

Minthogy itt egy sajátos, a maga egyéni fejlődését követő civilizációról van szó, amely kb. 1200 tájékán szétbomlott, ne lepődjön meg az olvasó, ha ez a fejezet, amely azt vizsgálja, hogy az adott korszakban milyen volt a keletiek politikai élete, látszólag modern fogalmakkal dolgozik, olyan kifejezésekkel, mint „baloldal", „jobboldal", „revolúció", „kontrarevolúció", „akció", „reakció" stb. – ezeket azonban maguk a keletiek kölcsönözték a csillagjóslás fogalomkészletéből. A Korán már a 7. században használta e kifejezéseket mind kozmológiai, mind pedig politikai és társadalmi jelentésükben. E fogalmak nélkül nem tudnánk leírni a vizsgált korszak viszonyait, s ha használjuk őket, csupán olyan mintákat követünk, melyeket maguk az iszlám gondolkodók teremtettek meg.

A 10. századig a szunnita tan a hódítók, a szaracénok és

segéderőik köréből toborozta híveit, vagyis olyan, sorsukkal elégedett emberek közül, akik az „iszlám birodalom" vitathatatlan urai voltak.

A síija éppen ellenkezőleg, az alávetett népek köréből szerzett híveket, és általában olyan embereket igyekezett meggyőzni, akik különféle okokból elégedetlenek voltak, és minden lehetséges eszközt megragadtak, hogy lerázhassák a „hatalom bitorlóinak" igáját. Céljuk az volt, hogy létrehozzák az „ész államát" – al-Farábi (†950), a filozófus használja ezt a kifejezést –, vagyis a testvériség és egyenlőség elvén alapuló köztársaságot.

A 9. század a síija hőskora volt. Ebben az időszakban formálódott e tan politikai ideológiává. Felkarolta az Alidáknak, az abbászida trónbitorlók híres „áldozatainak" ügyét, és a manicheusok taktikáját hasznosítván titkos társasággá szerveződött. A szekta feje, Abdán (†899) hét beavatási fokozatot (balágát) határozott meg. Ettől fogva a síiták vezetői között előkelő személyiségek, tudósok, filozófusok, „enciklopédisták", államférfiak stb. is találhatók. Sokukat vádolták eretnekséggel, vagyis liberalizmussal, következésképpen a szunniták, az állam akkori urai, üldözték őket; de hiába volt a *mihna*, a muszlim inkvizíció, igen kevesen vallották meg a titkukat. A 10. és 11. század idején, amikor különböző országokban sikerült a hatalmat megszerezniük, vidékenként eltérően *zindiq*-eknek (a szó jelentése eretnek, korábban a manicheusokra használták), qarmatáknak, zaiditáknak, iszmaélitáknak nevezték őket. A 12. és 13. század idején, amikor háttérbe szorultak és üldözték őket, megnevezésük is megváltozott, így lettek *fidái*-k (terroristák), *mulhid*-ok (renegátok), *asszaszin*-ok (hasisevők).

A 9. században a síija élénk tevékenységet fejtett ki a koráni jog területén. A síiták nagy számban gyűjtötték össze azokat

a jogi eseteket, melyeket ügyük támogatására alkalmasnak véltek. Erősítgették, hogy a muszlim hódítás idején Mohamed és közvetlen utódai minden városnak, városcsoportnak egy vagy több oklevelet állítottak ki, melyben nemcsak a követendő adószabályozást fektették le, hanem elismerték a nem muszlim kultuszok, a hagyományos jog, a „régi szokások", a párszizmus, a mandeizmus, a buddhizmus, a keresztény és a zsidó vallás gyakorlásának jogát is.

Hitelesek voltak-e vagy sem, ezek az oklevelek szép számban léteztek a 9. század második felében, és számos védelmezőjük akadt; ki tollal, ki fegyverrel védte őket. Baladuri (†893), a *Városok meghódítása* című könyv feltételezett szerzője, bemutat néhány ilyen iratot[1].

Íme egy *ahd* lényege, melyet 630-ban állítólag Mohamed adott Bahrain és Hadzsar zoroasztriánus arabjainak: „Allah nevében! Azok közületek, akik nem teszik magukévá az iszlám hitet, nem ragaszkodnak szívvel-lélekkel a Prófétához, nem adnak alamizsnát, nem szállítják be a kincstárba datolyájuk tíz, gabonájuk öt százalékát, azok, akik gyermekeiket továbbra is a zoroasztriánus hitben nevelik, kötelesek ezentúl az államnak minden serdült férfi után évi egy dinár fejadót fizetni. A Tűztemplomok, ahol szertartásaikat végzik, jövedelmeikkel és papjaikkal egyetemben, mentesek az adó alól."

Az Indus völgyének számos buddhista városában is arra hivatkoztak, hogy rendelkeznek ilyen okirattal, mert mint mondták: „a buddhizmus rendkívül hasonlít a kereszténységre". Egyébként a híres Multáni Buddhát az iszlám Jób prófétával azonosította és tisztelte.

Az első forradalmi jellegű megmozdulásra a 9. század közepén került sor a párszi al-Qaddáh (†874) és utóda, Hamdán Qarmat vezetésével, Alsó-Mezopotámiában. 899-ben létrejött

az első laikus iszlám köztársaság Lahszában, a Perzsa-öböl délnyugati részében, Arábia partvidékén. Ez a szocialisztikus köztársaság mintegy százötven éven át élt és virágzott.[2] Nézzük, mit ír róla Nászir Khuszrau (†1088), aki Mekkából visszatérőben, 1051-ben érkezett ide:

„Lahsza több mint húszezer fegyverviselő férfit mondhat magáénak, és ebben találjuk meg e nagy város létének alapját. Az államot (899-ben) Abu Szaid al-Dzsannábi (†913) alapította, és ő nyilvánította világi államnak; mauzóleuma a város közepén található. A Kormányzás palotája, a *Dar al-Hidzsra* hatalmas épület. A köztársaságot (Muminija) hat „király" és hat „vezír" kormányozza, mivel valamennyi királynak saját vezírje van. E tizenkét ember igen jól megérti egymást, tanácskozásaik során két dobogón, egymással szemben foglalnak helyet, és közösen döntenek az ország valamennyi ügyében.

A nép nem fizet vallási adót. *(Hamdán még 890-ben kétféle nemzeti adót vetett ki, mindkettő egyértelműen világi adó volt.)* Ha egy városlakó koldusbotra jut, vagy balsikerű üzleti adósságba sodorják, akkor az állami bank kölcsönt nyújt neki, amíg helyzete újra meg nem javul, és akkor sem kérnek tőle kamatot, csupán a kölcsönt kell visszafizetnie.

Az állam csak olyan idegeneket fogad be, akik járatosak valamilyen hasznos mesterségben; ez esetben az állami bank előleget ad nekik – megint csak kamatmentesen –, hogy letelepedhessenek és megvásárolhassák a mesterségük gyakorlásához szükséges nyersanyagokat és szerszámokat.

Ha egy ház vagy malom tulajdonosának nincs elegendő pénze, hogy helyiségeit rendbe hozassa, a kincstár által fizetett állami rabszolgákat bocsátanak rendelkezésére a munkálatokhoz, és a tulajdonosnak ezért semmit nem kell fizetnie. Har-

mincezer állami rabszolga van; Zanzibárban vásárolták őket. A köztársaság ültetvényein dolgoznak. Lahszában állami malmok is működnek, ezekben ingyen őrlik a nép búzáját.

A város teljesen elvilágiasodott; nincs böjt, nincs ima, nincs zarándoklat, és nincs egyetlen mecset sem. Egy gazdag párszi kereskedő, név szerint Ali Ibn Muhammad, mindazonáltal engedélyt kapott, hogy mecsetet építtessen a hívő idegeneknek.

Az állami bank tartalékai aranyban fekszenek, ebből fedezik a külföldi vásárlásokat. Belföldi használatra ólomérméket használnak, ezeket kis zacskóban tárolják. Szándékosan választották ezt a pénznemet, hogy ne lehessen külföldre vinni.

A kormányzók egyenlő félként kezelik a kormányzottakat, és beérik az úr (szajjid[3]) megszólítással."

Lahsza az Indiába vezető út mentén feküdt, így főként a távolsági kereskedelemből élt. Háborút viselt az arab országokkal, melyeknek gazdasága elavult, társadalmi rendjét pedig régi keletű babonák tartották fenn. Mezopotámia, Szíria főurai, de még inkább ulemái rettegtek a Köztársaságtól, melynek puszta léte is félelemmel töltötte el őket.[4] 929-ben Abu-Táhír, qarmata fővezér 600 lovas és 900 gyalogos élén elfoglalta Mekkát, elorozta a Templom kincsét, valamint a fekete követ, melyet a tömeg Allah jobbjaként tisztelt. Ezt a haditettet megünnepelték a szabadgondolkodók, akik ekkoriban szép számmal éltek az iszlám világban. A qarmata forradalom és az iraki fekete rabszolgák felkelése óta a kalifák és udvartartásuk rettegésben éltek, mert a titkos társaságokba szerveződött qarmatáknak az iszlám minden nagy városában, legfőképpen Bagdadban, sok titkos harcostársuk volt a keres-

kedők, kézművesek és különösen az értelmiségiek körében. Ahogy al-Halladzs (†921) ügyében már láttuk, titkos ábécét használtak, melyet a szunniták nem tudtak elolvasni. Omar Khajjám (†1124) is említést tesz erről az ábécéről:

A sors titkát nem bolygatod, én se teszem.
Qarmat-betűt nem olvasod, én se teszem

A qarmata fenyegetés hatására a 10. század elején a régi bagdadi kalifátus számos pénzügyi és szociális reformot kényszerült bevezetni az iszlám kormányzásba, és kevésbé merev, liberálisabb magatartást kellett tanúsítania.

Ekkoriban támadtak az első nehézségek, és al-Muraffaq, a régens javasolta vezírjének, hogy vegyenek fel közkölcsönt. Mivel a khuzisztáni adók egyre lassabban folydogáltak be a kincstárba, 912-ben az állam jelentős kölcsönt vett föl egy bagdadi zsidó, Joseph Ibn-Pinkász bankjától.[5] 915-ben adóbérlőnek adták ki Khuzisztánt és Waszitot, 918-ban Egyiptomot és Babilóniát. 931-ben Perszidből és Karmanból nem érkezett be az adó Bagdadba – ilyesmire korábban nem volt példa a kalifátus évkönyveiben –, emiatt azután a vezír kénytelen volt állami tulajdonban levő földeket áruba bocsátani[6] és egyéb kisegítő megoldásokhoz folyamodni. 560 000 dollárnak megfelelő kölcsönt vett föl, 7 százalékos kamatra.[7] 934-ben, minthogy az állam képtelen volt hitelezőit kielégíteni, átengedte az utóbbiaknak a kincstár mezopotámiai járandóságait, melyeket az ottani tartományokból kellett behajtani, és a birtokok eladásából befolyt pénzből is juttatott nekik.[8] 935-ben újabb kölcsönök és újabb kiárusítások következtek; ezúttal a bagdadi ingatlanokat bocsátottak áruba. Ezek az ügyletek lassan szétzilálták az állam pénzügyeit, és megingatták a tekin-

télyét. Megtette a magáét a spekuláció is; a gabona ára szüntelenül emelkedett, mígnem végül zavargások törtek ki Bagdadban. A megvadult tömeg megszállta a nagy mecseteket, lerombolta a szent szószéket, felégette a Tigris hajóhídjait, barikádokat emelt és megnyitotta a börtönöket. Erre aztán felügyelőket rendeltek az adóbérlők mellé, de a nehézségeket ez nem orvosolta. Al-Muqtadir (908-932) tizenháromszor változtatott vezírt, végül megfosztották a trónjától. A hatalmat egy oligarchia ragadta magához, melynek mindenkori vezetője a „parancsnokok parancsnoka" címet viselte. 938-ban Bagdad már olyan alávetett helyzetben volt, hogy évenkénti adót kellett fizetnie Lahszának, és egyezkedni kényszerült a qarmatákkal, akik 951-ben merő számításból visszaszolgáltatták a fekete kő egy darabját, hogy ellensúlyozzák a vetélytárs Fátimidák sikereit. Ez utóbbiak ugyanis rövid idő leforgása alatt Egyiptom és Szíria urai lettek.

Ekkor már maguk a kalifák is tudatában voltak, hogy uralkodói és főpapi hatalmuk meggyengült; „uralkodtak, de nem kormányoztak", valahogy úgy, mint Anglia királyai a 18. sz. óta. A valóságban 908 és 1055 között Bagdadnak csak névleg volt kalifája, a tényleges kormányzást a „Parancsnokok" nevet viselő oligarchia tartotta kezében. Látszólag a kalifa nevében igazgattak; valójában a qarmata titkos társaságokra támaszkodtak, melyek a 10. században élték fénykorukat.

Az „ancien régime" alatt, vagyis az idő tájt, amikor a kalifák székhelye Szamarrában volt (9. sz.), abszolut uralkodók kezében volt a hatalom; most viszont több személy között oszlott meg. A „parancsnokok parancsnoka" gyakorolta a végrehajtó hatalmat, míg az igazságszolgáltatás ügyeiben egy „Igaz Férfiak"-ból álló testület rendelkezett. A törvényhozó hatalom a kereskedő-kézműves osztálynak jutott, amely az öt-hat „val-

lásjogi iskola" vagy inkább politikai párt mögött sorakozott fel. Így, amikor 940-ben al-Muttaqi, Harun ar-Rasíd ivadéka, megpályázta a kalifátust, el kellett nyernie az Alidák és Abbászidák „arisztokratikus" pártját képviselő szenátoroknak, a hivatalnokokat képviselő szenátoroknak, az „Igaz Férfiaknak" és a kereskedők, kézművesek törvényelőkészítő testületének a szavazatait, valamint a szenátus egyhangú hozzájárulását és az egész nép beleegyezését. E néhány héten át tartó szavazás ideje alatt – mint olvashatjuk – bárki felkereshette az uralkodót, kikérdezhette programjáról, és elláthatta tanácsokkal.[9]

A bagdadi kalifátus tehát a 10. századra valamelyest elvilágiasodott. Ettől fogva a kalifa nem mondhatta el a pénteki szentbeszédet, és sok régi, teoretikus kiváltságáról is le kellett mondania. Ha egy kalifa nem tartotta magát e kikötéshez, és több akart lenni az „iszlám elnöknél", az uralkodó oligarchia nyomban félreállította. A 10. sz. első felében jelentette meg al-Farábi, a híres filozófus (†950) *A közvélemény szerepéről egy észelveken alapuló köztársaságban* című munkáját,[10] valamint egy másik értekezését *A politikai gazdaságtanról,* amelyben az eszményi köztársaságot az emberi test mintájára, hierarchikus szervezetként képzeli el: az állam vezetője a „szív" – a régiek szerint a gondolat fészke –; a polgárok boldogságát, vagyis a „társadalmi szerződés" célját egy szellemi és erkölcsi vonatkozásban egyaránt makulátlan kormányzó biztosítja.

A 10. század demokratikus muszlim államainak többsége politikai értelemben nem mutatott olyan egyértelmű képletet, mint az ókori Görögország republikánus városállamai. Ez a puszta látszat meggátolja szociológusainkat abban, hogy elvégezzék a két berendezkedés igen termékenynek ígérkező összevetését. A 10. századi iszlám államok ugyanis nem min-

dig szakították teljesen a megelőző kor politikai-vallási hagyományaival. Nagy többségük megőrizte a teokratikus állam külső jegyeit, úgy ahogy napjaink skandináv, holland és angol demokráciái is megtartották az isteni jogú monarchia látszatát. A 10. század muszlim államaiban a korai iszlám alkotmányos szövegeit a *tawil* módszerével demokratikus elvek alapján értelmezték. Ekkor kezdték maradéktalanul alkalmazni az *idzsmá*-t, „a közmegegyezést", és a *vox populi vox Dei*-t; mindkét elv ismert volt az iszlám kezdetei óta.

A politikai szabadságjogok kivívásában az iráni városok sem maradtak el a qarmatáktól.

Nézzünk egy tipikus esetet, a Perzsia északi részében fekvő Rej városát.

A teljhatalmú kalifák idejétől fogva egy közönséges adóbérlő kormányozta a várost, akit szatrapai (helytartó) hatalommal ruháztak föl. Miután azonban a dajlamiták visszafoglalták a területet, liberális rendszer honosodott itt meg. A vidék jövedelmei ezentúl nem a főpap kincstárát gyarapították, hanem helyben maradtak. Polgárai, akik addig egyszerű *rájá*-k, vagyis a kalifa „marhái" voltak, saját életüket kezdték élni. A „védett" párszikat, zsidókat és keresztényeket sem érte többé vallási és politikai megkülönböztetés, a szabadgondolkodók korlátozás nélkül kifejthették véleményüket, bírálhatták a tantételeket és a szent rítusokat, vagyis az uralkodó egyházat és a kormányformát.

Rej városát, melyet utóbb a 13. században lerombolnak és eltörölnek a történelemből és a térképről, a Kaszpi-tenger északi vidékéről származó szkíta népesség, a dajlámiak lakták. Az 5. században özönlötték el és népesítették be a Teherántól északra emelkedő hegyláncokat (maga Teherán csak 18. századtól fogva létezik). Rej lakói 642-ben elsőként fordultak

szembe a szaracénokkal. Többnyire szőkék voltak, ezért nevezték őket az arabok „reji rőt hajúaknak". Egy igen elterjedt felfogással szemben a szaracénoknak soha nem sikerült az őslakóik által elszántan védelmezett észak-perzsiai hegyláncokat elfoglalniuk. Miután számos sikertelen kísérletet tettek a hódításra, szerződésre léptek a bátor dajlámiakkal, és évről évre nagy számban alkalmazták őket az iszlám hagyományos határainak védelmét biztosító zsoldos seregekben.

A hegylakó dajlámiak mindig a legnagyobb függetlenségnek örvendtek, akárcsak az egykorú ibériai baszkok és galíciaiak, de nem voltak ugyanilyen függetlenek azok a dajlámiak, akik Rejben éltek. A 9. század folyamán a szaracénok többször földig rombolták a város falait, a lakókat adókkal és robottal sújtották, valamint a vallásuk miatt is háborgatták őket, – jó részük ugyanis még mazdahitű volt.

Így azután 931-ben Rej lakói felszabadítóként üdvözölték Mardavizt (928-935), a hegyilakó dajlámiak királyát, az arabok rémét. A költők a vidék nyelvén, dajlámiul a haza hőseként ünnepelték.

Rej már korábban is nemzedékeken át a különféle hitújítók találkozóhelye volt, s ekkoriban a filozófiai forradalom központjává lett. Olyan kiváló elmék töltötték itt be a főhivatalnokok és állami tanácsadók tisztjeit, mint Rhazes (†935), Ibn-Babuwaihi (†966) és Avicenna (†1037). A reji köztársaság évkönyvei Mardaviz emírségének idejéből számolnak be a legnagyobb ideológiai vitákról.

Mardaviz, a szabadgondolkodó fejedelem, iskolát teremtett, de iskolát teremtett Rhazes, az ugyancsak szabadgondolkodó filozófus is. Utóbbi *Az isteni tudomány* című művében felállította tételét az öt isteni elv égi oligarchiájáról: ezek az elvek irányítják „közmegegyezéssel" a világ dolgait.

A Menny, az emberiség modellje tehát nem valamiféle despotikus állam, melynek élén Allah áll, hanem oligarchikus köztársaság. A *Lelki orvostan*-ban a világi erkölcsről értekezett Rhazes; rendszerében az *Ész* – a zoroasztrianizmus *Asá*-jára emlékeztető entitás – tölti be Allah szerepét. Az abszolutizmus – „valamennyi szenvedély közül a leghidegebb és legszámítóbb" – játssza a Sátán szerepét. A XIX. fejezet a demokrácia dicséretét zengi, az egyenlőségen, testvériségen, a közjó szeretetén és a despotizmus elleni szent háborún alapuló demokráciát magasztalja. Gyávának és a nép ellenségeinek nevezi azokat, akik a manicheusok módján leplezik meggyőződésüket, és álorca mögé bújnak. Végül művének XX. fejezetében Rhazes hazafiúi hősiességre oktat: mint a logika és az orvostudomány segítségével kimutatja, a halál szenvedéseink végét jelenti, és nem létezik túlvilág.[11]

Rej lakói nem érték be azzal, hogy a politikát és a társadalmat világi alapokra helyezzék; megváltoztatták magának az iszlám vallásnak az alapjait is.

Dajlám, ez a hegyláncai és hegyi lakói által védett ország, menedékhelye volt néhány szeparatista zaiditának, akik az Abbászidák elől menekülvén itt telepedtek le; így aztán az itteniek úgyszólván az anyatejjel szívták magukba az iszlám eretnekséget. A zaiditizmust már csak egy lépés választotta el az „ateizmustól", s a dajlámiak könnyűszerrel megtették ezt a lépést.[12]

Elutasították az *ex nihilo* teremtés és a test feltámadásának elvét, és az ókori kínai filozófiai tételeken alapuló *tanászuh*-ot, fejlődéselméletet tették magukévá, amely az embert a majomból, a majmot a lóból származtatja, és így tovább. Ez a tan a régi zoroasztriánusok és a manicheusok közvetítésével jutott el hozzájuk. Az ókori kínai természettudósokat követték

abban is, hogy elfogadták a négy geológiai korszakról szóló tanítást. Ez első korszakban alakultak volna ki az ásványok, a másodikban a növények, a harmadikban az állatok, és a negyedikben az emberfajták. E tanítás azokon az elméleteken alapult, melyeket a Turkesztánban élő zoroasztriánusok az i.e. 2. századtól fogva a kínai racionalistáktól vettek át.[13]

Teoretikusuk, Ibn-Babuwaihi, maga is ateista, a szamarkandi zoroasztrizmus sajátos jegyeit ültette át a zaiditizmusba. A „királyi dicsfényt" az imámok örökölték meg, és a „prófétizmus fáklyája" lett, a legendákat, melyek azt beszélték el, hogyan ölték meg Szijávarsant a kínaiak, Mohamed unokájára, al-Huszainra (†680) ruházták át, akit az Omajjádok gyilkoltak le.

S végül a dajlámiak – akiket még ellenségeik sem tekintettek fanatikusoknak, csak elszánt szabadgondolkodókat láttak bennük – fehérbe öltöztek, mint a mágusok (zoroasztriánus papok), ami megkülönböztette őket a „feketeingesektől" *(muszawwadah)*, vagyis az iszlám jobboldali szárnyától. A zászlaik is fehérek voltak. Ateisták és racionalisták lévén, idejük javarészét a „hiszékenység" és a „babonák" elleni küzdelemre fordították, s nem új szekta alapítására. Razes már 912-ben megjelentette a *Vallások kritikájá*-t, valamint a *Próféták csalásairól* címet viselő episztolát; „e művek magának a hitnek az alapjait igyekeztek lerombolni".[14]

Rejben 985 tájékán a politikai pártok iszlám köntösbe bújtak: a szélsőjobboldalt képviselő hanbaliták az „óváros" negyedében laktak; a mérsékelt hanafita irányzatú nadzsariták a régi város-övezeten belül kanyargó körutakon, míg a „dajlámi" beállítottságú zafaraniták a külvárosokat és az egész tartományt népesítették be. Ekkoriban igen gyakoriak voltak a politikai összetűzések.

A kormányzat figyelembe vette a közvéleményt, s gyakran

tanácskozott a „sokat sürgő-forgó emberekkel" és a nép képviselőivel, vagyis az „Alidákkal" és az „Igaz Férfiakkal", az igazságügyi hivatalnokokkal, a jogtudósokkal és a főnemesekkel, de nem feledkezett meg „a nép különféle mesterségeket űző fiairól" sem, a *razi* nemzetség képviselőiről, akiket a kormányzat vagy a nagy mecsetbe, vagy a köztérre, vagy a legelső nemes házába gyűjtött össze. A kormányzat mindig legalább hatvan férfiút hívott egybe a felsorolt csoportok legjellegzetesebb képviselőiből. A gyűlés maga választotta meg „elnökét", az „első nemest" a város „tribunusát" *(hatib)* a *qádi* -t vagy bármely más tapasztalattal, tekintéllyel bíró, ékesszólással megáldott „öreget". Pénzügyi, katonai és politikai ügyekben meghallgatták a gyűlés álláspontját. Ha a gyűlésnek nem tetszett valami, felszólította a népet, hogy a megfelelő eszközökkel álljon ellen – ezek az eszközök a sztrájktól az erőszakos forradalomig terjedtek –, s ily módon befolyása lehetett a döntésekre, sőt, még a kormányzat összetételére is.[15]

A 10. században jó néhány más iráni városban működött ugyanilyen rendszer; a kormányzók, a szélsőjobboldal rosszindulatú megfogalmazása szerint, mindenütt „cselekvésképtelenek voltak", mert hatalmukat rendkívül erősen korlátozta az alattvalók akarata.

A demokratikus berendezés nem a Kelet privilégiuma volt; a nyugati iszlám országok, Afrika és Andalúzia felé is terjedt.

Lahsza alapítója, a párszi Abu-Szaid al-Dzsannábi hősies magatartásával példát mutatott más *mahdik*-nak, vagy „népvezéreknek", akik újabb liberális államokat hoztak létre: legjelentősebbek közülük nyugaton a Fátimidák *legitimista,* de liberális „kalifátusa"; az Eufrátesztől keletre a bujida „emirátus", az előbbi iszmaélita irányzatú síita, az utóbbi zaidita irányzatú síita állam: mindkettő teljes egyetértésben élt Lahszával.

Az első fátimida népvezér 875 táján kénytelen volt Észak-Afrikába menekülni a berberekhez. Segítségükkel liberális államot létesített itt, és a tuniszi parton felépítette Mahdiját, a középkori Karthágót, ezt a hatalmas várost, mely a Földközi-tenger teljhatalmú ura lett. Nem sokkal később a fővárost áthelyezték Egyiptomba, ahol al-Muizz (952–975) megépítette Qáhirát, a Régi-Kairót. 970-ben az új állam Marokkótól egészen az Eufráteszig terjedt. Igen ügyesen folytatott titkos propaganda könnyítette meg születését, „misszionáriusok" jó előre „megdolgozták" a közvéleményt, és elnyerték a legfőbb nemesek beleegyezését.[16] Maga al-Muizz büszkélkedik el vele egy 972-ben a lahszai kormányhoz intézett levelében: „Ügynökeink megtalálhatók valamennyi éghajlat alatt és körzetben *(dzsazira)*, *oktatóink* és *hittérítőink* minden nyelven beszélnek."[17] Igazat állított, mert ebben az időszakban Andalúziában, Mezopotámiában, Beludzsisztánban, Indiában majd mindenütt megtalálhatók az iszmaélita *dáisz*-ok, egészen a kínai Turkesztánig. Egyik politikai ellenfelük a córdobai Ibn-Hazm (†1064) megállapította róluk, hogy az iszmaéliták, akárcsak a qarmaták, elutasították az iszlám hit klasszikus formáját, és a laikus állam elvét *(madzsuszija)* tették magukévá. Sahrisztáni (†1154) azt írja, hogy az iszmaeliták titkos társaságában a beavatás hét fokozatban történt, és minden fokozatnak megvolt a maga kátéja. Az első két fokozatot egyetlen év leforgása alatt lehetett elvégezni, ezután a beavatott évente egy fokozatot haladt előre, egészen a hatodikig. Kevés ember jutott el a hetedik fokozathoz.[18] Az ortodox hitelveket ily módon lerombolták, és egy racionalizmus-félével helyettesítették. Az iszmaéliták egyfajta szociológiát, valamiféle „valláskritikát" tanítottak, és egészen a tiszta „manicheizmusig",[19] illetve az ősi kínai-iráni kinyilatkoztatott vallás egyszerű és racionális elveiig nyúltak vissza.

A 9. században számos „vallásjogi irányzat", illetve „vallásjogi iskola" létezett az iszlámban. Minden iskolának megvolt a maga programja az állam, a kormányzat és az iszlám törvénykezés megreformálására. Némelyikük kizárólag oktatói célzattal jött létre; ezek nem játszottak komoly szerepet, és hamarosan el is tűntek: ez lett a sorsa egyebek között az awzáitáknak és a thawritáknak.[20] Más iskolák viszont szükségét érezték a cselekvésnek, s körülöttük hamarosan fontos politikai pártok szerveződtek.

Két párt volt, melyet „jobbközépnek" nevezhetnénk: a *hanafiták,* akik főként Iránban hódítottak, és a *safiiták,* akik lényegében beszorultak Szíria és Palesztina, illetve Egyiptom területére. A „balközépen" az iszfaháni Abu-Daud (†883) alapította *záhirita* párt virágzott, amely komoly erőt képviselt a bujida államokban. Ez volt az egyedüli párt, amely hosszú időn át hatalmon tudott maradni. Radikalizmusa ellenére támogatta az iszlám hagyományokat is, amennyiben ezek nem álltak szemben a haladással és a józan ésszel.[21]

Jobboldali irányzatú volt a *malikita* párt, de ez később visszaszorult Andalúziába, mivel Egyiptom fátimida síita kormányzata a safiiták mérsékeltebb irányzatának kedvezvén szembe fordult a malikitákkal;[22] Córdoba és Sevilla pedig, mint minden gyarmat, igen elmaradott volt, és csak a 9. század folyamán ismerkedett meg a liberalizmussal; ekkor lett mindkét város köztársasággá.[23]

S végül, a szélsőjobboldalt a bagdadi *hanbaliták* képviselték. E párt vak fanatizmusa sok gondot okozott a haladó szellemű kalifák kormányzatának (900–1050). E csoport korlátolt elmék és szellemileg fejletlen emberek közül toborozta a tagjait, akik a szabad gondolatnak és a nép üdvének ellenségei voltak[24]. Szertelenségei és dogmatikussága miatt mindenki rossz

szemmel nézte. Csak 1107 után nyert elismerést, abban az időszakban, amikor a „reakciósok" *(naszbisz)* már mintegy ötven éve hatalmon voltak. Egyébként a 12. századtól e különféle pártok egyre kevésbé tudták a „véleményalakító mozgalmak" szerepét játszani; közönséges „rituális közösségekké" vagy kasztokká, illetve szektákká merevedtek, s az arab országokban és Indiában mind a mai napig azok maradtak. Már ekkor kezdetét vette a korai iszlám megkövesedése.

Mint láthattuk, a kalifátus régi rendszerének visszásságai életre hívtak egy racionális és liberális ideológiát; a kereskedő-kézműves osztály hatalomra került, titkos társasággá szerveződött, és mintegy százötven éven át az iszlám államok vitathatatlan ura maradt. E két évszázad a társadalmi igazságosság és egyenlőség korszaka volt, de a későbbiekben visszaélésekre került sor, és eljött a kegyencuralom aranykora, amikor csakis a „beavatottak", a különböző szekták „élenjárói" kerülhettek a húsosfazék közelébe, az igazi tehetségekkel egyáltalán nem törődtek. De legkivált a túlhajtott adóztatás kora volt ez, amikor a Moloch-állam a legkülönfélébb „jogtalan" adókat eszelte ki: illetményeket, díjakat, pótadókat, bírságokat és egyebeket. A 10. században viszonylag liberális és demokratikus volt a kormányzat, de a 11. század elejére komoly tényezővé vált a szélsőjobboldali ellenzék, a „vissza a szunnához" mozgalom. Úgy látszott, hogy a kormányzat kapzsibb, mint valaha, és híján van minden erkölcsi érzéknek, ez pedig újabb ellenzéket szerzett neki, a szélsőbaloldalt, amely a „védett vallások" híveiből és a nagy városközpontok néptömegeiből verődött össze. A szunnához csatlakoztak mindazok, akik minden „újítás" ádáz ellenfeleiként vissza akartak térni a régi szép idők „tiszta iszlámjához".

A szélsőjobboldal hosszú időn át az *asarita* ideológiára volt utalva – ez a tan megalapozójától, al-Asariról (†935) kapta nevét –, de végül megtalálta saját nagy bölcselőjét, a kiváló Gazzalit (1058–1111), és saját államférfiját, a hírneves Nizám al-Mulkot (†1092). Mindketten Kelet-Iránból származtak, mint egyébként a reakciós értelmiségiek, közhivatalnokok és kiemelkedő politikai egyéniségek szinte valamennyien. A szunnita mozgalom igen ügyesen felhasználta a maga céljaira az ifjonti erejű oguz törököket, akik egyébként nem voltak olyan barbár vademberek, mint ahogy rendszerint lefestik őket. Arról van szó csupán, hogy népcsoportjuk több száz éves szellemi lemaradásban volt a Közel-Kelet többi népeihez – kivált a kelet-irániakhoz és a' szaracénokhoz – képest. A Kelet-Iránban már 1037 óta uralmon levő oguzok a reakció vezetésével 1055-ben elfoglalták Bagdadot, és ott – hitük szerint – visszaállították „a régi szép idők iszlám vallását". Valójában az egyik legvéresebb diktatúrát hozták létre. Fővezérük lett az első a középkori Közel-Kelet „szultánjainak" *(imperator*ainak) sorában. Mind ez ideig az arab *szultan* szó ugyanazt jelentette, mint a latin *res publica*. Tugrul (1037–1193) utódai valamennyien szultánok, vagyis császárok *(casear)* lettek. Iszonyatos vérfürdőket rendeztek, minden városban százával emelték a bitófákat, és rémuralmat vezettek be.

Az iszlám reakciónak csak 1171-ben Szaladin révén sikerült hatalmába kerítenie a Régi-Kairót, de a liberális rendszer ekkor már régóta hanyatlóban volt. A tébolyult önkényuralmat gyakorló al-Hakim (996–1021) elégedetlenséget váltott ki a keresztények, zsidók és általában az egész iszlám szélsőbal köreiben, a *drúzok* (szó szerint „kőfaragók") különös szektájának megalapításával pedig csúfot űzött a „szabadkőműves" iszmaéliták titkos tanaiból. Meggyilkolása után utódai ismét

csak „uralkodtak, de nem kormányoztak"; az államot valójában a kormány és a „szenátus" rangjára emelkedett „Nagy Páholy" igazgatta. Az egymást követő *imám-kalifák* csupán az őket körülvevő plutokrácia játékszerei voltak, s a távoli vidékek „testvérei" gyakran nem ismerték el őket, így azután az állam védelmére 1073-ban diktátori hatalommal kellett felruházni Badr al-Dzsamalit. Ez az örmény egyfajta „cserkészmozgalomba" (*futuwwá*-ba) szervezte Régi-Kairó fiatalságát, mivel úgy vélte, hogy e „cserkész"-had segítségével könnyebben veheti fel a harcot Ani (1062) és Miladhkart (1071) győzedelmes szeldzsukjaival.

1080-ban, Bagdadban Amidad-Daula vezér rendőrsége letartóztatott néhány ilyen „cserkészt", egy pékfiút, egy posztókészítő legényt és így tovább, egy egész kis „páholyt", melynek lefoglalták az iratait is, és így felfedték, hogy kapcsolatot tart fenn Régi-Kairó „Nagy Páholyával". Ez utóbbi cserélődő „postaládák" útján ápolta kapcsolatait, többek között a medinai „anyapáhollyal" is, amely a számos „abbászida" országban működő szervezetek irányító központja volt. Fiatalemberek bagdadi találkahelyéül a Baratha negyed nagy mecsetje szolgált. A bíróság kémkedésben találta bűnösnek őket, és ennek megfelelően bántak el velük.[25]

De időközben a perzsiai iszlám szélsőbal is mindenütt a „gerillaharcot" választotta, ahogy ma mondanánk, vagyis bevetette magát a Pamír, Dajlám, a Kaukázus és a Taurus megközelíthetetlen hegyláncai közé az oguz török reakció üldözései elől. Nevezetes vezére egy dajlámi volt, a híres Haszan Szabbáh (†1142), aki titokban erőddé építette ki a Kaszpi-tengertől délnyugatra fekvő Almút várát, és 1090-től fogva innen irányította az Elő-Ázsia oguz urai elleni vallási szabotázst és terrorizmust. Újjászervezte a régi qarmatizmust, terrorista szervezetet

(*fidai*-t) teremtvén belőle. Ő maga a „Legfőbb Hitterjesztő" címet kapta, és minden *dzsibál*-ra, hegyvidékre kinevezett egy „fő hitterjesztőt". Hogy fontosabb személyiségeket megtámadhassanak, a terroristák szívesen öltötték magukra a szúfiknak, ennek a muszlim szerzetesrend-félének a gyapjúköpenyét. A szúfik 1075 óta az iszlám reakció támogatását élvezték, számuk jócskán megnőtt, gazdagon javadalmazott kolostoraikat majd mindenütt meg lehetett találni.

Az egész 12. századot tehát egyfelől a szultán áldását élvező, férfi és női kolostorokban élő szerzetesek és szerzetesnők (*szúfijá*-k) túlzott sokasága, másfelől a terroristák jellemezték, akik sziklafészkeikből gyakran indultak büntető hadjáratokra a városokba. Ha a szervezet valamelyik tagja (arabul *al-fidái,* innen az azonos jelentésű francia *affidé* szó) fogságba esett, igen keményen megbüntették. Szaladin Aleppóban kivégeztette a híres Szuhrawardit (†1191), a tanítványai közül való néhány *zindiq*-kel együtt, amit sokkal fényesebb győzelemként tartottak számon, mint azt, hogy 1187-ben visszahódították a keresztényektől Jeruzsálemet.[26]

A 12. század végén az oguz török szultanátus szétmorzsolódott, és felbomlása magával sodorta a szaracénokat is, akik türk harcosok segítségével igyekeztek Kis-Ázsiát meghódítani és visszaverni a keresztes lovagokat: a ravasz levanteiek, miután a narancs levét kifacsarták, eldobták a héját. An-Naszir (1180–1225) uralma a régi kalifátus restaurációjának látszott. A kor nagy egyénisége, Szaladin, akinek pályafutása 1169 és 1193 közé esett, és aki megkaparintotta Egyiptomot, ahol visszaállította Bagdad szellemi uralmát, hozzáértő politikusként felismerte, hogy az asszaszinok módszerei kitűnően alkalmazhatók a szunna népszerűsítésére: ezért vette át tőlük 1183-ban a „cserkészet" (*futuwwa)* mozgalmát és néhány egyéb,

beavatottaknak való intézményt. 1210-ben a szunniták is létrehozták szabadkőműves jellegű szervezetüket, az *R. M. testvéreket (Asab ar-Rawal-Mim)*. „Nagymestereik" „rövid cserkésznadrágot" *(szaráwil al-Futuwwa)* viseltek, melyet az előírásnak megfelelően a bagdadi kalifa küldött nekik.[27] Ekkoriban történt, hogy Alamút asszaszinjainak „nagymestere", III. Haszan személyesen ment „bűneiért vezekelni" Bagdadba, ahol az abbászida kalifa fejedelmi módon fogadta őt (1211). Szaladin békét kötött a szíriai asszaszinok „nagymesterével", Rasidaddín Szinánnal, a „Hegy Öregjével" (1176), aki rendelkezésére bocsátotta felderítő és kémszolgálatát. Ez komoly postagalamb-hálózatból és a szekta fanatikus híveiből állt, akik a színlelés és cselvetés minden fortélyát jól ismerték.

Az egyszerű nép körében elterjedt ekkoriban, hogy a kalifa a dzsinnekkel tart fönn kapcsolatot, olyannyira bámulatba ejtették az embereket a titkosszolgálat meglepő eredményei, melyek nyomán villámgyorsan leleplezték a kalifátus ellenségeit.

E kezdeményező lépések a magas politikában aratták a legnagyobb sikereket. A keresztesek, az általános béke nyíltan fellépő ellenségei, tehetetlenségre voltak kárhoztatva: II. Frigyes császár (1220–1250), a nyugati kereszténység legnagyobb uralkodója, egyfajta Népszövetségre lépett a szaracénokkal (1229); e szövetség Genfje Jeruzsálem lett.

2. A közigazgatás

A 10. században Muatadid kalifa (892–902) az egész birodalomra kiterjedő belügyminisztériumot hozott létre, egységes irányítás alá vonván ezáltal két, fontos hatóság egységeit, eddig ugyanis minden tartománynak volt egy prefektúrája és

egy kincstári vagyonkezelősége. A vezír, aki a belügyminiszter feladatát töltötte be, személyesen foglalkozott e hatóságok igazgatásával, kivált Irak területén.

A hadügyminisztériumhoz rengeteg hivatal tartozott; a kalifa költségvetésével foglalkozó minisztérium nem kevébé népes hivatalnokhaddal rendelkezett, de a legtöbb embert az államkincstár foglalkoztatta. Volt még ezenkívül egy nagyra nőtt államosítási hivatal, valamint egy levelezési minisztérium, amely maga köré csoportosította a *mutarasszil*-ok legkiválóbbjait, akik mesterei voltak a diplomáciának, ez a szervezet ugyanis a nemzeti levéltár és a külügyminisztérium funkcióját egyesítette magában. A postaügyi minisztérium valójában a titkosszolgálat volt, mely minden közigazgatási kerületbe ügynököket irányított; ezek a „szemek" azután rendszeresen küldték rejtjeles beszámolóikat az emberekről és a dolgok állásáról. Egyszersmind a propagandaminisztérium feladatát is ellátta ez a hivatal; temérdek költő – ők voltak a kor újságírói – és írástudó kapott megbízást, hogy a lakosságot tájékoztassa az időszerű eseményekről, természetesen a kormány szájíze szerint.

A kalifának a kormányon kívül voltak más hivatalai is, a pecsétőri, futári, pénzügyi, alamizsnaügyi és egyéb hivatalok.

A 10. században annyi hivatalnok volt már, mint csillag az égen. Így például egyetlen kis városkában, az Eufrátesz-parti Raqqában Tellmahrah (†843) idejében már számontartottak egy qádit, egy adószedőt, egy helyőrségi parancsnokot, egy postamestert, egy kincstári javak felügyelőjét, egy csendőrkapitányt, nem is beszélve a beosztottjaikról.[28] Minden vezírnek megvolt a maga „klánja", ahonnan magas rangú tisztviselőit kiválasztotta, így azután valahányszor új miniszter jött, az

egész hivatalnoki kar kicserélődött, minthogy minden politikai pártnak voltak saját emberei, akiket állásba kellett helyezni. Mez a művében azt írja, hogy ekkoriban pontosan olyan viszonyok uralkodtak, mint az Egyesült Államokban az első világháború előtt: ha valaki „pozícióba" akart kerülni, meg kellett várnia, míg „pártja" hatalomra jut, de ez természetesen csak a jelentősebb posztokra vonatkozott, a kis halakat nem érintették a politika hullámverései.[29]

Demagóg szándékból, valamint pártjának megerősítésére Adudad-Daula, „a Parancsnokok parancsnoka" úgy határozott, hogy szabadságuk idejére is fizeti a hivatalnokokat.[30] De az államszolgák igazi paradicsoma mégis a szaracén Egyiptom volt, ahol hivatalt adtak a befolyásos emberek pártfogoltjainak, kegyeltjeinek.

A tisztviselők bonyolultan felépülő hierarchikus rendbe szerveződtek, és magas fizetésben részesültek. Régi-Kairóban, akárcsak Bagdadban, a vezír havi 5000 aranytallér fizetést kapott: egy hivatalvezető *(szahib diwan)* 120-at, egy helyettes hivatalvezető 100-at, egy hivatali főnök hetvenet. A hierarchia legalsó fokán álló ügynök havi harminc arannyal kezdett.[31] A hivatalnokok mindig tanult emberek voltak; Bagdadban általában a párszik, Régi-Kairóban a koptok közül kerültek ki. Leggyakrabban két nyelvet beszéltek: az arabot és egy másikat: valamilyen iráni nyelvet vagy örményt, mandeust, szírt, ahwázit, koptot. A köznép elég rossz szemmel nézte őket, az volt a vád ellenük, hogy „zsebre vágják az iszlám bevételeit"; a hivatalnokok ezért egymás támogatására érdekvédelmi szervezetet hoztak létre, amely a legkülönfélébb helyzetekben segítette ki őket: például, ha tagjai közül valakit pénzbírsággal sújtottak, a szervezet pénztára kifizette helyette az összeget.[32]

A tisztviselők heti pihenőnapja a péntek volt; de a 10. században a csütörtököt is megkapták mellé, így munkarendjük megfelelt a mi ötnapos munkahetünknek.[33]

A fontos személyiségeknek a kalifa címeket adományozott, s attól fogva mindenki ezen a néven szólította őket. Az északi és keleti irániak a Tang-kori kínai udvar mennyei titulatúrájához régóta hozzászoktak; ők bírták rá az abbászida kalifákat, hogy még káprázatosabb címeket adományozzanak.

A 10. században az államférfiakat többnyire ugyanazokból a kereskedő vagy kézműves családokból választották; ez a múlt századi városlakó angol nemesség helyzetére emlékeztet. Ibn Muqla vezír fia mindössze tizennyolc éves volt, amikor apja örökébe lépett e tisztségben; Ibn al-Amidé huszonegy. A Háqán-nemzetség tagjai (Banu Háqán) egy hetvenéves időszak alatt négyszer töltötték be a vezíri hivatalt, a Furát-nemzetség tagjai (Banu al-Furat) ötven esztendő leforgása alatt négyszer; Ibn al-Amid Bagdadban szolgált Imád vezíreként, aki az első „Parancsnokok Parancsnoka" volt a bujida nemzetségből; fia és unokája Perzsiában Ruku vezíre volt. Az eredetileg nesztoriánus Nahib-nemzetség (Banu Wahib) tagjai tíz nemzedéken át a legfontosabb tisztségeket töltötték be: négyen közülük egészen a vezírségig vitték.

A vezírek többsége rendkívüli gazdagságra tett szert. Így például Ali Ibn al-Furát évi kiadásai tízmillió dinárra rúgtak, mondani sem kell, hogy ebből ő maga és családja igen kényelmesen megélt, közeli tanácsadóit is beleértve; azonfelül ebből az összegből fizette a minisztérium ötezer főre rúgó állományát, kiknek havi bére 5 ezüsttől 100 aranyig terjedt, s ebből gondoskodott a szükséges kellékekről és felszerelésről, és valamennyi alkalmazottját még étkeztette is. Konyháján naponta 90 birkát, 30 kecskét, 200 csirkét, 200 háziasított fogolymada-

rat, 200 galambot dolgoztak föl, és éjjel-nappal öt pék sütötte a kenyeret. 923-ban Ibn al-Furát saját alkalmazottai számára beteggondozót alapított, melynek fenntartása havonta 3000 francia aranyfrankkal egyenértékű összegbe került.[34]

3. Bíráskodás és ügyvédi gyakorlat

A többi polgári tisztséggel szemben, melyet nem muzulmánok, párszik, zsidók, keresztények egyaránt elfoglalhattak, a *qádi,* vagyis a bíró hivatalát kizárólag muszlimok tölthették be; a többi vallásnak saját külön bíróságai voltak. A *qádi*-kat maga a kalifa választotta ki a megszámlálhatatlan jogtudor közül.

Egy qádi naponta akár 50 perben is ítélkezett. A bíróság mindig a nagymecset tőszomszédságában ülésezett, és a tárgyalásokat nyilvánosan folytatták le. A főrendőrség hatáskörébe tartozó gyilkossági ügyeket leszámítva minden ügyben a *qádi*-k ítélkeztek.

A fátimida birodalom legfelsőbb bírósága Régi-Kairóban, az Amru nagymecsetben székelt. A legfőbb *qádi,* fekete köpenyben, henger alakú magas fekete föveghen, övében díszkarddal leült egy selyempárnákkal borított trónra; oldalán kaptak helyet az esküdtek, valamint öt bírósági végrehajtó és négy írnok.[35] A régi rendszer idején a peres felek állva maradtak, de a 10. századtól fogva mindenki leülhetett.

Íme egy bagdadi *qádi* beosztottjainak listája, 912 tájékáról: egy titkár, aki havi 300 ezüst fizetést húzott, egy bírósági végrehajtó havi 130 ezüst fizetéssel, egy magas rangú hivatalnok – a főbíró helyettese –, aki a bíróság bejáratában az egyszerűbb peres ügyeket intézte havi 100 ezüst fizetésért, valamint a törvényszéki őrök.[36]

A különféle rangú *qádi*-kon kívül létezett még az *adl*, az „igaz férfiú" intézménye, amely a védelem szerepét töltötte be. Eredetileg *adl*-nak nevezték az iszlám köztársaság tiszteletre méltó polgárait, de a 9. századtól fogva kialakult az a gyakorlat, hogy minden bíróság félévente egyszer kifüggesztette a hatáskörébe tartozó „tiszteletre méltó férfiak" listáját. Ekkoriban Baszra listáján harminchatezer név szerepelt, de az összeírtaknak mindössze a felét hívták be a bíróságra. A 10. században az „igaz férfiú" intézménye foglalkozássá vált; gyakorlóit a kalifa választotta ki. 912-ben 1800 kinevezett „igaz férfiú" volt Bagdadban, 1014-ben Hakim kalifa mindössze 1200-at jelölt ki egész Egyiptom számára; kevéssel ezután az „igaz férfiú" mestersége megvásárolható tisztséggé lett, és ettől fogva ha valaki „igaz férfiú" akart lenni, nem kellett jó muszlimnak lennie, elég volt, ha gazdag és tekintélyes, egyébként lehetett párszi vagy zsidó, szabeus vagy kopt, melkita vagy nesztoriánus.[37] Attól fogva valamennyi nagykereskedő és pénzember célba vette az „igaz férfiú" tisztségét, amely tiszteletbeli cím volt, díjazás nem járt vele.

Nem is olyan régen még sokan úgy gondolták, hogy a muszlim országok a múltban nem ismerték az ügyvéd hivatását;[38] véleményüket minden bizonnyal ezen országok 19. századi társadalmi szervezetére alapították; de azóta már birtokunkba kerültek olyan szövegek, melyek azt bizonyítják, hogy a 10., 11. és 12. században nemcsak hogy működtek ügyvédek (*wakil*-ok) az iszlám országokban, de az ügyvédi testületeket egyenesen elárasztották az olyan ügyvédek, akiknek nem jutott peres ügy.

„Az ügyvéd korunk csapása, írja Ibn al-Uhuwwa; a legtöbb ügyvéd becstelen, mindkét felet megkopasztja, s ha érdeke éppen úgy kívánja, ékesszólását, törvényismeretét arra hasz-

nálja, hogy megnyerje az igaztalan ügyeket, és vereséget mérjen az igaz ügyekre. Jelenléte csupán arra szolgál, hogy ügyeskedéseivel megzavarja az esküdteket. Minden perben gyorsabban születne ítélet ügyvéd nélkül; manapság (13. sz.) az esküdtek csak olyan személyek védelménél ragaszkodnak ügyvéd jelenlétéhez, akik nem tudnak megjelenni a bíróság előtt, mert betegek, öregek vagy esetleg asszonyok. Elmebetegek vagy kiskorúak esetében a bíróság dolga, hogy hivatalból ügyvédet rendeljen ki." De úgy gondoljuk, Ibn al-Uhuwwa vágyálma csak a középkor végén, a szaracén kereskedő és kézműves osztály végső összeomlása után teljesült; amíg ez az osztály gazdag volt és hatalommal bírt, előszeretettel vetette körül magát jegyzőkkel és védőügyvédekkel.[39]

„Napjainkban (13. sz.), írja még Ibn al-Uhuwwa, sok muszlim tanul jogot, annak is a perrendtartással és a védelemmel foglalkozó ágait, de kevés kerület dicsekedhet saját jogtudorral, törvénytudóval."[40]

A bíróságok zsúfoltsága, amire Ibn al-Uhuwwa panaszkodik, megmagyarázható: az egyszerű embereknek – boltosoknak, munkásoknak, sőt parasztoknak – többnyire leghőbb vágya volt, hogy fiaikat taníttassák, másfelől mindazok, akik szabad foglalkozást űztek vagy közigazgatási tisztséget viseltek, mind ugyanarra törekedtek, hogy átadhassák helyüket a gyermekeiknek. Ebben a *qádi*-k jártak az élen, akiknek valóságos dinasztiákat sikerült alapítaniok. Így történt, hogy az al-Swarib nemzetség tagjai (Banu al-Swarib) 200 esztendő leforgása alatt – a 9. és a 10. században – 8 főbírót és 16 bírót adtak Bagdad városának, az Abu Burdah család pedig 947-től a maga számára tartotta fönn a főqádi tisztét Perszidben. 1010-től kezdve két évszázadon át ugyanennek a családnak az egyik ágából kerültek ki Gazna (Afganisztán) *főqádi*-jai. Igen ügyesen

alkalmazkodtak minden rendszerhez a főnemességgel szövetkezve.

Az Abu-Burdah család tagjai háromszáz éven át megtartották a *főqádi* és a *reisz,* a város „első nemesembere" tisztségét Sirázban, ez idő alatt „házuk" egyszerre volt bíróság és városháza. Palotájuk – tudósít Ibn al-Balhi –, magában foglalta a városi levéltárat, az évszázadokon át felgyülemlett okiratokat és jegyzőkönyveket. Feddhetetlen bírák hírében álltak, s gondosan ügyeltek rá, hogy jó hírnevüket megőrizzék: szigorúan ellenőrizték az ülnökök, esküdtek, írnokok és ügyvédek munkáját[41].

Régi-Kairóban az al-Numan család tagjai nyolcvan éven keresztül töltötték be a főqádi hivatalát. A főbírók mindig arra törekedtek, hogy családjuk tagjáit betelepítsék a tartomány, a királyság, sőt még a szomszédos királyság bíróságaira. A bujida királyságok valamennyi *qádi*-ja egyazon családból származott. A fátimida korban Régi-Kairó qádijai így népesítették be Szíria és Nyugat-Arábia bíróságait. Egyébként a különféle kormányzatok nem szegültek szembe ezzel a rendszerrel, sőt egyenesen kedveztek neki. Ekkoriban ez volt az egyik formája az iszlám „politikai pártoknak".

4. Adóalanyok és adóbehajtás

A régi iszlám jog csak három, a vallási törvények által szentesített adót ismert el: egyik a 10 százalékos földadó, az *usr,* másik a „társadalombiztosítási" adó, a *szadaqa* – ezt kizárólag muszlimok fizették –, a harmadik a „fejadó", mellyel a katonai szolgálatot váltották meg az iszlám védelmét élvező vallások hívei: harrániták, ananiták, szogdok, párszik, buddhisták, szabeu-

sok, örmények, grúzok, nesztoriánusok, melkiták, maroniták, szamaritánusok, zsidók, monofiziták. A civilizáció normális fejlődése során született többi adót sem a nép, sem a szélsőjobboldali jogtudorok nem ismerték el, egyszerűen a joggal való visszaélésnek tekintették. Ezek körébe tartoztak a közvetett adók *(maksz)*, a szeszes italokra kirótt adó *(dzsibája)*, a prostituáltak adója, a vámilletékek stb. Időről időre egy-egy demagóg államférfi eltörölte ezeket a „méltánytalan" adókat, hogy visszatérjen „az iszlám ősi tisztaságához", de amint megszilárdult a helyzetük, valamilyen mondvacsinált ürüggyel visszavonták korábbi rendeletüket, sőt, igyekeztek pótolni az elveszett időt.

Ahogy Perszid a *dehqán*-jaival, vagyis gazdálkodó nemeseivel a földadó hagyományos vidéke volt, úgy *fellah*-jaival Egyiptom a különadóké. A 10–13. század folyamán a belélegzett levegőt leszámítva mindenre adót róttak ki, jegyezte fel Maqrizi.[42] A tetejébe az adózónak 8 százalék kamatot, 10 százalék felpénzt és 1 százalék illetékbélyeg-pénzt, azaz összesen 19 százalék különadót kellett fizetnie. A 9. században Ibn-Mudabbir, a 10. században Ibn-Nesztoriosz voltak azok a muszlim „újítók", akik e rendkívüli adókat kiötlötték.

815-ben Tennisz kopt takácsai panaszt emeltek az arra utazó pátriárkánál, amiért fejadó címén a rendes összeg ötszörösét követelik tőlük.[43]

Egyiptomban, írja egy szaracén szerző, a különadók igen súlyosak, különösképpen Tenniszben, Damietben és a Nílus partvidékén. Egy kopt bennszülött csak akkor láthat neki egy darab *sata* – finom vászonkelme – szövésének, ha erre előzetesen hivatalos engedélyt kapott, ráadásul egy meghatározott időpontra el kell készülnie a munkájával, és át kell adnia azt az adóhivatal képviselőinek, akik megszámlálják és pecséttel látják el a kész darabokat. Ezek a hivatalnokok mind a kopt kéz-

művesek költségén éltek, nem beszélve a vízikereskedelem felügyelőiről és a Felső-Egyiptomtól Alexandriáig a Nílus mentén nagy számban felállított vámházak tisztviselőiről, akiket szintén ők tartottak el. Maqdiszi elmeséli, hogy látott egy tisztviselőt Tennisz vámházában, aki napi tízezernyolcszáz aranyfrank értékű vámot hajtott be.[44]

Mezopotámiában az adók és különadók ilyen tömeges elterjedése csak a 10. sz. második felére, a bujidák kormányzása idejére tehető. Adud (†987), egyéb bámulatos adóügyi újításai mellett, állami jövedéket állapított meg a hűtést szolgáló jégre és a nyersselyemre *(al-qazz)*, amely mint „hamis fényűzési cikk" rengeteg vásárló számára hozzáférhető volt. 985-ben 10 százalékos adót vetettek ki a selyem- és vászontermékekre. Erre népfelkelés tört ki Bagdadban, és az állam kénytelen volt lemondani tervének megvalósításáról. Amikor 998-ban ismét kísérletet tettek ennek az adónak a behajtására, a tömeg fellázadt, elfoglalta a fellegvárat, és felgyújtotta a pénzügyi irattárat. A megmozdulást kemény kézzel leverték, de másodszorra is elálltak a vászonneműk 10 százalékos megadóztatásától, csak a selyemcikkekre rótták ki az új adót. Ettől fogva valamennyi selyemdarabon rajta kellett legyen a jövedék befizetését igazoló pecsét.[45]

1033-ban a lakosság erősen zúgolódott a só adójának fölemelése ellen; az intézkedést közlő hirdetményeket leszaggatták a mecsetek kapujáról. Egészen bizonyos, hogy a „szervezetett nabateus"-t *(zindiq)* – a kifejezés Ibn al-Mutazztól származik – nem sikerült még olyan tökéletes *rájá*-vá alakítani, mint a Nílus-völgy őslakóját, tudniillik, ha túlzottan meg akarták kopasztani, nagy hangon lármázott.

Nyugat-Iránban a párszi muszlimok még keményebben ellenálltak a pénzügyi „újításoknak", mint a „szervezett naba-

teusok"; ezzel szemben Szír-Palesztina *fellah*-jai éppoly belenyugvással tűrték, hogy megsarcolják őket, mint egyiptomi testvéreik. Szíriában és Egyiptomban az adófizetők oly szelídnek mutatkoztak, oly jámborul beletörődtek a sorsukba, hogy egyenesen a nagymecsetekben szedték be tőlük az adókat. Régi-Kairóban a befizetőhelyet a *minbar* előtt állították föl, és erős vasráccsal kerítették körül; egy létra segítségével lehetett megközelíteni. Igaz, este, a hívek távozása után gondosan bezárták a kapukat.[46]

Egészen 980-ig Észak-Szíria *rájá*-it ugyanígy sanyargatták a Hamdánidák. Ezek a kurd vezérek, akik mint a korszak valamennyi nagyra törő fejedelme, dél-arábiai királyi családból származtatták magukat, otthon Moszulban a haza jótevőjeként viselkedtek. De ott is, akárcsak Aleppóban, az ipari növények termesztésének kedveztek: a pamut, a szezám után ugyanis több adót lehetett behajtani, mint a konyhakertek és a gyümölcsfák után.

Ezzel szemben Kelet-Iránban az adóterhek viszonylag csekélyek voltak, a kincstári bevételek növelésére irányuló törekvés csak a 11. században indult meg érezhetően.[48]

950 táján Egyiptom évi mintegy 45 millió aranyfrankot jövedelmezett a birodalomnak. 100 évvel később a zsidó Ibn-Killisz vezírsége idején az adók és az illetékek 56 millió aranyfrank bevételt eredményeztek.[49] Adud uralkodása alatt a bagdadi kalifátusban az adójövedelmek elérték a 33 millió aranyfrankot, holott egy nemzedékkel korábban, 918-ban csak 29 millió aranyfrank folyt be. Később Adud 54 millió aranyfrankra tornásztatta föl ezt az összeget.

A falusiak a Julianus-naptár július havának 11. napja után fizették be adóikat, Mutadid 894-ben erre a napra tette a mezőgazdasági év kezdetét (mutadidi újév).

A földadót az iszlám világ különböző sarkaiban eltérő összegben állapították meg; meghatározásánál ugyanis figyelembe vették a föld termékenységét.

Minden év kitűzött napján felkerekedett az adószedő, hogy egy földmérő és néhány csendőr társaságában nagy körutat tegyen a hozzá tartozó adókerületben[50]. Ha valaki nem akart fizetni, lefoglalással büntették, sőt be is börtönözték. Ha az adóalany úgy vélte, hogy megkárosították vagy sérelmesen bántak vele, panaszt emelhetett a „visszaélési bíróságnál".

Azokat a földeket, melyeket nem lehetett öntözőművel felszerelni, 50 százalékra adóztatták meg, az öntözhető földeket 67 százalékra. A gyümölcsösök és a szőlők után a 10. századig semmiféle adót nem kellett fizetni, de 915 után súlyos terheket róttak ki rájuk.[51]

Az olajütők és a rózsavízlepárlók az adóhivatal kezelésében voltak.[52]

A 9. században durván bántalmazták a vidéki adóalanyokat. Börtön, ostorozás, sőt néha még kínvallatás is fenyegette őket. Ali Ibn Isza vezírsége idején azonban felhagytak ezekkel a módszerekkel. Ha mégis megesett, hogy a hatóság képviselői ilyesmire vetemedtek, az előkelőségek és a köznép teljes egyetértésben léptek föl ellenük.[53]

Az iszlám vallásjog tilalma ellenére, mindenféle áru után vámot szedtek. E célból vámházat állítottak föl valamennyi kikötőben, valamennyi határállomáson, akár az iszlám világot a hitetlenek országaitól elválasztó határról, akár a nagyszámú iszlám állam közötti határokról volt szó. Az áthaladó árucikkeket alaposan megvizsgálták, az utasokat pedig, mint Ibn Dzsubair feljegyezte, „tűrhetetlen módon" átkutatták.

A francia *douane* (vám) és *tarif* az arab *diwan* és *tarifa* szavakból származik. Az illetékösszege a portéka értékétől és a pilla-

natnyi gazdaságpolitikától függött: néha 10 százalékos, máskor pedig 200 százalékos vámot szedtek. Néhány államban bizonyos árucikkekre védővámokat vetettek ki, más árukat pedig a behozatalt gyakorlatilag megakadályozó, rendkívül magas vámokkal sújtottak. A fegyvereket, a rabszolgákat és a leveleket a vámházakban elkobozták.[54]

A 13. században Alexandriában, Szaladin királyságában partra szálló utasoknak ki kellett tölteniük a vámhivatali rendőrség által eléjük terjesztett kérdőívet, amely ilyenformán valamennyiükről pontos adatokat szolgáltatott.[55]

5. Az iszlám védelmét élvező népek

„Védetteknek" *(zimmi)* azokat a nem muszlimokat nevezték, akik pártfogói egyezség alapján iszlám földön éltek. Kivétel nélkül valamelyik prófétai valláshoz tartoztak; az *ahl al-Kitáb* megnevezést használták rájuk, ami olyan „népeket" jelent, akik az Égből, a Sors Könyvéből kapnak kinyilatkoztatást. Valójában a középkori Kelet kinyilatkoztatott vallásainak hívei voltak szemben a „bálványimádókkal" *(musrik)*, akik a bolygókat tartották vallásos tiszteletben.

E kezdetben megtűrt, később „védett" népek körébe számos különböző irányzatú keresztény csoport tartozott: nesztoriánusok, jakobiták, melkiták, örmények, grúzok, koptok és núbiaiak. Ide sorolták a különféle zsidó közösségeket: szamaritánusokat, kazárokat, a született zsidókat és így tovább, valamint Dél-Ázsia szabeus vagy kinyilatkoztatott valláscsoportjait: a mandeusokat, káldeusokat, párszikat, mazdeusokat, manicheusokat és a különféle nemzetségű buddhistákat.

Nézzük, hogyan festett a különféle védett népek helyzete a középkori iszlám világban.

A szászánida kor óta az állam egyetlen keresztény vezetőt ismert el, a nesztoriánus katholikoszt; később azonban elismerték a jakobiták és a melkiták képviselőit is *(Zaim)*. A núbiai keresztények, jóllehet iszlám földön éltek, továbbra is saját uralkodójuk, a núbiai király uralma alá tartoztak, aki egyfajta konzuli bíráskodás formájában ítélkezett fölöttük.

Az Eufrátesztól jobbra megtelepedett zsidók egy „kalifa", a Bagdadban székelő *Res-galuta* uralma alá tartoztak, az Eufrátesztól balra, Szíriában, Palesztínában és Egyiptomban élő zsidók már Julianus Apostata (361–363) ideje óta egy másik „kalifának" voltak alárendelve, aki a *Szár-hasszárim*, a „fejedelmek fejedelme" címet viselte. A Fátimidák korában ez utóbbi Régi-Kairóban székelt.

Az 1165-ben a Keleten utazó Tudelai Benjámin azzal vádolta a kereszteseket, hogy halomra gyilkolták a zsidókat, pedig valójában soha nem élt túlzottan sok zsidó Palesztinában. A bizánciak által meghódított területeken, Palesztinában és Egyiptomban, meglehetősen gyér volt a zsidó népesség; kereskedelmi tevékenységükben ugyanis komoly vetélytársat jelentett a helyi keresztény lakosság, amely éppoly vállalkozó kedvű volt, mint ők. Ezzel szemben a Szászánidák által meghódított vidékeken, Kelet-Iránban és az Amu-Darjától északkeletre nagy tömegben éltek a zsidók; a magyarázat kétségkívül az, hogy e vidékek egyszerű lakóival könnyebb volt kereskedniük. A zsidók a „monoteista vallás" leple alatt nyomultak be ezekre a területekre, ahonnan kiszorították a „bálványimádó" hindu kereskedőket, és a helyükbe léptek.

1185 tájékán Petasja rabbi hatszázezer főre becsüli Alsó-Mezopotámia zsidó lakosságát. Ugyanez idő tájt Damasz-

kuszban tízezer, Aleppóban ötezer, Mezopotámia északi részében négyezer, Moszulban hétezer, Harbában tizenötezer, Ukbarában és Waszitban tízezer, Hillában tízezer, Kufában hétezer, Baszrában kétezer zsidót tartottak nyilván; Szura és Nahr al-Malik teljes egészében zsidó város volt, jóval nagyobb számban éltek a zsidók Irán területén: Hamadánban harmincezer, Iszfahánban tizenötezer, Sirázban tízezer, Gaznában nyolcvanezer, Szamarkandban harmincezer zsidót tartottak nyilván. Ezenfelül volt még egy zsidó város Iszfahánban és egy másik Mervben, ugyanakkor Egyiptomban Alexandriában és Régi-Kairóban mindössze tízezer, a deltában háromezer zsidót számláltak össze.

A keresztények a következőképpen oszlottak meg: Mezopotámiában ötszázezer nesztoriánus élt, ebből negyvenezer Bagdadban; Egyiptom földjén tizenkétmillió kopt fellah, az ő munkájuknak köszönhették mesés gazdagságukat a Fátimidák. Egyiptom keresztény őslakóinak száma csak a 12–13. században indult erős fogyásnak; nem az iszlám vallásra tértek át, hanem, hasonlóan a többi régi kultúrnéphez, lassan elfogytak. Kihaltak például a harrániták, az asszírok utolsó leszármazottai, akik a 8. században nagy számban éltek még Oszrohoénében, Raqqában és Harránban: 1009-re mindössze negyvenen maradtak.[56] Ez idő tájt tűntek el az ókori elámiak utolsó leszármazottai is, a khuziak.

A mandeusok vagy szabeusok – a 2. századtól kezdve ez a mazdahitre áttért szaracénok elnevezése – népes csoportot alkottak Mezopotámia déli részében, közelebbről Kharaszénében, Mandisztánban és Khuzisztánban. A párszikéhoz hasonló vallási közösségbe szerveződtek, és ugyanolyan jogokat is élveztek, mint amazok. Nagy részük gyöngyhalászatból élt, így kitűnő hajósok voltak; a Baszrában, Ahwazban, Khoram-

sahrban élő utódaik még ma is azok. A 16. században az Ormuzt birtokukban tartó portugálok megvették a mandeusokat a szultánnal szembeszegülő baszrai török pasától, és Indiába, Goa kikötőjébe szállították őket, ahol rabszolgaként kellett dolgozniuk a portugál flotta hajóin.

A zoroasztriánus párszik elsősorban Mezopotámiát és Perszid tartományt lakták. Siráz városában oly sok zoroasztriánus párszi élt, hogy 979-ben megverekedtek a muszlim párszikkal.[57] Ünnepeik és vallási szertartásaik sajátos jelleget adtak a városnak. 981-ben, amikor meghalt a szúfik „vezérlő csillaga", párszik, zsidók és keresztények csatlakoztak a muszlimokhoz, hogy utolsó útjára kísérjék az elhunytat; ismeretes, hogy a szúfik a kinyilatkoztatott vallások szintézisét teremtették meg. Irán déli részében több más városban is éltek népes párszi közösségek, kisebb települések százai őrzik tűztemplomaikat.

A jóval kisebb számú méd mazdahitűek Azerbajdzsánban, a Kaukázuson túli vidéken, valamint a Kaszpi-tenger tartományaiban éltek; a közép-ázsiai mazdahitűek, akik bizonyos helyi szokásokban tértek el a pársziktól, nagyobb tömegben az Amu-Darja és a Szir-Darja partvidékén lakoztak; Afganisztán egy részén ekkor még a buddhizmust gyakorolták, és nagy számban éltek itt „pogány" törzsek is.

Egy „valamennyi kinyilatkoztatott vallású" népre vonatkozó általános jogszabály előírta, hogy a „hitetleneket", vagyis az igazhitű államban élő idegeneket nem lehet katonai szolgálatra kötelezni; ezért nekik adóval kellett megváltaniuk magukat a fegyverviselés alól. Évente egyszer fizették be a katonai adót, amíg a tartalékos kort el nem érték. A nők, az öregek, a papok és a tizenöt év alatti fiúk mentesültek az adófizetés alól. A bizánci uralom alatt álló vidékeken a párszikra,

a zsidókra és a muszlimokra rótták ki ezt az adót,[58] az iszlám területeken a párszikra, a zsidókra és a keresztényekre, de ebben is, mint annyi más dologban, a szászánida jogot átvevő iszlám birodalom igazságosabban járt el; itt a szegénynek 5,76 frankot kellett fizetnie, az átlagos jövedelműeknek 11,50 frankot, a gazdagoknak 30 frankot. Az adót kezdetben félévenként vagy negyedévenként szedték be a mágusok, a rabbik vagy a katolikus papok útján, aszerint, hogy melyik vallás híveiről volt szó. 976-ban rendeletet hoztak, hogy ezentúl évente egyszer, az év első hónapjában szedik be az adót, és fizetése alól felmentették a rokkantakat, a betegeket és a szűkölködőket.[59]

Az „ancien régime" idejében a „védetteknek" gyakran volt részük durva bánásmódban; az adószedők muszlimok voltak, akik habozás nélkül galléron ragadták őket, és rájuk kiáltottak: „Hitetlen, fizesd meg a fejadódat." Ha behajtották tőlük a pénzt, zsinórt fűztek a nyakuk köré, és ólompecséttel zárták le, ez igazolta, hogy a férfi törlesztette az adóját. A 10. században azonban sokat javítottak a „védett" népek életfeltételein, s ettől fogva az adóköteles személy maga adta át az összeget a mágusnak, a rabbinak, az egyházközség papjának, és cserében kellő formában kiállított nyugtát kapott.[60]

Nem szándékolt gyilkosság, gondatlanságból eredő emberölés esetén a gyilkosnak a törvény által előírt összeget meg kellett fizetnie az áldozat örököseinek. A jogtudorok, miután megvitatták a végrehajtás módozatait, úgy döntöttek, hogy ha az áldozat muszlim volt, a teljes összeget hajtsák be, ha „védett" vagy rabszolga volt, akkor csak egy részét. Az egykori levantei tudós doktorok, Malik és Sáfii, méltánytalanul állapították meg az áldozat vallása szerint változó százalékot: egy zsidóért 33 százalékot, egy párszért 6,5 százalékot kellett fizetni; később azután az iráni jogtudorok, Abu-Hanifa tanít-

ványai, keresztülvitték, hogy minden esetben a teljes összeget hajtsák be.

849-ben Mutawakkil kalifa (847–861) megtiltotta, hogy „védettek" közhivatalt töltsenek be, és egy rendelet előírta, hogy fából készült ördögfigurákat függesszenek az ajtajukra.[61] Ezenfelül sárga csillag viselésére kötelezték őket, külön negyedekben kellett lakniuk, és nem ülhettek lóra, 899-ben, mivel a keresztények merészelték megszegni ezt a tilalmat, Bagdad lakói megtorlásul lerombolták a Kelil-Yszu (Jézus koronája)-kolostort; Ibn al-Mutazz, korabeli írófejedelem azonban a „Világvégi Idők" erkölcse ellen írott szatírájában azt bizonygatta, hogy 980-ben a „védettek" lóháton kezdtek járni.[62]

Ekkoriban számos megszorítás korlátozta a párszi, szabeus, zsidó és keresztény közösségek életét, de ezeket a 10. század folyamán eltörölték, és a „védettek" szabadon megválaszthatták mágusaik, rabbijaik és keresztény papjaik közül a képviselőiket, akik a Kelet valamennyi prófétai vallásának közös törvénye szerint kormányozhatták „híveiket", ítélkezhettek fölöttük polgári és büntetőügyekben, sőt bizonyos adókat is kivethettek rájuk. Ilyenformán a „védettek" „közösségeket", „lakókerületeket" hoztak létre, melyeknek bíráit ők maguk választották meg. Ugyanakkor nem tartották be a „varázsöv" és a „sárga csillag" viselésére vonatkozó törvényeket, lóhátra vagy gyaloghintóba ülhettek, fényűző házakat építhettek a kedvük szerinti negyedbe, és annyi tűzszentélyt, zsinagógát, templomot és kolostort emeltek, amennyit csak akartak. Mi több, Tenniszben, 912-ben a muszlim kormány maga hozatott rendbe egy templomot, amelyet korábban leromboltak.[63] Bagdadban számos keresztény kolostor működött; Baszrában a zsidó közösségnek külön bírósága és börtöne volt.[64]

A muszlim szabad foglalkozásokon kívül, amilyen például a *qádi*, az „igaz férfiú" vagyis az ügyvéd, a védettek bármilyen hivatást választhattak. Párszikból, keresztényekből, zsidókból gyakran lettek bankárok, orvosok, főadóbérlők, pénzváltók, nagykereskedők stb.[65] Az egyes vallásoknak megvoltak a maguk sajátos foglalkozási ágai; Szíriában például minden pénzember zsidó volt, míg a kuruzslók és az írnokok a jakobiták közül kerültek ki[66]. Bagdadban a gyógyítás sajátosan párszi vagy nesztoriánus tudomány volt, a pénzügyleteket pedig zsidók bonyolították. Jó néhány városban ez utóbbiak tartották birtokukban a kelmefestés monopóliumát. Jól jövedelmező üzletágnak számított ez akkoriban, mivel a szövetek rendkívül időtállóak voltak, a belőlük készült ruhák csak igen lassan koptak el, ezért az emberek, hogy felfrissítsék ruhadarabjaikat, időről időre átfestették őket.

A 10. századtól fogva a „védettek" magas hivatalokat is betölthettek, egészen a vezírségig vihették. Bagdadban Al-Muttaqinak (940–944) és Adudnak (949–982) volt keresztény, párszi, zsidó vezírje. A 13. században az iszlám kánonjog is elismerte ezt a tényt.[67]

A fátimida al-Aziz (974–996) idejében a „védettek" nemcsak, hogy valamennyi polgárjogot élvezték, de ők lettek az állam tényleges urai, mindez természetesen rivalizáláshoz vezetett,[68] és – az iszlám történetében először – nyilvános viták lobbantak föl muszlimok és keresztények között. 1044 és 1047 között, al-Musztanszir idejében, Régi-Kairóban egy zsidó volt a vezír, és két másik zsidó, Abu-Szaad és Al-Tusztari igazgatta a birodalmat. Ez persze megihlette a dalnokokat; íme az énekük:

Légy hát kereszténnyé, ma úgy látszik, hasznos dolog kereszténynek lenni. / Esküdj három Allahra, és feledd az iga-

zit. / Jákob vezír az Atya, al-Aziz a Fiú, és Fadl a Szentlélek.[69] / A zsidók elérték végre, amit akartak; / Társítják az iszlám kormányzást a pénzügyekkel; Állami tanácsadók és szultánok ők. / Ej, muszlimok, váljatok hát zsidókká, hiszen zsidó lett már az Ég is.[70]

6. *Fegyverforgatás és katonai szolgálat*

Az iszlám határainak védelme és kiterjesztése egyike volt a jó muszlim hat fő kötelességének.[71] Az iszlám államokban a katonai szolgálat nem állampolgári, hanem vallási kötelezettség volt, és mindig akadt elég önkéntes jelentkező; így az államnak soha nem kellett mozgósítania a „híveket". Az iszlám világ valamennyi pontjáról a legkülönfélébb helyzetű és korú férfiak álltak katonának, és indultak az iszlám határvárosok, a *tugúr*-ok benépesítésére.

A harcosoknak három osztályát különböztették meg: az elsőbe tartoztak az ifjú *szigár*-ok, az egyszerű sorkatonák, a másodikba az idősebb férfiak, az *awszát*-ok, akik tiszthelyettesi rangban szolgáltak, a harmadikba a legöregebbek, a *kibár*-ok, akik a parancsnoki tisztséget töltötték be. Ez utóbbiak, ha megőszültek, ami nem volt ritkaság, befesthették hajukat és szakállukat, hogy marcona és erélyes külsejüket megőrizzék.[72] A katonákat ellátmány és zsold illette meg.

A hadsereg három fegyvernemre oszlott: lovasságra – ez volt az elit csapat –, gyalogságra és tüzérségre. A harcosok *qazákand*-ot, vászonnal bélelt szövetzubbonyt, fölötte páncélinget viseltek, fejüket érc- vagy acélsisak védte, melyre föveget húztak.

A nehézlovasságnál lovat és lovasát egyaránt vaspáncél borította, dárdával és buzogánnyal harcoltak; a könnyűlo-

vasságnál a lovagokat lándzsával és hurokkal szerelték föl. A *pajkán*-ok, a gyalogosok közül némelyek íjat, mások hosszú, görbe kardot kaptak, és valamennyien óriási pajzsot viseltek.

Csatarendben a tüzérség a palánkok mögött helyezkedett el, és fedezte a gyalogságot. A lovasok hátul sorakoztak föl. Amikor rohamra indultak, a gyalogosok utat engedtek nekik, hogy előretörhessenek.

Ezenfölül volt még egy íjpuskás csapat, a *nawakian;* az iszlám országokban ugyanis már a 11. századtól fogva használták az íjas puskát, mely Európában csak a 13. században tűnt föl. Jó néhány változatát ismerték: a pedálos számszeríjat, a korabeli „golyószórót", amely több kis nyilat lőtt ki egyszerre, „annyit, mint egy darázsraj"; a tengely körül forgó nyílpuskát, a „mogyoró-parittyát", melyből záporoztak az üveg- vagy ólomgolyók, s végül, az *aqqár*-t, egy rögzített és súlyosabb szerkezetet; ebből acéllándzsákat lődöztek ki, melyek a legkitűnőbb páncélon is áthatoltak, sőt, „még a kövön is".[73]

Szaladin korában, a 12. században még egy hatalmas íjaspuska létezett, az iráni eredetű *zijár*. Számos kerék-hajtóművel és rugóval látták el, így egyszerre több lándzsát is ki tudtak lőni vele.

A nehéztüzérség jól fel volt szerelve ostromgépekkel, egyik bonyolultabb szerkezet volt, mint a másik. Baláduri feljegyezte, hogy az indiai határon már 692-től fogva használtak egy igen súlyos ostromgépet, a „vőlegényt" és egy könnyebbet, a „játékszert". A tengely körül forgó „vőlegény"-nyel tetszőleges irányba lehetett lőni. Elég biztosan célzott.

De a középkori muszlimok a harci tűz, az úgynevezett *görögtűz*[74] és a vegyi fegyverek készítésében és felhasználásában tűntek ki leginkább. E téren nagyon messzire jutottak, sósavat és

más maró vagy gyúlékony anyagokat lövellő fecskendőikkel megvakították ellenségeiket, lángba borították az erődítményeket, levegőbe röpítették a legerősebb falakat is stb.

A fejedelmek fegyvertárakat *(dar-szaná)* és lőporzúzókat is létesítettek, itt próbálták ki nagy titokban az új fegyvereket; a gyártás titkát gondosan őrizték. Az európaiak csak jóval később, a 14. században kezdték elrabolni tőlük az újításokat.

1248-ban az egyiptomi szaracénok valósággal lebombázták az európaiak táborát. Amidőn Szent Lajos király elérte a Nílus partját, hatalmas lángok fogadták. „Olyan volt – írta Joinville –, mintha mennykő hullott volna alá, mintha egy óriási sárkány repült volna az égen: és a hatalmas lángoktól akkora fényesség támadt, hogy táborunkban éppolyan világos volt, mint fényes nappal." Valahányszor egy bomba leesett, a franciák királya megrendülten így kiáltott fel: „Kegyes Urunk, Jézus Krisztus, oltalmazz meg engem és népemet."

Az egyik ilyen bombázást ecsetelvén Joinville († 1317) még hozzáfűzte: „mintha a csillagok hullottak volna le az égből".

A muszlimok már régóta használtak a tengeren gyújtótükröket az ellenséges hajók lángra lobbantására; a 13. századtól fogva azonban éghetetlen torpedóhajócskákat és gyújtóhajókat is bevetettek.

1300 táján lőpor felhasználásával ágyúgolyókat lőttek ki iszonyú „égzengés" közepette.

Ötödik fejezet

KULTURÁLIS ÉS MŰVÉSZETI ÉLET

1. Oktatás – Alsóbb osztályok – Kollégiumok és egyetemek – – A tanítás rendje és a tanmenet – Az általános műveltség színvonala

Az oktatásban a 10. századtól fogva valóságos forradalom ment végbe. Egészen odáig a középkori Kelet csak két válfaját ismerte az iskola intézményének: a mecset árnyékában a gyermekeknek tartott hitoktatást és a *Bölcsesség házai*-t, a muszlim filozófusok, a mutaziliták által alapított akadémiákat. A kettő között semmilyen középfokú oktatás nem volt. Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy a 10. század előtti Keleten nem beszélhetünk közoktatásról. Az egyszerű emberek beérték a hittételek, a vallási szokások, az írás és számolás alapelemeinek elsajátításával; filozófiát és természettudományokat csak a társadalmi hierarchia legtetején álló – kivétel nélkül mutazilita beállítottságú – nagy teológusok, uralkodók és politikusok tanultak.

A szó szoros értelmében tehát nem léteztek iskolák. A politikai pártok vallási propagandacélokból egymás után kezdték meg a nép oktatását, természetesen saját eszményeiknek és nézeteiknek megfelelő szellemben. A *síija* nevezetű ellenzéki pártnak és a *suúbija* mozgalomnak jutott a dicsőség, hogy elsőként szervezték meg a közoktatást. A *síija* demokratikus néppárt volt, melynek gyökerei a szabeizmusba és a manicheizmusba nyúlnak vissza, míg a „romantikus” és nacionalista *suúbija* mozgalom a népek egyenjogúsítása mellett szállt síkra, és elvetette a korai iszlám szokás rendszerének, a szunnának szent és megfellebezhetetlen tekintélyét.[1]

A Baszrában és Bagdadban élő ellenzékiek, hogy megbírálhassák az iszlámban addig egyeduralkodó ortodox tekintélyelveket és hittételeket, a természettudományok és a filozófia tanulmányozásába fogtak. Lassanként kifejlesztették a politikai-vallásos dialektikának egy rendszerét, a *kalám*-ot, vagyis a *beszéd*-et, valamint kidolgoztak egy óriási anyagot felölelő tanrendszert, melyben az egyes tudományok az „igaz" tudományhoz vezető lépcsőfokoknak számítottak. Ez az „igaz" tudomány a síita teológia és jogtudomány volt. Az enciklopédia – a *Komoly testvérek beszéde* címen jutott el hozzánk – megjelenésétől fogva széles körben terjedt. A *síija* akadémikusainak több nemzedéke dolgozott rajta, és valószínűleg csak azért nem tüntették föl nevüket a közös művön, mert féltek a rendőrség zaklatásaitól és a házkutatásoktól. A kézikönyv jól kivehetően azzal az eltökélt szándékkal készült, hogy egy alaposan kidolgozott program szerint felépülő oktatás alapja legyen. A *Komoly testvérek beszédé*-n kívül, amely Baszrában jelent meg a 9. század végén, számos egyéb különböző anyagokat feldolgozó kézikönyv van a birtokunkban: kémiai-fizikai, matematikai-asztronómiai iskolai tankönyvek, melyek ugyanebből a korból valók, és hasonló szellemben íródtak, mint a testvérek híres enciklopédiája.[2]

Az első iskolákat tehát a *síija* szervezte meg. Fölismerték, hogy nem tudja mindenki egyenlő mértékben elsajátítani a tudományt, és a manicheusok példájára több fokozatot vezettek be az oktatásban. Ez utóbbiak a kínaiak nyomán hierarchikus rendbe sorolták híveiket; a rangsor az egyszerű auditoroktól az electusokig, vagyis az igazi tanítványokig terjedt.

Háromnegyed évszázad múltán az ortodox kalifák és szultánok átvették, és safiita, vagyis mérsékelten reakciós célok szolgálatába állították ezt a közoktatási rendszert.[3]

Egyiptomban a fátimida kalifák teljes odaadással gondoskodtak az elemi iskolákról, melyeknek Perzsiában *dabirisztán*, Egyiptomban *maktáb*, Córdobában *mahdar* a nevük.[4]

Az osztályok jól megszabott napirend szerint dolgoztak, amely két részből tevődött össze: az első rész mindenki számára kötelező volt, ekkor a hittételeket, a Koránt, az írást és olvasást tanulták; a fakultatív második részben az iszlám és megelőző korok történelmével, grammatikával, retorikával, aritmetikával, kalligráfiával foglalkoztak, a szókincset gyarapították, a helyesírást fejlesztették.[5] A legnagyobb gondot a Korán oktatására fordították. Az év folyamán az egész szöveget fölolvastatták a diákokkal, és amennyit csak tudtak, kívülről is meg kellett tanulniuk; ezután elemezték, majd a hagyományos formának megfelelően lemásolták a szöveget. Ezenkívül egy-két vallási átok formulát is megtanultak.[6]

Ibn al-Arabi († 1148), aki az egész iszlám világot beutazta, és adatokat gyűjtött az elemi oktatás nehézségeiről, amellett kardoskodott, hogy az alsóbb osztályokban kezdjék a hittételekkel, az írással és a számolással, a felsőbb osztályokban azután már csak poétikával, grammatikával és a Koránnal foglalkozzanak. Javaslata nem talált kedvező fogadtatásra.[7] Egyéb reformok születtek, így bevezették a testkultúra, íjlövészet, úszás, kötélugrás oktatását, de ezeket sem illesztették be hiánytalanul a tanrendbe.[8]

A gyerekek hétéves korukban kezdték meg az iskolát, és az elemi oktatás öt évig tartott.

A tanítókat *(muaddibún)* gondosan megválogatták; igazolniuk kellett, hogy megfelelő képzésben részesültek, hogy értenek a gyermekek lélektanához, és csak nős és érett korú ember lehetett tanító: így kívánták biztosítani, hogy tekintélyük

legyen a tanulók előtt, és meg tudják fegyelmezni őket. Fiatal embereket nem fogadtak szívesen ezen a pályán.[9]

Nem voltak vegyes iskolák, a lányok és a fiúk külön tanultak. Általában fizetni kellett az oktatást, ugyanakkor a 11. században az andalúz államban, a 12. században az ajjúbida államban (Szíria-Egyiptom) említést tesznek ingyenes iskolákról.

Az iskola céljára szánt épületek mindig a mecset közelében helyezkedtek el, de soha nem a falakon belül. Amikor az óra megkezdődött, a tanár egy szőnyeggel leborított padra telepedett, törökülésben, mint a szabók; maga mellé helyezte könyveit, írókészletét és néhány pálcát is, a nebulók megfegyelmezésére. Diákjai törökülésben közvetlen előtte foglaltak helyet a földön, mindegyik a maga kis szőnyegjén. A legkisebbeknek fémtáblájuk volt, a legnagyobbaknak papírfüzetük. A tanító hegyezett ki a számukra egy finom nádtollat *(qalam)*, melyet azután agyag tintatartóba mártottak, és azzal írtak a füzetükbe. A fekete tintát, mellyel a tartóban levő selyemdarabot jól átitatták, koromból és gumiarábikumból állították elő vegyi eljárással.

Az osztályterem egyik sarkában víztartály állott, innen merítettek a kis diákok, ha megszomjaztak, mindenki a saját bögréjével. Télen néhány, parázzsal töltött serpenyőt raktak le a teremben, nyáron egy zsineg segítségével szellőztetőt működtettek, így frissítették fel a levegőt. Ez a munka a büntetés alatt álló diákok feladata volt.

Reggel a tanító olvastatott a gyerekekkel egészen tíz óráig, majd tíz órától írásleckét adott nekik. Előbb kibetűzték, majd kórusban recitálták a Korán verseit vagy más disztichonokat, a tanító verte hozzá az ütemet, s végül lemásolták a szöveget. Ezután szünetet tartottak. A tanító feladata volt az is, hogy

megtanítsa a gyermekeket az imák recitálására, arra, hogy tiszteljék szüleiket, csókoljanak kezet nekik, amikor hazaérkeznek, és mindig így válaszoljanak: *szamán wa taatan,* „hallom és engedelmeskedem". Tilos volt a gyerekek kemény testi fenyítése; szükség esetén a mester pálcájával ráüthetett egyet-kettőt a tenyerükre, súlyosabb vétség esetén a talpukra; de valójában ezek a büntetések nem voltak szigorúak, inkább arra szolgáltak, hogy megalázzák a vétkes tanulót, mintsem hogy fájdalmat okozzanak neki.

A tanítók írnoki teendőket is elláthattak, azzal a kikötéssel, hogy munkájukat a tanítási időn kívül, ne a gyerekek szeme láttára végezzék.[10]

A heti szabadnap péntekre esett, ezenkívül a vallásos ünnepek alkalmával is adtak hosszabb-rövidebb szünetet, így például ramadánkor egytől három napig terjedő, az Áldozat napján háromtól öt napig terjedő szünetet tartottak.

Szakmai ismeretek nem szerepeltek a tanrendben; ezeket céhekben, műhelyekben, ipartelepeken, kaszárnyákban sajátíthatták el az ifjak, valamint a *marszad*-okban, laboratóriumokban, ahol fémekkel, sókkal, savakkal, különféle cseppfolyós anyagokkal kísérleteztek.

A középfokú oktatás intézményei a *madrasza*-kollégium – nevet kapták, az első ilyen intézményekről Kelet-Iránból, Nisápúrból tudósítanak a 10. század végén.[11]

Egyiptomban is voltak *madraszá*-k, a Fátimidák alapították őket, akárcsak 972-ben az al-Azhar típusú kollégiumot Régi-Kairóban. Igaz, ez a kollégium inkább kulturális propaganda központ szerepét töltötte be, és csak jóval később, a Fátimidák bukása után (1174), Szaladin vezette be Régi-Kairóban a Kelet-Iránban kifejlesztett rendszert és módszereket.

A *madrasza* középpontja egy hatalmas udvar volt, melyet

fedett árkádok öleltek körül; ide nyíltak a tanulószobák, előadótermek, könyvtárak, a felső emeleteken pedig a diákoknak alakítottak ki lakóhelyiségeket.

A középfokú oktatás ingyenes volt; minden tanuló kapott szállást, sőt némi pénzt is, hogy ennivalót és világítóeszközöket vehessen magának.

Ezek a *madraszá*-k, melyek helybelieket és messze földről jötteket egyaránt fogadtak, szakosítottak voltak, vagyis csak egy meghatározott vallásjogi iskolához *(mazhab)* tartozó tanulók számára tartották fönn őket. Az Ibériai-félszigeten alapított *madraszá*-kba még „európaiakat" is felvettek.

1005-ben Hákim alapított egy több akadémiát magában foglaló *Dar al-Hikmát*. Az intézmény a propagandaminisztertől, a *dai al-duát*-tól – szó szerint: a propagandisták propagandistája – függött. Valószínűleg itt dolgozták ki a *Dzseber* néven ismert alkímiai értekezések némelyikét.[12]

Láttuk, hogy a 11. században a fátimida kalifák igen ügyes térítő munkájuk eredményeképpen kis híján hatalmukba kerítették Elő-Ázsiát, ám egy rendkívül erős egyeduralomra törő mozgalom ellensúlyozta politikájukat. Ezek az egyeduralkodók a szeldzsuk *szultánok* voltak, híres vezírjük, Nizám al-Mulk alapította 1065-ben Bagdadban az első *Nizámijjá*-t.[13] A kétévi munkát és 1 800 000 aranyfrank értékű pénzt felemésztő intézmény azzal a céllal épült, hogy a baloldali pártok – a *síija* – befolyása ellen küzdjön. Bagdadban a reakció hívei természetesen kitörő lelkesedéssel fogadták, így azután csakhamar mintaintézménnyé vált, és a nagy szeldzsukok korától fogva az iszlám szultanátus városaiban többfelé megjelent.

Jelentőségére való tekintettel röviden ismertetjük a *Nizámijjá*-t. A kollégium négyszög alakú épülete a Tigris bal part-

ján emelkedett, falait nagy téglákból rakták, kiterjedt kert ölelte körül. A földszinten több hatalmas előadóterem és tanterem sorakozott, az első emeleten a könyvtár és a diákok szobái kaptak helyet, az alagsorban pedig konyhát, élelmiszerraktárat, fürdőket és más kiszolgáló helyiségeket rendeztek be.[14] A Tigris vizét csatorna vezette az udvar vízgyűjtő medencéjéig, ez látta el a fürdőket és a szolgálókat.

A kollégium épületét többször pusztította tűz, illetve árvíz. De akár az egész épület elpusztult, akár csak egy része, a kormány mindig újjáépíttette, olyannyira kegyelte ezt az intézményt, melyet egyébként maga az alapító, Nizám al-Mulk is komoly javadalommal látott el.

Ibn Dzsubair ibériai utazó, aki 1160 körül, vagyis jó száz évvel az alapítása után kereste föl a *Nizámijjá*-t, igen szépen gyarapodó intézménynek találta. Ez a virágzás egészen a 14. század végéig tartott. A 13. században a kollégium pénzügyi igazgatása még Nizám al-Mulk családjának kezében volt, de 1220-tól fogva, miután az alapító utolsó leszármazottja is meghalt, a kalifák vették át az igazgatását, és ők nevezték ki az iskola rektorait.

Az oktatótestület tagjai, akárcsak a diákok, kizárólag a safiita rítus hívei lehettek, bár ehhez a szabályhoz csak az első száz évben ragaszkodtak következetesen. A tanárok mindannyian *imámok*, vagyis a hittudósok magasabb osztályához tartozó férfiak voltak, akik akkoriban igen fontos szerepet töltöttek be a társadalomban; megesett, hogy őket bízták meg a legkényesebb diplomáciai küldetések betöltésével.

A tanárok és a tanfelügyelők *uhbá*-t – a mi bíróink talárjához hasonlatos, egyszerű, fekete köpenyt – viseltek, fejük köré égszínkék sálat, *tarhá*-t tekertek, melyet csuklyaszerűen rendeztek el *(tajlaszán)*. A korabeli miniatúrák tanúsága szerint az

öltözet fenséges külsőt kölcsönzött a hitszónokoknak.[15] Szokásban volt, hogy a frissen kinevezett oktató a megérkezésekor ünnepi lakomát rendezett tanártársai és a diákok tiszteletére. Ha viszont a testület kizárt egy tanítót, az köteles volt azon nyomban visszaadni talárját és sálját.

A *Nizámijjá*-ban az alábbi tárgyakat oktatták: koranikus tudományok és a *Hadisz,* vagyis a próféta kijelentéseiről és tetteiről szóló hagyományok, safiita vallásjogi rítus, asarita dialektika, safiita jog, arab nyelvtudomány, irodalom, földrajz, történelem, néprajz, régészet, csillagászat, matematika, kémia, zene és mértani rajz.

A *Nizámijja* mintájára számos hasonló kollégium jött létre a nagyobb városokban: Núraddín (†1174) még Nizám al-Mulk életében számos ilyen iskolát alapított, de még többet létesített Szaladin.[16]

1227-ben, ugyancsak Bagdadban, a kalifa megalapította a jogtudomány, a természettudomány, irodalom és művészetek iszlámközi központját, a *Musztanszirijját.* Volt itt négy *ajván,* vagyis „nagy előadóterem" a Korán és a prófétai hagyomány tanítására, egy hatalmas könyvtár és számos tagozat: orvosi, gyógyszerészi, természettudományi, nem beszélve a rengeteg kiszolgálóhelyiségről és a melléképületekről. A négy *ajván*-t egy-egy vallásjogi iskola *(mazhab)* számára tartották fönn. E négy vallásjogi irányzat területi megoszlása a következőképpen festett a 13. században: a hanafiták Kelet-Iránban, a mai Afganisztán területén és a mai Szovjet-Turkesztán területén laktak, amelyet akkoriban nem hívtak még Turkesztánnak, és nem volt orosz fennhatóság alatt. A malikiták Észak-Afrikát és az Ibériai-félszigetet népesítették be, de számos közösségük élt Alexandriában, Szicíliában, a mai Olaszország déli részén *(al-Lankubardia)* és Kréta szigetén. A safiiták

Szíriában, Irakban és Irán nyugati vidékein tettek szert népszerűségre, míg a hanbalitákhoz a nagy fővárosok – Bagdad, Damaszkusz, Kairó, Rej, Siráz stb. – kispénzű kereskedői, kézművesei csatlakoztak.

Ezt a sokféle kultúrát ötvöző szervezetet a formálódó Nyugat csakhamar átvette, ennek mintájára egyesítette a középkori párizsi egyetem a nyugati kereszténység négy „iskoláját".

A mi nemzetközi szervezetünkre, az UNESCO-ra emlékeztető *Musztanszirijjá*-ban egy-egy vallásjogi iskola fiataljaiból 62-t, összesen legfeljebb 308 tanulót fogadtak, és egy-egy vallásjogi tagozatra 62 ösztöndíj jutott, ezenfölül rendelkezésükre állt még 10 ösztöndíj a Korán, 30 a Hadisz és 10 az orvostudomány tanulmányozására.[17]

Az intézménybe pályázat útján lehetett bekerülni, és tanulmányaik befejeztével a diákok diplomát kaptak, amely megnyitotta előttük a legragyogóbb pályákat, a vezíri, követi, bírói vagy tanári állást.

Némelyik egyetem diplomája keresettebb volt, többet ért, mint a többié; a legtöbbre a bagdadi diplomákat becsülték, de a 13. századtól a kairói diplomáknak jutott ez a megtiszteltetés.[18]

Összegezve elmondhatjuk, hogy a 10. századtól a 13. századig terjedő időszakban a közoktatás általánosan elterjedt a Közel-Keleten és „gyarmatain". Hindusztánban, Egyiptomban, Észak-Afrikában, az Ibériai-félszigeten. A nagy városközpontokban, sőt általában minden városban a lakosság többsége tudott írni-olvasni; mintegy 10 százaléka rendelkezett megalapozott, általános ismeretekkel, és minden 100 emberre jutott legalább egy tudományokban jártas férfiú.

A 10. század elejétől a 13. század végéig az ízlés fejlődésen ment át, ez egyszerre jelentkezett az irodalomban, az építészetben, a zenében és a festészetben.

A 10. századdal befejeződött a nagy alkotások kora; a fénykor után megkezdődött a – joggal nevezhetjük így – hanyatlás, s folytatódott végig a 11., 12. és 13. század folyamán.

Keleten a 9. században új szellemi mozgalom indult el, a *suúbija,* mely nyelvük, irodalmuk, történelmük szépségét magasztalván az iszlám világ különféle népeinek nemzeti hajlamait élesztgette. A suúbija híveinek tevékenysége némiképp a mi modern romantikusaink szerepére emlékeztet.

E korban a történelmi kutatások mind nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a tényeknek, s ezt a szemléletet átvették a népszokások megfigyelői és a geográfusok is, és általában mindazok, akik a jelent vagy a közelmúltat tanulmányozták. A mutazilita tudósok leírásaikban szigorúan ragaszkodtak a hitelességhez; mint tudjuk, ezek igencsak kétkedésre hajló emberek voltak. Aprólékosan ismertetik a népszokásokat és legendákat, semmit nem fűznek hozzá, semmit nem vesznek el belőle, a legteljesebb tárgyilagosság jellemzi munkájukat.

A 10. századtól páratlan irodalmi tevékenység indul meg a különféle keleti – török, perzsa, szír, arab, héber stb. – nyelveken. Nyomában itt is, ott is ellentétek támadtak a különböző nacionalizmusok között, mert mindegyik tehetségesebbnek tartotta a saját költőit, tudósait és mestereit a szomszéd nép kiválóságainál. Versengés támadt például a kasgáriai törökök és a khorászáni irániak, a nyugati irániak és az arabok, az iraki nabateusok és a szírek, a szaracénok (északkeleti ara-

bok) és a jemeniek (délnyugati arabok), a khorászáni iràniak és a tabarisztáni irániak között, sőt az iszlám nyugati csücskében a „szlávok" és a zsidók között. Ha a költészetet vizsgáljuk, a leghosszabb eposzokat a kelet-irániaknak, közülük is a híres Fírdauszinak (†1025) köszönhetjük; több tízezer párversben énekli meg az indo-szkíta, kusán és pártus hősök haditetteit, dicsőségét, valamint felölel egy óriási legendaanyagot is. Műve a *Királyok könyve* címen vált ismertté. A kasgáriai törökök Arszlán Hassz Hádzsib (11. sz.) *Qutadgu Bilig* című eposzával vágtak vissza Fírdauszinak; a költő a hunokat és az iszlám kor előtti más török népeket dicsőíti, és megénekli küzdelmeiket, melyeket évszázadokon át vívtak az iráni szkíta királyokkal.

Nyugat-Iránban – a voltaképpeni Perzsiában – ekkor még nem használták a khorászáni nyelvet, melyből később a modern perzsa nyelv kifejlődött, de számtalan költő alkotott itt is hasonló műfajú költeményeket a középkorban még élő pahlavi (nyugat-iráni) nyelven, tabarisztáni nyelvjárásokban, és – ha prózai műről volt szó – arabul.

Szemben az indoeurópai és altáji nyelvű népekkel, az arabok nyelve és gondolkodásmódja nem kedvezett az eposz műfajának; az arab irodalom egyetlen olyan hosszú lélegzetű költeménnyel sem dicsekedhet, amilyen a *Királyok Könyve* vagy a *Qutadgu Bilig,* melyek epikus szélességüknél és mélységüknél fogva az indiai, az ógörög eposzokra, sőt az újkori Európa Dantéhoz vagy Shakespeare-hez fogható klasszikusaira emlékeztetnek. Az arabok qaszidákban – tíztől száz párversből álló költeményekben – verseltek; ezek monoton rímelése éppúgy elandalította olvasóikat, mint a tevekaravánok kolompjainak csörgése. Ez a műfaj igen alkalmas volt a térítésre és hírverésre, de nem kedvezett sem az igazi líra, sem az epikai érzés kibonta-

kozásának. A középkori Kelet gyönyörű, hosszú epikus elbeszélései kivétel nélkül a perzsa és a török irodalom alkotásai; Fírdauszi, Dzsaláladdín Balkhi (†1273), Attar (†1221) és Nizámi (1203) műveinek nincs megfelelője az arab irodalomban.

Ugyanakkor néhány arab mester, így például al-Maarri jól kifejtett gondolataik segítségével tagadhatatlanul befolyásolták a közízlést. Hasonló hatása volt egyes perzsa mestereknek; gondoljunk például Omar Khajjámra (†1132) akit egyszersmind a kor tipikus értelmiségijének tarthatunk.

Abul-Alá al-Maarri ((†1057) az arabok híres, vak költője a szíriai Maarrában élt, ahol valóságos udvart tartott rajongóiból. Különböző országokból érkezett kétszáz tanítvány tanult irodalmat az ő irányításával. Miután csatlakozott egy fátimida titkos társasághoz, ő lett Maarra első embere, olyasféle szerepet töltött be, mintha e köztársaság elnöke lett volna; nagy befolyása volt a város lakóira, akik nap mint nap felkeresték, hogy tanácsát, közbenjárását, vitás ügyekben a döntését vagy a segítségét kérjék; s ő minden kérésnek eleget tett. Egész sereg titkár dolgozott a keze alá.[19]

A vallási ügyekben szkeptikus, a politikában haladó demokrata Maarri a pamflet műfaját kedvelte; éles tollal bírálta kortársai erkölcsét és hóbortjait.

Védelmébe vette a város kereskedőit és kézműveseit a zsarnokokkal szemben, a szegényeket a gazdagokkal szemben, a szolgákat uraikkal szemben, sőt még az állatokat is az emberekkel szemben – akárcsak Fírdauszi, aki így írt:

A magot vivő kis hangyára se lépj,
Ahogy te, hadd éljen, az élete kincs

Maarri pellengérre állította a szélsőjobboldali ulémákat (iszlám jogtudósokat): képmutatással vádolta őket, és szemükre vetette, hogy nem mutatnak példát az erényes életre. Műveiben kiforgatta a hittételeket, gúnyos modorban utánozta a Korán sajátos stílusát, a zarándoklat előírásait; csúfondárosan a zarándokokat csak így nevezte: „azok, akik odamennek kavicsokat dobálni". Maarri gúnyos modora ellenére igazságos és könyörületes férfiú volt; majdnem olyan aszkétikus életet élt, mint egy hindu: megvetette a világi hívságokat, s bár igen gazdag volt, kizárólag árpakenyéren élt és darócruhában járt.

Íme egy kis ízelítő költészetéből:

Oktondi módra hagyod, hogy szédítsen / Egy fehérnépnek prédikáló ravasz ember; / Mindenekelőtt azt hirdeti, hogy bort inni tilos, / De ahogy leszáll az este, meghitt körben ő is felönt a garatra.[20]

Nisápurban született a középkori Perzsia nagy filozófusa, Omar Khajjám, aki ugyancsak rendkívüli népszerűségnek örvendett. Egyesek misztikusnak, mások züllött dorbézolónak tartották, mindenesetre az eredeti gondolatokat kedvelő epikureus volt. Híres négysorait hol jókedv, hol csüggedtség hatotta át. Ezek a versek a világi javak hiábavalóságát hirdették, megbélyegezték a gyűlöletet és a képmutatást, és megénekelték a vöröslő bort. E négysorosok mindegyike valóságos kis mestermű, ma már szinte valamennyi nyelvre lefordították és világszerte ismerik, csodálják őket. Nézzünk belőlük néhányat:

Isten, mikor létre gyúrja létünk agyagát,
Már lát a jövőnkben minden érmet, hibát;
Az ő tudomása nélkül bűnünk se lehet –
Miért tárja elénk akkor a pokol kapuját?

Rajtunk mulat az ég, nyomorult pojácákon!
(Ez nem hasonlat – a dolgokat így látom!)
Sorban visszatérünk a semmi ládájába,
Ha eljátszottuk kis darabunkat itt e világon.

Mindig a hivatásos bűnözőket szolgáld,
A böjt s az ima épületét így rongáld.
Khajjám neked ezt a bölcs tanácsot üzeni:
Légy bár rabló vagy útonálló – jól csináld.

Jöjj, hagyd a jövőt, a bánatost, a leverőt,
Élvezd a jelent, a tűnő, friss, édes időt;
Mert eljön a nap, s minket is vár majd az az út,
Mely várta atyánk hétezer évvel ezelőtt.

Mondják: az ivás a kárhozattal is felér;
Ily ostobaságot csak az ostoba beszél.
Mert hogyha pokolra jut szerelmes vagy ivós,
Holnaptól a menny üres lesz, mint sima tenyér.

Csak a borivó érti a rózsák nyelvét,
S nem az, aki ezernyi gondnak hordja terhét.
Ó, mit tud a pór? de erről ő mit se tehet:
Hiszen csak a korhely tudja, milyen édes a lét.

Ott látsz majd egyszer részegen az út közepén
Csókolni a szép lábadat, ó, mennyei lény!
Elvesztem a turbánom, a bort elhajítom,
S dús fürtjeid hálójában fennakadok én.[21]

A történelmi tárgyú és tudományos értekező prózában ezzel szemben éppen az arab nyelv játszott elsődleges szerepet, a nem arab – török, kelet-iráni, nyugat-iráni, zsidó, görög, szír, andalúz – tudósok és filozófusok mind ezt a nyelvet használták, minthogy ez volt az iszlám vallás és a Korán, valamint a jogtudomány nyelve. Ezenfelül a 9. századtól fogva a Korán-tanulmányok részeként komoly formában tanították, és nagyon sok hindu, szászánida, szír és görög tudományos és filozófiai értekezést fordítottak arabra. A hinduk és a perzsák fektették le az arab grammatika, lexikográfia és filológia alapjait, méghozzá olyan szakértelemmel, hogy tanítani lehetett, akárcsak egy holt nyelvet. Az arab grammatika és filológia legjobb ismerői nem Arábia őslakói, hanem Perzsia és Kelet-Irán tudós tanárai közül kerültek ki. Egy korabeli művelt embernek tökéletesen el kellett sajátítania az arabot; ezért aztán a kollégiumokban éveket fordítottak a nyelv megtanulására, úgy, ahogy valaha Franciaországban a latint tanulták hosszú éveken át. A nem arabok, így a törökök és a perzsák, nagy becsben tartották az arabtudást, olyannyira, mintha a tudományok egyike lett volna. Az Arábiai-félsziget őslakóit azonban, a világ legvadabb és leggorombább lényeinek tartották, hiába volt anyanyelvük az ősi arab. A civilizált országok lakói úgy beszéltek a beduinokról, mint a 18. századi filozófusok az irokézekről. Valóságos csodának tartották, hogy az iszlám Arábiában született meg.

A 10. század „romanticizmusa" a próza terén is éreztette hatását. A távoli országokat, szigeteket, népeket ismertető egzotikus regények, kaland- és lélektani regények tartoztak ide. A keleti típusú kalandregényeket tévesen lovagregényeknek is nevezték, mintha legalább ugyanaz az ízlés és gondolkodásmód formálta volna őket, mint 14. századi európai megfe-

lelőiket. Valójában a perzsa és arab nyelvű kalandregények a tengeren és sivatagon túlra vezető utazásokat beszélték el, melyek fő célja a rablás, rabszolgákkal és egyéb javakkal való kereskedés volt, vagyis csupa olyan dolog, melyeknek semmi köze a lovagi kultúrához.

Az egyik legérdekesebb ilyen regény Ubaidalláh (909-934) fátimida kalifa kalandjait beszéli el. A kalifa, aki a regényben mint párszi hős szerepel, akárcsak valami korabeli Napóleon, meghódítja az egész világot, beleértve természetesen Bagdadot is. Az elbeszélés csak török fordításban maradt fenn.

A kharidzsita hős, Hamza (799-828),[22] Kelet-Irán felszabadítója több, perzsa nyelven íródott, majd törökre lefordított regény központi alakja. A híres hadvezér, Abu-Muszlim (†756), XII. Károlyhoz hasonlítható figura, rengeteg perzsa, majd törökre fordított elbeszélés főhőse. E történelmi személyiségek valamennyien még életükben legendás figurákká lettek. Antara, aki az arabság győzelmét testesítette meg, jó néhány arab regény főhőse, valójában a mennydörgés, a vihar és a háború hindu istenével, Indrával azonos: ez is jól példázza a hindu eposzok hatását, amelynek közvetítői vélhetően az 5. és 6. század folyamán a Perzsa-öböl kikötőiben megtelepedett hindu kereskedők voltak. A Bajbarsz- (1260-1277) románcok erős török hatást mutatnak, így elképzelhető, hogy ezek török elbeszélések arab fordításai. Egyébként ez idő tájt számos hasonló eredetű regény hősei lettek a keresztes háborúk idejéből való török történelmi figurák; ez a helyzet például Malik Danismend (1084-1126) regényeivel is. Ezt a művet eredetileg török nyelven írták a 12. században. A Közel-Kelet filozófiai regényei az ókori India gazdag irodalmát utánozták. A 2. századtól fogva Elő-Ázsia szkíta hódítói: a szakák, a kusánok, a pártusok saját gondolkodásmódjukhoz igazították és átvet-

tek számos buddhista regényt. Az iráni fensík ókori nyelveire lefordított művek közül sokat később továbbfordítottak kínaira, arameusra, görögre, majd arabra.

Íme a leghíresebb „mesék" vagy filozófiai regények:

1. Tumaszpa és a szkíta király, Abdagasza vagy Gasz-avad története; keresztény változata a *Szimasz és Galaad* címet kapta.

2. A szkíta király története, „Ballaharaja" és a *Buddhiszattva,* perzsául *Ballohar* és *Budhászaf;* szintén készült egy, a levanteiek kinyilatkoztatott vallásához igazított változata, a *Bálám és Jozafát története.*

3. Szannabara – perzsául Szanpadh, örményül Szampat – szkíta király története; illetve annak a szír-bizánci világnézet szellemében átdolgozott változata; a *Szintüpasz regénye;* igen jól ismert arab változata a *Szindbád, a tengerész regénye.*

4. Sramana és Apszara filozofikus és naturista regénye, Kelet-Iránban *Szalámán és Abszál* címen vették át. A 17. században az ismert Ibn Tufail-féle (†1185) változat nyomán angolra fordították, s a történet igen gyorsan bekerült az angolszász kultúrkörbe *Robinson Crusoe kalandjai* címen.

5. Bidpai ókori műve, a *Pancsatantra* az Aesopusi mesék alapjául szolgált. A muszlimok Indiának ezt a hatalmas alkotását a nyugat-iráni nyelv, a pahlavi közvetítésével ismerték meg. A 17. században e mesék egyik perzsa változatának francia fordítása ihleti meg La Fontaine-t. Bidpai „komédiái", melyek szereplői különböző állatok – róka, oroszlán, holló, majom, elefánt, szamár, sakál stb. – álarcát viselték, a legrégibb indiai ókorba nyúlnak vissza, és hindu közönséget feltételeznek, mely alaposan ismeri a lélekvándorlás tanát. A profetikus szellemű szkíta Irán nem tudta komolyan venni ezeket a figurákat; az indiai példa nyomán az iráni szkíták is alkottak

prófetikus szellemű „komédiákat", melyekben túlvilági, mennyei és emberi alakok testesítettek meg különféle bűnöket, erényeket és azok eloszlását a földi világban. Jellemző példa erre a műfajra az egyik észak-iráni dialektusban íródott *Marzubán Náme,* melyet egy dajlámi fejedelem állított össze a 10. században. Lefordították perzsára, törökre, sőt arabra is.

A Közel-Keleten igen elterjedt filozofikus elbeszéléseken kívül a perzsák jó néhány szerelmi történetet is írtak; ezek lettek a legsikeresebbek. Majdnem mindig versben íródtak, igen magas irodalmi színvonalon. Az alábbi történetek perzsa változatai (kb. 1055-ből) maradtak meg: a pártus *Visz és Rámin,* a szarmata-kimmer *Vámiq és Adhra,* az arab *Laila és Madzsnun,* a zsidó *Juszuf és Zulejha.* Ez utóbbi történet iráni alaptípusa Szijávarsan legendája vagy még inkább „evangéliuma". A történet főhőse Szijávarsan, a gyönyörű ifjú herceg, aki egyszerre felel meg József és Krisztus alakjának. Hindusztán „fő szatrapájá"-nál nevelkedett, majd visszatért Balkh-ba, apja, Káúsz, a kusán király udvarába, ahol mostohaanyja, Szandába, egy Kapicsa városából származó kegyetlen hercegnő szenvedélyes szerelemre gyúlt iránta. Szijávarsan elutasította az asszony közeledését. A felbőszült Szandába bosszúból megvádolta, hogy vérfertőzésre próbálta rávenni mostohaanyját; ekkor, hogy királyi atyját megnyugtassa és ártatlanságát bizonyítsa, Szijávarsan tűzpróbának vetette alá magát. Nem sokkal ezután túszul adták a Tarim-medence kínai kormányzójának. Ez utóbbi lefejeztette az „ártatlan" ifjút, s ettől fogva a szkíták és a környező népek számára ő lett az eltűnt „égi fiú", a „Mennyei Gyermek", a „Megváltó", a *Szaocsajant.* Később, a tavaszi napéjegyenlőség idején a szkíták Szamarkandban és Bukharában minden évben misztériumjáték előadásával emlékeztek meg kínszenvedéséről. A kínai évkönyvek is említést tesznek a misztériumjátékról

és Narszahi (899–959) az egyik krónikás „a zoroasztriánusok siralmai" nevet adja neki. A párszik valóban egyre várják, hogy visszatérjen az ifjú bárány, az ő Messiásuk. A „regény" legjobb világi változatát Fírdauszi *Királyok könyvé*-ben találjuk.

Khoszrau király és Sírín szerelme – legszebben a költő, Nizámi (†1203) énekelte meg – különös figyelmet érdemel. A legenda hősnője Sírín, a kurtizán – egyfajta Madame Pompadour – közmondásos szenvedélyre gyújtja a lovagias II. Khoszrau-t (590–628). A közrendű Sírín korábban rossz életű nő volt, de királynő lesz belőle, miután megmérgezte a törvényes királynőt, Máriát. Az udvarban nagy botrányt kavar az ügy, és a Csihrázád, „nemes születésű" gúnynevet adják az újdonsült királynőnek. Az Ezeregyéjszaka meséjében kirajzolódó világ valójában annak a II. Khoszrau királynak a pompás udvarát idézi, akinek személyisége, de még inkább uralkodása I. Ferencre emlékeztet.

A Csihrázádnak (Seherezádénak) elkeresztelt Sírín és Khoszrau szerelmi kalandjainak elbeszélése az udvarból átkerült a városba, Ktésziphónba, és a szélesebb nyilvánosság szórakozását szolgálta; végtelenül sok hasonló témájú történetet fűztek hozzá, így kerekedett ki belőle a híres *Ezer történet*. Maszúdi (†956) említést tesz egy pahlaviból készült arab fordításról.

Az *Ezer történet* főszereplői II. Khuszrau király és a szép Csihrázád voltak. Kalandjaikat tovább fűszerezték Bakhtakán, a vezír történetei, akit – Maszúdi szerint – azzal vádoltak, hogy manicheista, és a Tigrisbe fojtották. A 10. századtól a 13. századig terjedő időszakban a szír-egyiptomiak az eredeti hősöket az iszlám történelem hozzájuk közelebb álló alakjaival cserélték föl. II. Khoszrau király helyébe Harun ar-Rasíd kalifa lépett, Bakhtakánéba Dzsaafar vezér, a színhely Ktésziphonból átkerült Bagdadba, de Zubaida „szultána" a levantei elbeszélők

minden erőfeszítése ellenére sem tudta feledtetni a rendkívüli és gyönyörűséges *Csihrázád*-ot, aki az *Ezer történet* hivatott hősnője maradt. Később azután újabb kalandok kerültek be a gyűjteménybe, és a középkori iszlám első tíz nemzedéke dekadens hajlamaihoz illő – többé-kevésbé egyértelműen – trágár történetekkel gyarapította az elbeszélések számát. Így azután a mindenki által *Ezeregyéjszaka* címen ismeretes gyűjtemény – első változata a 7. századból való, végső formáját a 15. században nyerte el – a középkori keleti irodalom igazi kincsesbányája lett. Nem is könyv ez, hanem egész kis könyvtár, melyben majd minden „évszázad" fellelhető; szerzője nem egy ember, hanem „mesélők" hét évszázadon át egymást követő sora; nem egyetlen formában, hanem több változatban maradt fenn.

Minthogy a nyomtatás és a szerzői jogok akkoriban ismeretlen fogalmak voltak, egy író nem élhetett meg a tollából, írónak vagy költőnek lenni nem biztosított semmiféle megélhetési forrást. A literátus emberek többsége – leszámítva a vagyonosokat – kénytelen volt valamilyen egyéb mesterséget űzni. Így azután azok a fiatalemberek, akiknek kedve és tehetsége volt az íráshoz, a versfaragó *(sáir)* mesterséget választották, és elszegődtek valamelyik befolyásos intézményhez vagy személyhez. A *sáir*-ok a kor afféle újságírói voltak. Kitűnő tájékoztatási eszközt állítottak elő a metrika és a rím felhasználásával, ami egyébként arab újítás volt a perzsa költészetben. A versfaragók által rögtönzött versek *(qaszáid)*, vagyis a rímbe szedett hírek szájról szájra, városról városra, tartományról tartományra szálltak, majdnem olyan gyorsan terjedtek, mint a mi folyóirataink. Minden fontos intézmény vagy személy szolgálatában volt egy vagy két fizetett versfaragó *(szilat)*, hogy fennen hirdesse azt, amit nyilvánosságra akartak hozni. De a legügyesebbek, az

igazi művészek a fejedelmi udvarokba szegődtek, ahol több százan is kaptak évjáradékot. Ezek az újságírók pusztán „költői" tudásuk segítségével egy óra leforgása alatt megírtak egy hosszabb vagy rövidebb *siir*-t a legmegfelelőbb versmértékben és rímeléssel, melyben dicsőítettek vagy nevetségessé tettek valakit vagy valamit. Aszerint, hogy mit kívántak tőlük, felvidították vagy bánatossá tették a közönséget, lepleztek egy kudarcot vagy egy csapást, tervszerű visszavonulásnak ábrázolták a fejetlen menekülést, fényes győzelemnek a véletlen sikert, a rossz dolgot jónak, és így tovább.

Számos kézikönyv maradt fenn, melyek leírják, hogyan sajátították el a leendő *sáir*-ok hivatásuk alapelemeit egy mester irányításával. Az 1156-ban íródott *Csahár Maqále* azt javasolja a *sáir*-oknak, hogy filológiai és poétikai ismereteiket párosítsák széles körű műveltséggel, és főként legyenek jó ismerői az emberi léleknek, hogy soha ne keveredjenek rossz hírbe; mert, mint olvashatjuk, a *sáir* könnyen bajt hozhat a saját fejére, sőt még nagy veszélybe is kerülhet, ha nem tudja tartani a száját. Meg kell jegyeznünk, hogy a 10. és a 11. században a versfaragókat, akik közül néhányan szép vagyont gyűjtöttek maguknak, még általános jóindulat övezte. Ez volt az ő aranykoruk. A 12. és 13. században, a szultanátus idején hanyatlásnak indult a *sáir* hivatása, mert az oszmán kényurak nem sokat adtak a közvéleményre.

3. Könyvtárak és könyvkereskedések

A tudás szeretete nem az iszlámmal jelent meg; Iránt például már jóval az iszlám kor előtt jellemezte.

Dasztán (78–110) és Rusztam (120–155) a Fírdauszi által dicsőített „nagy szatrapák" idejében Udzsajini már a tudomá-

nyok ragyogó fellegvára volt. Az első Kanareng (80–115) udvara lett a bölcselet másik kelet-iráni központja. 300 és 750 között Balkh és Szamarkand ugyancsak híres volt filozófiai és irodalmi életéről. E szent városok nagy templomainak árnyékában cserélődtek egymással az ókori Kína és India eszméi. A Khotánban, Kutcsában és a Szing-Kiang más pontjain a közelmúltban feltárt anyagok – orvosi, alkímiai, csillagászati, kabbalisztikus, filozófiai és költői szövegek, melyeket a 4. századtól fogva a kegyes buddhista szerzetesek kínairól saját iráni nyelveikre fordítottak, majd ezekről tovább indiai nyelvre, vagy fordítva – megmutatták a tudós világnak, hogyan haladt előre az éltető áramlat, amely meghatározta a középkori Kelet újjászületését.

Kelet-Iránt, mely ekkoriban a mai Teheréntól egészen a közép-ázsiai Khotánig terjedt, egységesen ez a mély vallásos érzés és fogékonyság hatotta át. Nyugat-Irán is bekapcsolódott ebbe a szellemi áramlatba.

I. Vologaszész (51–78) nevéhez fűződik az ősi *Aveszta* első kiadása, I. Sápúr (240–271) építette meg az első „Könyves Kastélyt" Isztahrban; V. Bahrám (420–444) emeltette az Urmiatótól délre az első tudós várost, Gandzsi-Sizkant, s végül I. Khoszrau (513–578) alapította a gundésápúri egyetemet. Kínában és Hindusztánban tanult kiváló iráni mesterek oktattak itt Bizáncból áttelepült, iráni barát tanárokkal együtt. Itt fordítottak nyugat-iráni nyelvre egy sor i. e. 7. és 8. századi kínai, valamint indiai, sőt görög filozófiai munkát. A kínaiból és szanszkritból merített „monarchisztikus" irodalmat azonban jobban kedvelték az ókori görög irodalomnál. Amikor a szaracénok eljutottak Szamarkandba (712), itt már gazdag könyvtár, sőt papírmalom is működött. Úgy tartották, hogy ezt

a könytárat a buddhista király, Kaniska (80–115) – az arabok *Du al-Quarnain* néven emlegették – alapította.[23]

Az abbászida korban (750) az irániak átadták a szaracénoknak irodalmi ízlésüket, a könyvek iránti szeretetüket. A Barmakidák (765–803), kiknek ősei hét évszázadon át töltötték be a dalai láma tisztét az ókori Ázsiában, ahhoz fogható szerepet töltöttek be a korai abbászidák, így Harun ar-Rasíd (786–809) udvarában, mint a Medicik a Valois-udvarban. Felkeltették fejedelmi tanítványaik és környezetük érdeklődését a tanulmányok iránt, és arra lelkesítették őket, hogy olyan irodalmi és tudományos központtá tegyék Bagdadot, amely méltó rá, hogy Balkh és Szamarkand örökébe lépjen. E vezírek maguk is számos kínai, szanszkrit, iráni tudományos és irodalmi művet fordítottak arabra – az iszlám leendő klasszikusait –, ezen felül arra biztatták arab „bölcseiket", hogy gyűjtsék össze a nyugati – szír, bizánci, kopt, abbesszin – kultúrák kulturális örökségét.

A Barmakidák alapították Bagdadban a tudományos akadémiát, a „Bölcsesség Házát",[24] valamint az első iszlám könyvtárat is. E könyvtár jelentősége komolyan megnőtt a félig szogd származású al-Mámún kalifa (813–833) idejében, hála Haszan Ibn-Szahl buddhista vezír – a középkori Richelieu – erőfeszítéseinek. Az elkövetkezendő évszázadok során nőttön-nőtt a könyvek iránti érdeklődés. 991-ben egy zoroasztriánus vezír, Sápúr Ibn-Artasér (1019) Bagdadban tizenkétezer kötetes „szabadelvű" könyvtárat alapított, csupa kínaiból, szanszkritból és görögből[25] frissen fordított kiadatlan műből, könyvritkaságokból és eredeti kéziratokból, és előmozdította a könyvmásolás fejlődését is. Könyvtára sajnálatos módon tűzvész martaléka lett 1055-ben, egy gyújtogatás során, melyet Tugrul szultán harcosai rendeztek.

1064-ben Nizám al-Mulk, keleti-iráni vezír[26] „megbízható" könyvtárat alapított, a *Nizámijjá*-t, melynek 1 540 000 aranyfrankkal egyenértékű évi költségvetési keretet adott.[27] 1233-ban al-Musztanszir, ugyancsak Bagdadban, „kozmopolita" könyvtárat építtetett a Keleten ismert valamennyi nép és párt részére. A könyvtárosok száma itt százakra, a köteteké ezrekre rúgott.

Az ekkoriban nagy számban fellelhető magánkönyvtárak annyiban hasonlítottak az újkori angol klubokra, hogy ezekben is lehetett kártyázni és inni.[28] Az értelmiségiek száma igen magas volt, a lakosságnak mintegy harmadát tették ki. A 10. és 13. század közötti időszakban a muszlim könyvtárak hihetetlenül gazdag anyaggal dicsekedhettek; így például Nadzsafban, egy iraki kisvárosban, négyszázezer kötetes könyvtár működött.[29] 1175-ben Aleppó számos könyvtárának egyikében 1470 ritka kéziratot őriztek. Abul-Tida kurd herceg (1273–1331) könyvtára a szíriai Hama városában hetvenezer kötetből állt, nap mint nap kétszáz tudós dolgozott benne. Raszúlida al-Malik al-Muajjad (1295–1321) százezer értékes kötetet gyűjtött össze Arábia déli részében levő könyvtárába, ahol naponta tíz másoló dolgozott a kéziratok gyarapításán.

A kelet-iráni Merv városában tíz közkönyvtár működött; ezek egyikében, az Azizijjában, 1229 tájékán tizenkétezer értékes kötetet őriztek. E könyvtárak némelyikében kölcsönöztek is kéziratokat, az olvasó nevén és lakcímén kívül nem kértek más biztosítékot. „Mindig vagy kétszáz kötet volt nálam kölcsönbe" jegyezte fel Jákút, a történetíró.

Maragha könyvtára, melyet Nasziraddín at-Túszi (†1274) iráni vezír alapított – aki egyben híres csillagász is volt – négyszázezer kötetet számlált: Ibn al-Ibri (†1286) – a mi tudósaink Barhebraeus néven ismerik – az itt olvasott kínai, török, per-

zsa, arab és szír értekezésekből merítette művei anyagát. Abu-Manszúr Bahrám, zoroasztriánus vezír (1041) a perzsiai Firúzábádban szabad szellemű könyvtárat alapított, amely hétezer művet tartalmazott, köztük ritkaságszámba menő másolatokat. Rej nemzeti könyvtára filozófiai és dialektikus gyűjteményéről volt nevezetes; a rövidített jegyzék tíz kötetet tett ki, ami arra enged következtetni, hogy a gyűjtemény több százezer kötetet számlált. 1053-ban, vakbuzgó szunniták „tisztogatása" során az állomány nagyobb része elpusztult.[30] 1059-ben a muszlim maradiak egy másik szabad szellemű könyvtár 10 400 kéziratát is elégették a perzsiai Sápúrban; 1254-ben pedig, mint Ibn Battúta tudósításában olvashatjuk, a mongolok huszonnégyezer ulemát végeztettek ki Bagdadban, a könyvtárakból halomszám hordták ki és a Tigrisbe dobálták a könyveket. Oly rengeteg volt a könyv, hogy szinte eltorlaszolták a folyót, „az egymásra dobált kéziratok valóságos hajóhidat alkottak egyik parttól a másikig; ezt látván a maradékot inkább elégették, mert féltek, hogy a folyó kiárad."[31]

A Szászánidák bukharai palotájának könyvtárát Avicenna írta le, aki maga is itt dolgozott. A könyvtár több részlegből állt, ezek mindegyikében sok-sok rekeszes polc tornyosult. Minden tudománynak – filológia, költészet, jog stb. – megvolt a maga részlege. Tárgykatalógust is készítettek. „Olyan könyveket láttam itt – jegyezte fel Avicenna –, melyeket soha senki másutt nem láthatott." Röviddel ott-tartózkodása után a könyvtár leégett, a rossz nyelvek a perzsa filozófust vádolták.[32]

A legszebb könyvtár al-Azizé (975–996) volt Régi-Kairóban, 1 600 000 kötetet számlált, ebből 6500 matematikával, 18 000 filozófiával foglalkozott. Sokféle csillagászati eszköz és éggömb mellett megcsodálható volt itt egy kék selyemre (sic) festett óriási világtérkép. „Megörökítették rajta a földrészeket,

tengereket, utakat, hegyeket, szent helyeket és egyéb városokat, nevüket aranybetűkkel föléjük rajzolták."[33] Al-Aziz a drága könyveket vásárolta, az egész iszlám világot behálózta ügynökeivel, akik elküldték neki a kívánt munkákat, így azután hatalmas gyűjteményt állított össze eredeti kéziratokból és páratlan könyvritkaságokból.

Al-Hakim (996–1021) ugyancsak Régi-Kairóban újabb könyvtárat alapított, 600 000 kötettel, amelyet a „Tudás Palotájának" neveztek el. A „Tudás Palotáját" politikai megfontolásból néhány éven át zárva tartották, és 1123-ban nyitották meg újból. Két glóbuszban lehetett itt gyönyörködni: az egyiket a barmakida Hálid készíttette ezüstből[34] – csak maga az ezüst napjainkban 770 000 aranyfrankot érne –; a másik – a kurd fejedelem, az aleppói Aszad̄ad-Daula tulajdona – rézből készült, és még hatalmasabb volt.[35]

1171-ben, a Fátimidák bukásakor 100 000 kötet jutott Szaladin titkárának, al-Qádi al-Fadil-nak (1134–1192) a kezére. A többit, a fátimida paloták bútoraival együtt, nyilvánosan elárverezték. Ezek az árverések – minden idők leghíresebb ilyen akciói – tíz éven át tartottak.[36] Legvégül pedig, az 1294-es egyiptomi éhínség idején a kiéhezett diákok az al-Fádilija könyvtár több százezer kötetét cserélték el kenyérre, egy könyvet adtak fél kiló kenyérért.

A tudás iránti vágy a Nyugat legtávolabbi részébe is eljutott. Egyesek több százezerre becsülik II. al-Hakam (961–976) könyvtárának állományát; általános katalógusa 44 kötetre rúgott.[37] A 11. században Andalúziában 70 közkönyvtárat tartottak nyilván; ezenfelül minden előkelőbb gazdag embernek saját könyvtára volt.

Túlságosan hosszúra nyúlna a névsor, ha fel akarnánk sorolni a híres könyvtárosokat *(hazin)*, akik közül nem egy a

legnagyobb tudósok közé számított. Csak néhány név példaképpen: Hvárizmi (†846), aki az első algebrakönyvet arabra fordította, vélhetően szogdból; Hatib-Tabrizi (†1108), a finom ízlésű irodalmár; a zoroasztriánus Miszkavaihi (†1030), a híres filozófus és történetíró; al-Sabusti (†998) a kiváló szerző, az al-Aziz könyvtárat vezette, mely az idő tájt a legnagyobb ilyen intézmény volt.

A legnagyobb könyvgyűjtők között megemlíthetjük al-Aszmait (†829), aki minden költözésekor magával vitette 18 rekeszes szekrényből álló gyűjteményét; a szogd al-Fath Ibn-Haqant (†861), irigyelt könyvek birtokosát; al-Dzsáhizt (†868), egy Voltaire-hez hasonlítható tudóst, akinek fennmaradt művei legalább annyira meglepnek a mennyiségükkel, mint a tartalmukkal. Al-Dzsáhiz úgy halt meg, hogy könyvtárának egyik szekrénye maga alá temette. Megemlíthetjük még al-Szulit (†946), akitől gyakran idéztünk; al-Muhallabi bujida vezírt (†963), akinek gyűjteménye 117 000 kötetre rúgott; Ibn al-Furat vezírt (†994), aki 18 szekrényből álló könyvtárat hagyott maga után, melynek nem egy kötetét saját kezűleg másolta,[37] Ibn-Abbád vezírt (†995), egy 206 000 kötetes gyűjtemény birtokosát.[38] Voltak, akik orvosi, jogi, irodalmi és egyéb szakkönyvtárakat hoztak létre, és minden városban rengeteg könyvbarát akadt.

4. Könyvkészítés és könyvkereskedelem

Lássuk most a könyvkészítést és könyvkereskedelmet.

Ibn al-Mubarrad középkori szerző, bemutatván Damaszkusz 150, foglalkozások szerint elkülönült bazárját *(bázár)*, képet ad a könyvárusok bazárjáról is.[39] Könyvet, papirost, tin-

tát, tollakat és ehhez hasonló dolgokat lehetett itt kapni, írja. Egyébként a könyvárusok bazárja minden városban megtalálható volt.

Az ókori görög-római, illetve sémi-egyiptomi világban két olyan anyagot is ismertek, amely hasonlított a mi papírunkhoz: a papiruszt és a pergament. Egyikből is, másikból is „könyv"-nek nevezett tekercset sodortak, melyet zsinórral kötöztek össze. A könyvkötés mestersége teljesen ismeretlen volt az ókorban. Ezzel szemben a kínaiaknál, akik már ismerték a papírt, szokásban volt, hogy amikor a papír kijött a malomból, valamilyen „formába" hajtották: két-, négy-, sőt nyolc- és tizenhatrét hajtogatták, és ez a szokás azután szogd és arab közvetítéssel eljutott a középkori Európába is.

A gyártási eljárás és a papír formája sajátos kiállítást igényelt: ebből született a könyvkötés mesterségének az a módja, amely a Távol-Keleten, Kínában, Koreában és Japánban van használatban. A kínai könyvkötészet némiképp különbözik a miénktől. A különbség a szkíta közvetítésnek tudható be; a közép-ázsiai szkíták az i.e. 2. században – ugyanakkor, amikor „a mennyei" ideológiát és a kinyilatkoztatott Könyv elméletét átvették – eltanulták a könyvkötés technikáját a kínaiaktól. Noha a „barbár hu"-k, vagyis a szkíták felhatalmazást nyertek, hogy külföldre szállítsák Kínából a selymet és a papírt – ez utóbbit az idő tájt gyengébb minőségű selyemből gyártották –, a kínaiaknak mégis sikerült az egész ókor folyamán megőrizniük a papírgyártás titkát, akárcsak a selyem készítését.

Zoroaszter és Osztanész műveinek első változatait – melyek később a „kinyilatkoztatott könyvek" jellegzetes példái lettek – bizonyosan ilyen selyemből gyártott papírra vetették, és „kínai" módra kötötték be.

Minthogy a nyugati vidékeken, ahová II. Mithridatész (i.e. 123–87) idejében behatolt a zoroasztriánus ideológia, nem rendelkeztek az értékes kínai termékkel, melyre az egész „kinyilatkoztatott könyvet" le kellett írni, a pártusok kényszerűségből az alábbi eljárással utánozták Zoroaszter könyvét: a pergament olyan formájúra vágták, mint a selyem alapanyagú papírt, és a lapokat úgy fűzték egybe, ahogyan a Távol-Keleten szokásban volt. A pártusok, akik a pergamoni mintára felcsavart pergamentekercset *pusztak*-nak hívták, az új kínai-szkíta módra kötött kötetet *apusztak*-nak nevezték el; ebből a kifejezésből lett azután az *aveszta,* a par excellence „kinyilatkoztatott könyv".

Mi, akiket elkényeztetett a nyomtatás, a szedőgép, az írógép stb., már el sem tudjuk képzelni, miből állt annak idején a másolók és a kalligráfusok mestersége. A középkorban minden könyvkereskedő műhelyében és minden könyvtárban egy csapat másoló dolgozott. Ha egy könyvgyűjtő szert akart tenni egy példányra a damaszkuszi *Annales* mind a 80 kötetéből, tíz másolót kellett felfogadnia, akik azután két éven át dolgoztak, míg elkészültek.[40] A másoló bérét három tényező határozta meg: mennyire jártas a mesterségében, milyen szép az írása, és mekkora gonddal végzi a munkáját. A könyvmásolás jó foglalatosság volt az értelmiségiek számára; így például Abul-Faradzs Ibn al-Dzsauzi (†1201) élete végén megvallotta, hogy 2000 kötetet másolt le a saját kezével.[41] A történetíró Tabari (†922), a korai iszlám Gibbonja, gazdag ember volt ugyan, de mégis, saját állítása szerint negyven éven át napi negyven oldalt másolt le. Abul-Arab at-Tamimi (†944) 3500 saját kezűleg írt kötetet hagyott hátra.[42] Averroës (†1199) több mint tízezer lapot másolt. A középkor nagy optikusa, Ibn al-Haiszam (†1039) másolóként kereste meg a kenyerét; évi 150

mogrebi dinárt jövedelmezett neki a matematikai művek másolása.[43] Némelyek, mint ad-Dahvar (†1230) orvosi könyvek másolásából éltek.[44]

A másolók között nők is voltak. Így például Córdobában, az ar-Rabad as-Sarqi negyedben százhatvan női másoló kiválóan művelte a kúfi stílusú arab írást.[45]

A „kiadás", vagyis a másolás minősége döntötte el egy könyv árát. Al-Aziz, aki, mint láttuk 1 600 000 kötetet birtokolt, a legritkább „kiadásokat" őrizte könyvtárában. Egy nap egy házaló árustól mintegy 280 aranyfrankkal egyenértékű összegért vásárolt meg egy Tabarit, noha bevallása szerint már húsz kiadásban, köztük egy eredeti kéziratban is megvolt neki.[46]

A legjelentősebb könyvkereskedő Régi-Kairóban Ibn-Szurah (†1211) volt: ő kizárólag könyvritkaságokat forgalmazott, és csak hetente kétszer, hétfőn és szerdán fogadta a gyűjtőket. Córdobában Ibn-Abbász (†1035) mondhatta magáénak a legnagyobb könyvkereskedést. Bagdadban a kurd Zain ad-Dim al-Amidi (†1312) volt a leghíresebb könyvárus; az egész iszlám világban ismerték szakmai lelkiismeretességéről, mongol-, török-, perzsa-, arab- és görögtudásáról, valamint élénk észjárásáról. Noha elvesztette a szeme világát, mégis szinte teljes biztonsággal eligazodott a könyvek között, akkora rendet tartott a boltjaiban.[47] A könyvkereskedők soraiban komoly tudósokat is találunk: megemlíthetjük Jáqútot, a történetírót (†1228), a híres Ibn an-Nadimot (†995), akinek katalógusa *(al-Fihriszt)* igazi mestermű.

A könyvkereskedésnek is megvoltak a szakemberei, a *dzsawwál*-ok, városról városra járván keresték a terjesztésre érdemes újdonságokat; a *dallál*-ok „régi" könyvek vételével és újraeladásával foglalkoztak. E kereskedelem a 10. és 11. szá-

zadban élte legnagyobb virágzását. Könyvgyűjtők hada tolongott a sok szép küllemű, ritka kiadványért. A 12. és 13. században azonban ez a kereskedelem hanyatlásnak indult. Egy könyvárus, aki szabad óráiban verseket költött, ily sorokban panaszkodott erről:

E század a tudatlanok kora; / Már nem divat hittudósnak lenni. / Nincs ma rosszabb üzlet, / Mint írószert és könyveket árulni.[48]

5. *Festészet, kódexfestés*

A szaracén iszlám, kivált fénykorában, a 7. és a 11. század között még ádázabb ellensége volt a festészetnek, mint a zenének. Ideológiai uralmának századaiban nyomát sem találjuk a festészetnek, pedig győzelme előtt, vagyis a szkíta korban a „Teve Civilizációjának" földjén ígéretes képzőművészeti kezdetekkel találkozunk. A buddhizmus Kelet-Iránban, a kereszténység Szíriában és Egyiptomban és kivált a zoroasztrianizmus Perzsiában jelentős főúri és vallási festészetet fejlesztett ki, amelynek emlékei, főként Iránban, fenn is maradtak. Ez a festészet az „égi", vagyis kinyilatkoztatott könyveknek és a különféle vallási közösségek templomának a díszítésére szolgált. A domborművek jelenetein szereplő alakokat ki is színezték, akárcsak a Közép-Ázsiában, Kelet-Iránban, a perzsiai Sápúrban, Arméniában, az Eufrátesz-parti Durában talált freskókon és Perzsia, Szíria, valamint a konstantinápolyi Hagia-Szófia mozaikjain. A 4. században ez a művészet még feudális vonásokat mutatott; a fejedelmek és fejedelemnők, a szolgálók és a bajadérok az egyházi hagyományoknak megfelelő testtartásban, az udvari etikett pózaiban, lovaghoz illő mozdulatokkal szerepeltek.

Alighogy kezdett kibontakozni a harci- és vadászjelenetekből a portré- és tájképfestészet, amikor a szaracén iszlám számúnja lángba borította a képzőművészetet, s az iráni és szíriai-egyiptomi vidékeken felperzselte az utolsó nyomait is. Így azután a portré- és tájképfestészet csak a buddhista kultúrában fejlődhetett tovább szabadon: Khotánban, Közép-Ázsiában, a Gupta-dinasztia Indiájában, Bizáncban és Georgiában.

A művészet újjáébredése csak a 11. században indult meg, amikor a közép-ázsiai buddhista vidékekről származó oguz törökök megkezdték Elő-Ázsia felszabadítását a három évszázados szaracén iga alól. Csakhogy a 11. század végére a főúri művészet kora lejárt, miután a szászánida, szogd és szír nemesi hagyomány éles törést szenvedett; csupán Kína buddhista határvidékein és a Kelet keresztény határvidékein: Georgiában és Bizáncban őrződött meg némi kevés e hagyományokból. Az oguz szultánok, akik ettől fogva e „bábkalifátusok" korlátlan hatalmú urai lettek, pártfogolták a festészetet, s a hitehagyott buddhisták és keresztények, hogy kedvükben járjanak, elkezdték díszítéssel ékesíteni a kéziratokat.

Két iskola működött: az egyik közép-ázsiai hatást mutatott és Kelet-Iránban terjedt el, a másik bizánci hatás alatt állt, és Szíriában hódított. A 12. században azután e két iskola nyomdokain megszülettek az első iszlám festészeti alkotások. Az iszlám alkotók gyorsan elsajátították mesterségüket, és a 12. században sietve meghódították azokat a területeket – az impresszionisztikus rögtönzést, a pornográfiát, a karikatúrát –, melyeket a Kelet történelmi fejlődése nem zárt el előlük. Ha másutt nem is jeleskedhettek, itt legalább rendkívüli mesterségbeli tudásról tettek tanúságot. Így Kowarriha al-Waszíti műveinek apró finomságait csupán néhány modern festőnek sikerült meghaladnia, és korunkban is csupán egy bizonyos

szűk közönség érti. Al-Waszíti Hariri *Társasági történeteinek* mintegy 50 jelenetét illusztrálta (a kéziratot a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzik).

A festészet újjáébredése csak ott ment végbe, ahol az oguzok teljhatalmú urak voltak; az Ajjúbidák és Mamelukok szír-egyiptomi államában, ahol az ősi iszlám fénye utoljára csillant föl, a festészeti reneszánsz csak igen gyenge visszhangot váltott ki. Észak-Afrika és az Ibériai-félsziget, amely megmenekült az „oguzok invázióitól", hírét sem hallotta ennek a festészetnek; ugyanakkor Iránban és a szomszédos vidékeken, ahol a mongol hódítók rendezkedtek be (13. század) és a szaracén befolyásnak vége szakadt, egyre jobban és jobban terjedt e kínai-buddhista festészet, melyet annyit magasztaltak a perzsa költők. Az iráni mongolok udvarába hivatalosan meghívott szung-kori ujgur és kínai buddhista mesterek iskolát teremtettek. Irán mongol uralkodói, a művészet lelkes pártolói az Ottó-kori festészet nyugati mestereit is szívesen látták. Ez a két új irányzat keveredett egymással a 12. századi oguz stílusban, melyet Daulatsáh, egy 1486-ban összeállított gyűjtemény szerzője „Waszit iskolájának" nevezett el.

Ez az irányzat fokozatosan magába olvasztotta az észak-kínai és az Ottó-korabeli nyugati iskolákat, s így született meg a tulajdonképpeni mongol iskola és a 13–14–15. századokban virágzó timurida iskola. De ez a kérdés már inkább az újkori oguz török kultúrtörténet tárgykörébe tartozik, mintsem a középkori szaracén Kelet kultúrájához.

A „mennyei könyveket" (kinyilatkoztatásokat), melyek valóságos imádat tárgyai voltak a hívők szemében, kezdetben valószínűleg kivétel nélkül illuminálták, azaz arany betűkkel jegyezték le, hogy jobban emlékeztessenek az éjszakai égboltra. A keleti tudósok már az 1. századtól fogva keresték

az arany tinta előállításának módját. Feltehetően Kínában sikerült kikísérletezni a receptjét. I. Vologaszészról (51–77) biztosan tudjuk, hogy volt egy illuminált Aveszta-kézirata. I. Ardasír (226–240) egy tizenkétezer lapot számláló, arany betűkkel díszített példányt őrzött. A szabeusok „kinyilatkoztatott könyvének", a *Ginzá*-nak vagyis *Kincs*-nek a címe is valami nagy gazdagság képzetét kelti. Találtak recepteket az ezüst tinta előállításához is, és arról is tudunk, hogy tökélyre fejlesztették a pergamenfestést. A pergament ugyanis azúrkővel, bíborfestékkel, sáfránnyal színezték, mielőtt az arany vagy ezüst betűket ráfestették volna. Az iszlám előtti időkből származó illuminált könyveket Iránban már nem találunk; az iszlám hódítás következtében ugyanis a zoroasztriánusok elszegényedtek, akárcsak a szabeusok. Legfeljebb töredékekre bukkanhatunk, ezeket is olyan közösségek őrizték meg, melyek nem keltették föl az iszlám irigységét. A 3. és 4. századi buddhista kínai és tibeti töredékek mellett gyönyörködhetünk a szép szinopi evangeliáriumban – a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzik –, és kivált a 6. századi illuminált örmény evangeliáriumban, melyet Jeruzsálemben, az örmény patriarchátusban őriznek.

A „mennyei könyv" mindkét fedelét kidíszítették, drágakőberakásokkal és kozmogonikus tárgyú, a Mennyet, a Poklot, a Feltámadást, az Utolsó ítéletet bemutató ötvösmunkákkal gazdagították. Az iszlám előtti időkben, a szent könyvek, főleg, ha egy tekintélyes közösség tulajdonában voltak, valóságos állami kincstárul szolgáltak mind a felhasznált értékes anyagoknak, mind pedig a kalligráfusok és az illuminátorok művészi munkájának köszönhetően.

E könyvek tagozódása az évnek hónapokra, napokra, órákra való felosztásának felel meg; a könyvek, fejezetek,

bekezdések és mondatok kezdetét gondosan kidíszítették, fontosságuknak megfelelően „királyi fejdísszel", „koronával", „fejékkel", „nyaklánccal", „karpereccel" vagy „gyűrűvel" látták el. A művészek azokat az árnyalatokat igyekeztek kiválogatni a színskáláról, melyek a nemesfémek és a drágakövek fényét adták vissza: arany, égszínkék, ezüst, rubin, smaragdzöld, nefritzöld, türkizkék – ezeknek a ragyogó és csillogó színeknek a tolmácsolására törekedtek munkájukban az illuminátorok. Az arany csillagokkal telehintett páratlan kékséget utánozván ösztönösen megpróbálták visszaadni a Kelet angyalokkal és védőszellemekkel benépesített mennyei birodalmát, akárcsak a lemenő nap bíborát, az alkony zafírkékjeit és liláit, a gyöngyök tompa fényét, a szent tűz eleven színét, az állóvizek sötétzöldjét, a források ezüstös tükrét, egyszóval a Kelet egész varázsát.

Amikor a 7. században az iszlám közösség vezető szerepre tett szert, s kalifái és Koránja a többi közösség vezetőinek és szent könyveinek helyébe léptek, az arab ábécé kiszorította a már meglevő írásrendszereket. De a legnagyobb változást az jelentette, hogy az iszlám lépett a szászánida uralkodók és a zoroaszteri vallás örökébe; persze, mint mindig, a jövevények a régi szokásokat és eljárásokat utánozták. Az arab írásjegyeket a kelet-iráni és szogdianéi feliratok kőbe vésett, szent írásjegyeinek mintájára stilizálták.

A 10. századtól fogva azonban a szent könyvek illusztrálásának művészete hanyatlásnak indult; a ligetek lombkoronáját, a gazellák és vadszamarak hajlékonyságát idéző kecses díszítőelemek egyhangúan ismétlődő merev geometrikus mintákká korcsosultak, melyeket arabeszk *(maqári)* néven ismerünk.

A korai iszlám, amely egy egyenlőségre és racionalizmusra törekvő korban született, ellenszenvvel viseltetett az ilyen

értékes könyvek iránt, mert ezek a *Kiszrawija,* a feudális egyeduralmi rendszer és a *Dzsáhilija,* a tudatlanság korát idézték. Mohamed „kinyilatkoztatott könyve" nem lehetett többé máguskirályok és beavatott papok által féltékenyen őrzött „kincseskamra", mint a „megbukott vallásoknál" volt, hanem könnyen kezelhető, egyszerű és olcsó kiadás kellett legyen, melyhez minden hívő *(munin)* hozzájuthat. Az első Koránokat egyébként a legközönségesebb módon tevék lapockacsontjára és datolyapálma-levélre írták. A Korán-másolatokat fekete tintával papiruszlapokra, pergamenre és a 9. századtól valószínűleg rongypapírra írták, minden díszítés nélkül.

Így hát elmondhatjuk, hogy az iszlám első századaiból száz és ezerszám fennmaradt Koránoknak rendkívül demokratikus jellegük volt. A különféle könyvtárakban őrzött példányok arról tanúskodnak, hogy szinte minden díszítést száműztek a kéziratokból, és a díszes fedeleket egyszerű bivaly- vagy tevebőr kötés váltotta fel.

A 9. században azután a berber uralkodók a régi andalúz kalifátus romjain, példaképeiket, az oszmán uralkodókat – a Kelet császárait – követve, kezdték megtagadni a demokratikus külsőségeket. Az ő „szultanátusuk" idejére tehető az illuminálás és a könyvkötészet „újjászületése".

Hogy Elő-Ázsiában megjelent e neo-iszlám kultúra, melyben az illuminációnak és a könyvkötészetnek oly fontos szerep jutott, az az oguzok, no meg a mongolok szakadatlan beözönlésének köszönhető. De ez az „újjászületés" már a tisztán feudális társadalomban élő újonnan jöttek történelméhez tartozik, nincs köze a szaracén társadalomhoz, amely az egyenlőségre való törekvésen alapult, s melyet inkább kézművességre, mintsem művészi alkotásra ösztökéltek a hajlamai.

Az 5. századra tehető csupán, hogy a szkíták – a kínai Turkesztán Tárim-medencéjétől a Krím-félszigetig húzódó térségen élő lovas népesség – rendkívül gazdag zenéje egyszerű népi kifejezésmódból tudós művészetté lett. Ázsia különféle iszlám előtti vallásai csak ez idő tájt sajátították el a zene területén a kínai elméleteket és a hindu módszereket. A 6. század hozta meg a szkíta népek számára a klasszikus kor kezdetét. II. Khuszrau perzsa király (590–628) udvarának fényét olyan halhatatlan mesterek emelték, mint az örmény Szarkisz és a szogd Pahlpat, a középkori Kelet Bachjai és Palestrinái. A kora középkori világ minden szegletébe kirajzottak e mesterek. A „pahlpati ének" Indián kívül csak az iszlám előtti világ két szegletében maradt fenn: Tibetben, ahol a buddhista egyház vallásos célokra ma is műveli a „gregorián" zenét, és nyugaton, ahol Szent Gergely pápának (590–604) – egy párszi származású pápa, Hormiszdasz (514–523) egyik utódjának – köszönhetjük az „egyszerű ének" (a gregorián zene) szertartási célokra való megőrzését.

Ugyancsak párszik, a Nesitek, a Tuwaiszok, a Szaib-Hathirok voltak azok, akik a 7. és 8. század folyamán Medinában zene- és énekleckéket adtak a szaracénoknak. A zene klasszikus kora az iszlám berendezkedés ellenére is folytatódott. A szaracénok között még olyanok is akadtak, akik egyenesen utánozták a párszikat.[49]

A 9. század még mindig a tündöklés kora. Nagyjai Ibrahim Ibn al-Mahdi és a kurd Mawszilik: Ibrahim, a fia, Iszháq, unokája, Hammád, és sorolhatnánk tovább e család tagjait.

Szemben a buddhizmussal, a párszizmussal és a kereszténységgel, az iszlám vallásgyakorlat nem tűrte meg a zenét, ezért

az iszlám világban csak világi zenét lehetett művelni. Így aztán a cigányok (al-Zutt) zenei hagyománya erősödött meg. Ez az indo-szkíta eredetű törzs az 5. században érkezett Perzsiába az Indus-völgyéből. V. Bahrám szászánida király (421–439) hívta be őket, hogy „vidítsák fel a mi túlságosan is komoly párszijainkat". Ez volt az a zene, melyet egy moszuli kurd, a híres muzsikus, a választékos öltözködés és viselkedés föltétlen ura, Zarjáb (789–857) ismertetett meg a córdobai udvarral, ez csendül föl azokban az andalúz dallamokban, melyeket a cigányok mind a mai napig megőriztek.

A 10. és 13. század között a zeneművészet még a Keleten is egyre inkább elsatnyult, főleg az arab országokban, ahol a zenei hagyományok nem gyökereztek mélyen. A 14. században már ezt írja Ibn Haldún (†1403), az iszlám hanyatlásáról értekezvén: „A zene az a művészet, amely az összes többi művészetnél előbb indul fejlődésnek, és elsőnek kezd hanyatlani." S valóban, a 13. századi zeneművészet szír-egyiptomi vidéken, sőt egész Észak-Afrikában már csak egy műfajt ismert: a táncosnők illetlen mozdulatait kísérő, fülsértő nyiválolást.

Ugyanakkor hatalmasat fejlődött a húros hangszerek készítése és a zeneelmélet, melyet a fizika egyik ágának tekintettek. A muszlim tudósok a szogd Farábitól (872–950) az azerbajdzsán Szafiaddínig (†1258) az egyszerű kínai-iráni skálát alapul véve kidolgozták a diatonikus skálát. A mesteri fokra fejlesztett lantokon kívül (perzsául *rúd*) készítettek *qanun*-t – ez volt a zongora őse –, és megépítették az orgona elődjét,[50] de más hangszereket is gyártottak: citerát, fuvolát, xilofont, dobot.

A 13. századi szúfik kitartóan fáradoztak, hogy az iszlám egyházi zenéjét kialakítsák a többi kinyilatkoztatott vallás zenéjének mintájára,[51] de igazán tehetséges tanítványokra csak

az oguz törökök és a tatárok között leltek. Ezért napjainkban az igazi keleti zenét már csak az azerbajdzsáni tatárok, a turkesztáni üzbégek és kirgizek művelik. Az araboké szedett-vedett zene lett, a skálán kívül semmi keleti nincs már benne. A fekete iszlám csodálatos zenéje pedig a feketék kultúrájának része, semmi köze nincsen az arabok zeneművészetéhez.

7. *Okkult tudományok*

Ha végigböngésszük a középkori Közel-Kelet közösségei – a muszlim irániak, törökök, párszik, zsidók, szabeusok, arabok, örmények, koptok, bizánciak, etiópok és szírek – által hátrahagyott kéziratok katalógusait, e népek gondolkodásmódjában két kategóriát fogunk megkülönböztetni: a tudományos és a „mágikus" gondolkodást.

A „tudományos" ebben az esetben nemcsak az egzakt tudományokra, a matematikára, fizikára, kémiára és természettudományokra értendő, hanem ide soroljuk a filozófiát, jogtörténetet és a földrajzot, vagyis mindazokat a területeket, ahol ezek a népek vagy legalábbis legkiválóbbjaik, valóban az élen jártak, és egészen a 14. századig a Nyugat vitathatatlan tanítómesterei voltak. E nagy számú tudományággal most nem foglalkozunk – ez egyébként is külön kötetet érdemelne –, kizárólag a mágiát, az okkult tudományokat és az egyéb babonaságokat vesszük szemügyre, melyek még a középkori iszlám világ rendkívül felvilágosult környezetében is általános népszerűségnek örvendtek.

A kinyilatkoztatott vallás, vagy ahogy mi nevezzük, a „monoteizmus" a „hit" monopolizálására törekszik, és ádáz küzdelmet folytat a „babonák" ellen. A többi valláshoz hason-

lóan az iszlám is ellensége volt a „boszorkányoknak" és a „mágiáknak". A középkori iszlám imámjai vagyis tudós doktorai felvilágosultabbak és ennél fogva hajthatatlanabbak voltak újkori kollégáiknál. A „babonák" elleni ádáz harcuk sokkal eredményesebbnek bizonyult, mint az akkoriban nagy számban levő filozófusok és világos elmék hűvös gúnyolódásai. Mindazonáltal az okkult tudományok és a legkülönfélébb babonák a 10., de még inkább a 12. és 13. századokban mindenfelé burjánzottak az iszlám világban, a muszlimok és nem muszlimok körében egyaránt. Ennek kettős oka van: egyrészt igen sok volt az írástudatlan ember, másrészt a tanult emberek között viszonylag sok „félművelt" és munkanélküli értelmiségi akadt, akik a tömegek hiszékenységéből kényszerültek tőkét kovácsolni maguknak. Temérdek asztrológus, alkimista kincskereső, kuruzsló, jós és más efféle alak működött, és igen kiterjedt „vevőkörük" volt. Különös, de még maguk az iszlám államok is, főleg azok, amelyek titkos társaságok útján kormányoztak, szerződtettek alkalomadtán asztrológusokat, alkimistákat és más szemfényvesztőket. Ily módon formálni tudták a közvéleményt, sőt a babonák erejét a kormányzat hasznára fordították, és igen hatékony, valós hatalomra tettek szert a tudatlan és hiszékeny tömeg fölött.

A már az időszámításunk előtt a tudományok tudományának kikiáltott csillagjóslás a középkorban a civilizáció alapja lett. Ez idő tájt az Indus völgyétől a Boszporusz partjáig mindenütt korlátlan csodálat övezte a bolygók átlagos mozgását mutató táblákat és a holdházakat, melyeket a párszi prófétának, Zamaszpnak és mesterének, Zoroaszternek tulajdonítottak. A 7. században szerkesztett Korán egyes-egyedül Allahnak követelte a dicsőséget az állatöv jegyeinek és a *manzil*-oknak, a holdházaknak[52] a megteremtéséért, mert az iszlám

ugyancsak a „káldeusok" jóstehetségén alapult. Egyébként néhány ritka értelmiségit leszámítva, akiken úrrá lett a kételkedés, az általunk tárgyalt időszakban mindenki hitt a csillagjóslásban: a hívek vakon követték a mennybolt hivatott értelmezőit, Zamaszpot, Zoroasztert, Ezékielt, Dánielt és még néhány más prófétát, a „szabadgondolkodók" meg közvetlenül az égitesteket fogták vallatóra. Ezek is, azok is szenvedélyesen rajongtak az asztrológiáért.

A tél vége felé minden évben irdatlan mennyiségű almanach jelent meg (ez a szó az arab *al* és az „előre látni" jelentésű káldeus *manakh* összetétele), minden elképzelhető méretben és árban. Vásárlókörük éppolyan széles volt, amilyen változatos, mert kevés kivételtől eltekintve mindenki vett magának egy almanachot, és reggelente figyelmesen megnézte, mi áll benne.

Az asztrológiai műveltségű és gondolkodásmódú közönség számára készült almanach Allah lunáris naptára[53] mellett közölte a párszik, szabeusok, nesztoriánusok, jakobiták, koptok és bizánciak szoláris naptárát, valamint a buddhisták és a zsidók luniszoláris naptárát is. Minden almanach áldott és boldog esztendőt kívánt az embereknek, és különböző jóslatokat tett az évről: megjósolta az időjárás változásait, a monszunt és az árapályokat; minden állam és minden tartomány számára megjósolta az égitestek konjunkcióit és oppozícióit, a nap-, holdfogyakozásokat, a közös ima kedvező időpontjait, az uralkodók, a hercegek és a vezírek egészségi állapotát, a politikai és társadalmi eseményeket, a háborúkat, forradalmakat, éhínségeket, járványokat. Minden holdhónapra meghatározta a legfőbb mesterségek sorsát: szúfikét, jogtudósokét, kereskedőkét, parasztokét és rabszolgákét, nem feledkezve meg a nyájak várható állapotáról sem. Így a tudományosan előre megha-

tározható tényeken kívül, melyeket a mi falinaptárainkban is megtalálhatunk, a szaracénok almanachja minden napról, sőt minden óráról megjósolta, hogy szerencsés vagy végzetes kimenetelű lesz-e. A jóslásban nemcsak az iszlám tudósok ismereteire támaszkodott, hanem az indo-szkíták, zoroasztriánusok, káldeusok, sőt a bizánci „matematikusok" tudására is.

Az almanach mindenki számára értékes útmutatóul szolgált, rendszeresen figyelembe vették tanácsait. Feltüntette a leánykérés, a házasságkötés kedvező napját, sőt még az alkalmas percét is; meghatározta, mikor kell elválasztani a csecsszopót, mikor kell a gyermeket körülmetélni, mikor kell megkezdeni vele a Korán olvasását. Persze megmondta, mikor alkalmas fürdőbe menni, szőrteleníteni, körmöt vágni, tüzet gyújtani, hashajtót bevenni, eret vágatni, tapaszt föltenni. Senki nem írt alá szerződést, nem kölcsönzött pénzt, nem vágott bele építkezésbe, nem indult útnak, nem csinált üzletet, nem ment látogatóba, nem küldött vagy bontott föl levelet anélkül, hogy előbb gondosan át ne tanulmányozta volna a naptárat; így aztán az asztrologikus kultúra emberének magánéletét, akár jó muszlim volt, akár hitetlen, akár győztes vagy leigázott fejedelem, akár vezír vagy paraszt, akár orvos vagy beteg, szigorúan meghatározták naptárának jóslatai. Minden dolognak megtalálom benne a „megjelölt időpontját", tiszta őrültség, ha nem veszem figyelembe, mert az lesz a büntetésem, hogy kudarcot vallok, gondolta magában. Voltak, akik úgy vélték, súlyos csapás éri azt, aki nem veszi figyelembe a jóslatokat.

A csillagjós mestersége is nagyon elterjedt volt. Az előkelő asztrológusok a gazdag emberek szolgálatában álltak, de akadtak közönséges csillagjósok is, akik a nagyközönség számára jövendöltek. Egyikőjük, Sádán al-Balhi, előre megjósolta, hogy a kalifák birodalma részeire fog szétesni 922-ben, és

különös módon nagyjából a megadott időpontban a dolog be is következett; ámbár csak a kalifátus régi rendszere bomlott föl.[54] Egy másik asztrológus, a híres Abu-Maasar (†886) 1213-ra állítólag szintén megjövendölte az abbászida kalifák bukását, és valóban, ekkoriban indult meg a mongol hódítás!

Sokan készítettek hamis jóslatokat, melyeket azután híres elhunyt tudósoknak tulajdonítottak.

Al-Daniali bagdadi könyvkereskedő – egy korabeli Nostradamus – kieszelte, hogy hamisít egy szöveget, és elterjeszti róla, hogy Dániel prófétától származik. Felkereste al-Muqtadir kalifát (908–932), és határozott hangon így szólt hozzá: „A nagy próféta, Dániel meglátta az égitestekben, hogy te, Babilón királya úgy szabadulhatsz meg pénzügyi gondjaidtól, ha vezírednek teszed meg azt a bagdadi pénzembert, akinek itt láthatod az aláírását." Az engedékeny és hiszékeny uralkodó lépre ment, és a próféta állítólagos jelöltjével töltötte be ezt a fontos posztot, aki nem volt más, mint a szemfényvesztő cinkostársa. Al-Daniali még öt vagy hat alkalommal megismételte cselfogását ugyanezzel az al-Muqtadir nevű kalifával, akinek bukását ily módon jelentősen siettette.[55]

A szellemi élet kiválóságai is bekapcsolódtak a jövendőmondásba. A leghíresebbek közül említsük meg Ibn al-Arabit (†1240), a *Főnix* címet viselő orákulumgyűjtemény szerzőjét és Ibn-Qisszit, aki *Húzd le a papucsot* címen jelentette meg jövedöléseit. Sokan mások a politikai propaganda céljára szolgáló burkolt célzásokkal és kétértelmű szavakkal teletűzdelt jóslatok számát szaporították: egyébként ezek a jövendőmondók kevés kivétellel a politikai szekták ügyét szolgálták. Valamennyien egy *mahdi*, az „Idők Végeztének" prófétája eljövetelét hirdették.

A városokban meglepően sok női asztrológus működött, de

még a legkisebb falunak is volt saját jósnője: a bazárokban tartottak fönn üzletet, vagy elmentek a háremekbe, és ott jövendöltek. Némelyek közülük a nép egyszerű asszonyainak jósoltak az utca forgatagában, másokat a jómódú negyedek lakói kerestek föl: mert a legegyszerűbb munkásnőktől a legelőkelőbb hölgyekig minden nő igénybe vette szolgálataikat.[56]

Akár egy elveszett ékszer felkutatásáról, akár egy állhatatlan férj vagy szerető megtartásáról, akár egy vetélytársnő eltávolításáról vagy lejáratásáról volt szó, akár arról, hogy egy anya számtalan leánygyermeke után fiúra vágyakozott, az ilyen esetekben mindig ki kellett kérni a jósnők tanácsát. Így aztán busás hasznot hajtó mesterség volt ez, mert a szépasszonyok és az egyszerű munkásnők mind szívesen fejezték ki hálájukat annak, aki álmaikat dédelgette.

A zsidók és a muszlimok egy bizonyos osztálya a kabbalát gyakorolta – *al-szimia* –, meglepő jövendölésekhez jutván az ábécé betűinek egyes kombinációjából vagy szent, illetve titkos szövegeik passzusaiból.[57]

A *rammál*-ok porba rajzolt vonalak segítségével jósoltak; a *hászib*-ok tarokk-kártyából jövendöltek, a *dárib-al-mandil*-ok tükörben vagy pohár vízben meglátták az elrejtett tárgyakat.[58]

Ez idő tájt a nép körében elterjedt volt a hiedelem, hogy az iszlám előtti népek ékszereiket, drágaköveiket és aranyukat elásták a föld alá. Ebbéli hitükben erősen meggyőződve sokan felcserélték pénzüket és idejüket az ilyen kincsek felkutatására.[59] Természetesen feltűntek a csalók is, hogy e kincskeresők hiszékenységéből hasznot húzzanak. Az említett csalók, akiket boszorkánynak *(ahl-al-matálib*-nak) neveztek ekkoriban, a szűkölködő értelmiségiek közül kerültek ki. Igen nagy számban éltek Egyiptomban, al-Barábi területén, amely ettől az időtől fogva a sírfosztogatóknak – a mi régészeink babonás

„elődjeinek" – terepe lett. A boszorkányok nem pálcát, hanem kis lámpást tartottak kezükben, és bizonyos természetfölötti jelek nyomán felfedték az egyiptomi pogány sírokat, melyeket azután kifosztottak. Ez bevett mesterségnek számított, gyakorlói engedélyt kellett kérjenek, amit megfelelő díj ellenében kaptak meg; az egyiptomi kormány elég komoly jövedelemre tett szert ezekből a pénzekből. A sírok után kutatók Észak-Afrika más pontjaira is eljutottak és előre megrendezett, különös jeleneteik révén hasznot húztak az emberek hiszékenységéből.[60]

Voltak még azután, akik az állati mágnesességben – *al himma* –, megint mások a talizmánok varázserejében hittek. Talizmán lehetett egy meghatározott szám, egy betű vagy mértani alakzat, egy titkos vagy szent szó, egy csillag, bizonyos elemek. S végül ide sorolhatjuk a *suubada* híveit, akik mások gondolataiban olvastak, vagy a szuggesztió mesterei voltak.

A középkori iszlám legnagyobb varázslói Ázsiában a hinduk és a kaldeusok, Afrikában a koptok voltak. Saraf az-Zamán Marvazitól (11. század) származik a hindu mágikus mutatványok nagy részének a megnevezése; Ibn-Haldún pedig különös figyelmet szentelt a kopt mágusok módszerének tanulmányozására.

Hatodik fejezet

A VÁROSI ÉLET

1. *Világvárosok, kisvárosok és nagyvárosok, várak és erődök*

Az ezredfordulón az iszlám világ néhányszáz, fallal övezett vagy nyitott, kis és közepes nagyságú várost, mintegy 15 fővárost – *amszár*-t [1] foglalt magában. Némelyikük igazi világváros volt: e hatalmas városokban a legkülönfélébb nemzetiségű emberek keveredtek egymással; a világ összes országainak áruit meg lehetett vásárolni; független szellemi és művészeti központok jöttek létre. Említsük meg közülük Szamarkandot, Nisápurt, Rejt, Sirázt, Baszrát, Bagdadot, Damaszkuszt, Régi-Kairót, Alexandriát, Córdobát és Kairuánt.

Egy, a korai iszlám időkből származó elv előírta ekkoriban, hogy minden fővárosnak legyen egy *minbár*-ral épült mecsetje, vagyis egyfajta székesegyháza, ahol a pénteki istentiszteletet tartják. Csakhogy az idő múlásával óhatatlanul jelentős fordulat állt be: sok, minbárral épült mecsetet magában foglaló város lehanyatlott, míg más – ilyen székesegyházzal nem rendelkező – települések gyors fejlődésnek indultak, és egykettőre igazi nagyvárosokká lettek. Ez a változás legfőképpen Kelet-Iránban és az Amu-Darjától északra volt megfigyelhető. Az iszlám vallási vezetők mégis ellenezték, hogy új *minbár*-os mecsetek épüljenek. Így azután Bagdadban, ebben a hatalmas városban, mely 27 000 mecsetet, kápolnát, szent helyet számlált, csak két olyan mecset volt, amelyben *minbár*-t emeltek. Az egyik a Tigris jobb partján állt, a másik a bal parton, ez pedig ugyancsak kevésnek bizonyult. Ezért a pénteki istentisztelet idején óriási tömeg rekedt a mecset falain kívül.[2] Régi-Kairó-

ban, e másik nagyvárosban, ugyancsak két *minbár*-os mecset épült, az Amru és az Ibn Tulun,[3] így azután, akárcsak Bagdadban, itt sem tudott minden hívő részt venni az istentiszteleten.

Mindamellett a 11. századtól fogva fokozatosan enyhült ez a merev rendszer, amely erősen korlátozta a *minbár*-ral építhető mecsetek számát; a jelentős városokban újakat emeltek és Régi-Kairóban, amely a fejlődés élén haladt, hamarosan tíz ilyen mecset állt. Bagdad hosszú időn át tartotta magát a régi előírásokhoz, de végül kénytelen volt négy, majd később hat minbáros mecsetet építtetni. Ibn Dzsubair a 13. században tizenegyet számlált össze.

A városok népességéről a középkori keleti földrajztudósok nem jegyeztek föl adatot. Megelégedtek azzal, hogy aggályos pontossággal felsorolják a mecseteket, *hammám*-okat, kollégiumokat és a boltokat. Ibn Hauqal (†977) például arról számol be, hogy Palermo városában 150 mészárszék működött; ebből az adatból már következtethetünk a lakosság lélekszámára. Hatib al-Bagdaditól (†1071) megtudhatjuk, hogy Bagdadban hatvenezer fürdő üzemelt. E szám nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a tisztálkodást vallási előírás rendelte el. A temérdek közfürdőn kívül, a vagyonosabbaknak saját *hammám*-juk volt.

A mai iszlám városok népességéből kiindulva, a XI. századi Bagdad férfi lakosságát legalább másfél millióra tehetjük – a nők soha semmilyen összeírásban nem szerepeltek. Ugyanekkor Córdobában száztizenhárom millió lakóházat és háromezer mecsetet, illetve kisebb templomot tartottak nyilván.[4]

Arábia déli részében kőből építkeztek; a házakat több emelet magasra emelték. Szanaában és Mekkában még ma is láthatunk hasonló épületeket. Régi-Kairóban e kő lakótömbök nem ritkán elérték a hét, nyolc, tíz emelet magasságot, sőt

néha még ennél is nagyobbak voltak. Egy-egy ilyen ház jó kétszáz embernek adott otthont.[5]

A korabeli utazók azt írják, hogy a távolból nézve Régi-Kairó hegynek tűnt, oly magasra emelkedtek a házai. E tornyok úgy beárnyékolták a város rengeteg szűk utcácskáját és bazárját, hogy éjjel-nappal lámpával kellett világítani.[6]

Mind Kelet-, mind Nyugat-Irán városai a szászánida kor régi feudális várai körül fejlődtek ki. Általában minden várost egy vagy két vastag fallal kerítettek körül. A falakba négy kaput vágtak, miként a várost magát is négy részre osztották föl, és e negyedeket fallal választották el egymástól.

A 10. században új városépítési elv jelent meg: előre elkészített tervek alapján, sakktáblaszerűen elrendezett nagyvárosokat emeltek. Ilyen volt a Tigris-parti Szamarra és Dzsaafarija, a Kairuán melletti Raqqada, a mai Tunézia területén fekvő Mahdija, a Fátimidák Új-Kairója, az andalúziai al-Zahra a régi Córdoba közelében. Mindazok, akik al-Zahrában telepedtek meg, és ott házat építettek, 400 ezüsttallér jutalmat kaptak az államtól; ez a bőkezű adomány egyre növekvő tömeget vonzott a városba.[7]

Perzsiában, a régi Siráz közelében Adud „szultán", hasonló elrendezésű „modern" várost építtetett, de az egykori szászánida várak köré zsúfolódott, szűkös régi városokkal ellentétben a 9. és 10. századi települések tágasak voltak, széles sugárutak szelték át őket. E városok alapítását a politika szeszélyei írták elő; a munkálatokat igencsak sietősen végezték, így azután a nem elég körültekintő, elkapkodott építkezés miatt a házak nagy része legfeljebb egy-két nemzedéket szolgálhatott ki.[8] A 10. századtól fogva egyébként nem tudtak jelentős épületeket emelni, mivel igen magasra szökött az anyagok és a munkaerő ára. A közhivatalok régi fejedelmi palotákba köl-

töztek, melyek birtokosait a különböző államcsínyek során egykor elűzték, e gyönyörű palotákat, melyekben valaha uralkodók és főurak laktak, felszabdalták, és különféle hivatalok számára rendezték be. A magánszemélyek ekkoriban csak könnyű anyagokból emelt villákat, árnyas lombokkal és virágos kertekkel övezett *busztán*-okat építettek; temérdek ilyen pihenőház sorakozott a Tigris folyó és a mezopotámiai csatornák mentén. Lakóik gyaloghintón jártak be a városba.[9]

Nézzünk most ebből a korból néhány, az iszlám világ bizánci határán épült erődített várost.

Akhlath, Arménia középső részének egyik igen hűvös fennsíkjára települt város, kurd emírek dinasztiája uralkodott benne, s hol a bizánciaknak, hol az oszmánoknak adózott. Ezek az emírek a távolsági kereskedelemnek köszönhették gazdagságukat. Akhlathban a perzsát, az örményt, az arabot és a görögöt beszélték.[10]

A távolabb fekvő Bithliszt, Kurdisztán fontos erődvárosát a Tigris partján egy másik erőddel, Hisn Kaifával toldották meg. Mindkét várost ugyanaz a kurd dinasztia tartotta uralma alatt.

Arzen vagy Arzenkán virágzó városát muszlimok és „védett" örmények lakták.[11]

Majáfáriqin városát, ahol a 11. században a kurd Mervanidák dinasztiája uralkodott, olyan fallal erősítették meg, melynek oromzatát egyenként másfél tonna súlyú fehér kőtömbök „csipkézték". 75 méterenként magasodott egy-egy torony. Figyelemre méltó, hogy a városba vezető hatalmas kapu tömör vasból készült, noha a kohászatban ez idő tájt még nem vált általánossá a szén használata.[12]

Amid, ez a sziklára épült jelentős város már a Szászánidák idejében (a 3. és a 6. század között) hírnévre tett szert. Egy-

másra állított, fekete kőtömbökből emelt, vastag kettős falgyűrű ölelte körül. A két fal között egy 12 méter széles sáv, a *faszil* húzódott. E bazalttömbök súlya nagyságuktól függően 300 és 3000 kilogramm között mozgott; a falak egyenként 10 méter magasak és 5 méter szélesek voltak. 130 méterenként egy-egy torony tagolta őket, tetejében őrszem vigyázott. Négy erős vaskapun át lehetett megközelíteni a keresztény és muszlim kurdok által lakott várost. A nagymecset és a főszékesegyház – egyik szebb volt, mint a másik – egymás tőszomszédságában épült föl. Erről a településről azt tartották, hogy bevehetetlen; bazalterődítményein nem fogott a tűz, sem vas, sem maró anyagok nem kezdhették ki.[13]

13 méter magas, hat kapunyílással ellátott, erős, fehér kőfal erődítette Aleppó városát; közepén fellegvár emelkedett. A fellegvár sziklára épült, hogy ne lehessen aláaknázni. Helyet kapott benne egy nagy mecset és két templom is. A várat Nuraddín (1146–1174), a keresztesekkel vívott háborúkban híressé vált emír megnagyobbíttatta és helyreállíttatta.

Aleppó, ez az erőd-város, egyszersmind az egyik legvirágzóbb kereskedelmi központ volt; óriási raktára, a *Qajszarijjah* híres volt az egész Keleten.

Aleppó közelében feküdt Qinniszrin. 962-ben a bizánciak elfoglalták, és valamennyi lakóját lemészárolták. A kurd hamdánida fejedelem, Szaifad-Daula (944–967) kénytelen volt elhagyni a várost; nem akarta azonban, hogy székhelye a bizánciak kezére kerüljön, ezért távozása előtt az egész várost felégette és földig romboltatta. Így lett Aleppóból „határváros".

Hamát egyik oldalról az Orontész, másik oldalról egy hegy fogta közre. Ha valaki a városba akart jutni, át kellett kelnie az Orontész hídjain. Hamát olyan magas fal vette körül, hogy azt

tartották: egy kiváló íjász is csak üggyel-bajjal találná el a tetejét. A nagy mecset egy domb tetejére épült, melyből csodatevő forrás, a Fawwarat el-Dayr fakadt. E forrásnak volt egy sajátossága: nem folyamatosan buzgott, hanem időről időre elapadt. A városban élő zsidók azt állították, hogy a víz szabbat napján szokott elapadni, ezzel szemben a keresztények amellett kardoskodtak, hogy vasárnaponként következik be a szünet, míg a muszlimok azt bizonygatták, hogy péntekenként.

A 12. században nagyszámú *szúfi* telepedett meg e forrás közelében; keresztények és muszlimok egyaránt tisztelték őket. A forrás ma is népszerű zarándokhely.[14]

A Földközi-tenger partja mentén sorakozó városok tengeri határt képeztek a bizánci világ és a muszlim világ között. Kikötőikben rendkívüli jólét uralkodott a 10. és 11. század folyamán. Amikor azonban a normann betörés beljebb tolta a határt a Libanon hegység és a Jordán folyó felé, az egész vidékre nagy szenvedés zúdult, felgyújtott és porig rombolt városok tűntek el örök időkre.

Az ültetvényekkel és gyümölcsöskertekkel övezett Tripoli valóságos gyöngyszem volt; három oldalról a Földközi-tenger fürösztötte, a habok a város falait nyaldosták. E falakat szép faragott kövekből emelték. A szárazföld felől tömör vasból készült kapun át lehetett bejutni a városba, ugyanakkor a földhányásokon, a tornyokban a látóhatárra szegezett csővel kilövő szerkezetek várakoztak lövésre készen, hogy megtámadják a szabálytalan időközökben felbukkanó normann hajókat. Tripoli 12 500 hektárnyi területet foglalt el, és a 11. század elején nyolcvanezer lakost számlált. „Házai, melyeknek többsége inkább palotához volt hasonlatos" öt-hat emelet magasba emelkedtek.[15]

Dzsubail, az ókori Büblosz – a „frank" krónikásoknál Gi-

blet – pálmaligetek közepén, amfiteátrumszerűen épült egy öböl mélyén, melyet két, egyenesen a tengerbe futó kőgát védett. E gátak végében ma is fellelhetők a kikötő bejáratát őrző, hatalmas tornyok maradványai. Három oldalról két kapunyílással ellátott sánc védte a várost.

Szaida (Szidón) hatalmas cukornádültetvényekkel körülvett földközi-tengeri kikötővárosát magas fal övezte, melybe három kaput vágtak.

Szur (Türosz) 3000 hektáron elterülő, fényűző városát, egy mindössze 80 méter széles földszoros fűzte a szárazföldhöz. Temérdek szép palotája és gazdag bazárja volt; egymás mellett sorakozó házai öt-hat emelet magasra nyúltak. Szur védelmét egész csodálatos módon oldották meg. A várost körülölelő vastag falba két vaskaput vágtak, az egyik a szárazföldre, a másik a tengerre nyílott. Ez utóbbit két torony fogta közre, e tornyok közé vastag láncot feszítettek ki, ezzel szabályozták a hajók ki-bemenő forgalmát. A tengeri vámhivatal a tornyokban rendezkedett be. A köveket bekenték kátránnyal, hogy az erődítés fala ellenálljon a víznek.[16]

Akka városát és kikötőjét (Saint-Jean d'Acre) ugyanúgy rendezték be, mint Szurét, de megközelíteni csak kisebb rakodóterű hajókkal lehetett.[17]

A szíriai part városainak nagy részében volt egy belső kikötőmedence, ahol a hajók vesztegeltek; építésükre szakmérnököket hívattak. A tengerparti városok között sorakozó *ribát*-ok őrsége éjjel-nappal ébren vigyázott; amint normann hajókat pillantottak meg, tüzet gyújtottak, hogy figyelmeztessék a legközelebbi várost; az pedig nyomban erősítést és hadihajókat küldött.

Ugyanilyen erődítmények védték Egyiptom, Afrika és Észak-Andalúzia partjait.

A vízellátás rendkívül fontos feladat volt az iszlám országokban; minden városban külön hivatal gondoskodott róla. Módszereik eltértek egymástól, de mindig hatékonynak bizonyultak.

Így például Iránban föld alatti csatornák, *káriz*-ok szállították a vizet a hegyekből a városokba. A *káriz*-okat téglából építették, hosszuk néha még a 100 kilométert is meghaladta; háromszáz méterenként szellőztető aknákat vágtak, melyek a csatornák tisztítását is lehetővé tették. A város közelébe érvén talajmagasságban vezették el a vizet egymásba illesztett óriási, égetett agyagcsövekben.

A köztereken hatalmas vízgyűjtők is voltak. Ezek a komoly építmények néha egész sor föld alatti boltíves termet foglaltak magukba, melyekbe csatornák szállították a vizet. Ezen felül minden ház alatt külön vízgyűjtő volt (egy legfeljebb négy tagból álló család számára 100 köbméter űrtartalmú ciszternát építettek), az udvarban pedig egy vagy több, 20 köbméter víz tárolására alkalmas medence. Az alagsori ciszternát, akárcsak a medencéket, a föld alatti csatornák töltötték föl vízzel. Némelyik városban, így például Iszfahánban, nem túlságosan mély kutakat is ástak; a vizet kerék segítségével emelték ki. Ahol a földrajzi fekvés ezt lehetővé tette, egész egyszerűen a folyók vizét hasznosították: Régi-Kairóban a Nílusét, Bagdadban a Tigrisét. Ezekben a városokban vízhordók szállították nap mint nap a vizet a nagyobb házakba. A szállításhoz marhabőr tömlőket használtak; Régi-Kairóban ötvenezer teve cipelte ezeket.

A vízellátást kétségkívül Szamarkand városában oldották meg a legjobban, ahol víztorony és ólom vízvezetékhálózat

biztosította a szükséges vízmennyiséget.[18] Ez a létesítmény még az iszlám előtti időből való, a zoroasztriánusok teremtették meg, és az általunk vizsgált időszakban is még az ő kezelésükben volt.[19]

A vízért általában fizetni kellett; az árat a vízellátási hivatal szabta meg. De a vízszolgáltatás nemcsak vállalkozásszerűen működött: bizonyos negyedekben jótékony célból építettek csatornákat és vezetékeket, s a fogyasztóknak itt nem kellett fizetniük. Régi-Kairó és Bagdad vízhordói viszont megfizették a tömlővíz árát, és még borravaló is járt nekik.

A 10. századtól fogva a nagyobb bazárokat és a fontosabb utcákat esténként kivilágították. Iránban és Mezopotámiában petróleumlámpákat használtak erre a célra, Szíriában és Egyiptomban olajlámpásokat. Ezeket az áttört rézlámpásokat a házak falára vagy póznák végére erősítették.[20] Úti beszámolójában Ibn Dzsubair feljegyzi, hogy Damaszkusz lakói esténként sűrűn elsétáltak a nagymecset ezernyi lámpással kivilágított, tündöklő szentélyébe. E kései sétálókat gúnyosan „szántóvetőknek" nevezték, mert párosával ballagtak oda-vissza a nagy téren, mindig a saját nyomdokaikba lépve. Szerzőnk hozzáfűzi, hogy a tér káprázatos kivilágítása a Sevillában vagy Granadában a ramadán 27. éjszakáján rendezett ünnepi kivilágításra emlékeztette.

Rejben, Kairóban, Alexandriában, Tenniszben és sok nagy városban a bazárok sötét utcáit nappal is megvilágították.[21] A kis városokban, a falvakban nem volt közvilágítás, itt este csak lámpással felszerelkezve lehetett az utcára kimenni.

Néhány városban, például Moszulban és Damaszkuszban is, nyilvános árnyékszékek működtek. A negyven-ötven fülkéből álló épület alját kikövezték; a fülkéket a padlózatot behálózó kis csatornák vize tartotta tisztán oly módon, hogy

a szennyet elvezette a kanálisba. Ezeknek az építményeknek a fenntartásáról külön alkalmazott gondoskodott, használatukért fizetni kellett, és mindig a mecsetek közelében létesültek. Más városokban, így például Sirázban, Baszrában és Iszfahánban hasonlóképpen rendezték be az árnyékszékeket, csak itt a fülkékben gödrök voltak, melyeket időről időre pöcegödörtisztítók ürítettek ki, miután előzőleg hamut, meszet és földet szórtak beléjük. A gödörből kikerülő keveréket eladták a környékbeli zöldségtermesztőknek. Ezzel az egyébként jól jövedelmező üzletággal akkoriban, sőt még napjainkban is kizárólag zsidók foglalatoskodtak.[22]

3. *Kórházak és menhelyek*

A középkori utazók csodálatát többek között az is kiváltotta, hogy milyen nagy számban működnek a kórházak az iszlám Keleten.

Az ókorban még nem ismerték ezt az intézményt; az első ilyesfajta létesítményeket az iráni buddhisták és a szászánidák alapították *bimárisztán,* vagyis betegek háza néven. Kitűnően felszerelt épületeket építettek külön a nőknek és külön a férfiaknak. Ezen felül működtek még menhelyek az aggok és az árvák számára.

Régi-Kairó kórházát egy régi palotában rendezték be, ügyeit egy igazgató, *qajjim* irányította nagy hozzáértéssel. Minden betegnek saját, lepedővel borított ágya volt; az orvos napjában egyszer felkereste őket; ápolónő pedig napjában többször járt az ágyaknál, tőle kapták meg az előírt orvosságokat és az étkeket. Nem messze innen, ugyancsak egy régi palotában állt egy kizárólag nők részére fenntartott kórház, ahol

csak női orvosok dolgoztak.[23] Az elmebetegek otthonában, ahol az ilyenfajta kórok kezelésére szakosodott orvosok gyógyítottak, szintén nemek szerint különítették el a betegeket, és minden beteg egy *maqszurá*-ban, rácsos ablakú cellában lakott.

Alexandriában volt egy kórház, ahol az ellenségtől kiváltott foglyokat, andalúziai betegeket kezelték, ők töltötték meg Régi-Kairó Ibn Túlún nevét viselő kórházát is. Ezekben az intézményekben demokratikus légkör uralkodott, a visszavásárolt foglyok maguk közül választották meg a kórház irányítóit.

Általában minden város – ide sorolhatjuk a közepes fejlettségű városokat is – el volt látva jól felszerelt, átlagosan száz férőhelyes kórházakkal, és ezen intézmények száma egészében nemzedékről nemzedékre emelkedett.[24] Az ápolás mindenütt ingyenes volt, a kórházak fenntartásáról vagy az állam gondoskodott, vagy jótékony személyek, akik évről évre komoly javadalmakkal látták el az adott intézményt.

4. A hammámok

Iránban mindig is sok meleg vizű forrás fakadt, s ezek híresek voltak róla, hogy meggyógyítanak bizonyos betegségeket, így azután fürdőket emeltek fölébük. A párszik egyébként a 6. századtól fogva vettek fürdőket, de kizárólag kádban vagy dézsákban fürödtek, mert undorral töltötte el őket a gondolat, hogy a görögök példájára közfürdőket építsenek. Röviddel az iszlám vallás térhódítása után viszont a *hammám*-ok használata gyorsan elterjedt a muszlimok körében; rengeteg ilyen fürdőt építettek. A városokban minden utcában volt egy vagy két *hammám*, de a legkisebb falunak is volt fürdője a mecset szom-

szédságában. A 12. században Bagdadban ötezer, Régi-Kairóban 1170 *hammám*-ot számláltak meg.

Látván a közfürdők használatának gyors terjedését, némely szigorú elme tiltakozott, arra hivatkozván, hogy a túlzottan gyakori fürdéstől az emberek elfajzanak és paráznákká lesznek. Az ulemák elrendelték, hogy a hívek ne időzzenek sokáig a fürdőben, és megtiltották, hogy egyenek, aludjanak és főként, hogy a Koránt recitálják a *hammám*-okban. Egy népi hiedelem pedig azt tartotta, hogy a *hammám*-okat éjjelente démonok szállják meg; de a fenti intelmek ellenére az emberek rövid idő alatt rászoktak a közfürdők használatára.

E külön a nők, külön a férfiak számára létesített intézményeket vidékenként és negyedenként eltérően téglából, kőből vagy márványból építették. Áttört és üvegbetétekkel kirakott kupola fedte őket; maga az épület mindig a föld szintje alatt volt, hogy könnyebben biztosítsák a víz utánpótlását. A *hammám* számos termet és egy sor medencét foglalt magában; ezek vizét különböző hőmérsékletűre fűtötték és gyakran cserélték. Népes személyzet söpörte a termeket; gondosan felsúrolták a föld alatti légfűtéssel ellátott padlózatot, tisztították a csöveket, és naponta kétszer tömjént, „masztix"-ot is füstöltek, néhányan pedig a bejáratoknál őrködtek, nehogy a leprások bemenjenek.

A vendég letelepedett egy kőből vagy márványból készült padra, levette lábbelijét és ruháját, majd, miután mindezt egy rekeszben elhelyezte, és testét piros vagy kék színű hosszú fürdőlepelbe burkolta, belépett az ízlésének megfelelő hőfokú medencébe, ahol hosszabb-rövidebb időt töltött, miközben ledörzsölte magát jujubafa, repkény, szappanfű szárított és porrá tört leveleivel vagy szappannal. Mindeme kellékeket meg lehetett vásárolni annál az árusnál, aki a fürdő bejáratának

közelében kínálta portékáját. Széles körben használták a mész alapanyagú szőrtelenítő szert is.

A *hammám*-okban dolgoztak a *muzajjin*-ok – koponyafényesítők –, akik éles pengéikkel leborotválták vendégeik fejét, valamint az érvágó mesterek. Ez a beavatkozás igen népszerű volt akkoriban, és mindenféle betegségre javasolták. A köpölyözők külön diplomát kaptak; elő volt írva, hogy tizennégy évesnél fiatalabb gyerekeken és idős személyeken orvosi engedély nélkül nem vághatnak eret. Először is a hüvelykujjuk és a nagyujjuk közé szikét csippentettek, s azzal ügyesen bemetszették a bőrt. Ezután egy köpölyözőüveget szorítottak oda. Az üvegen nyílás volt, azon keresztül kiszippantották a levegőt, hogy az így keletkező légüres tér beszívja a vért. A kis sebet pézsmaolajjal bekenték, hogy könnyebben beforrjon, és gondosan bekötözték. Az érvágást a napfelkeltét követő második és harmadik óra között végezték el, a metszést általában a lapockák között, ritkábban a lábszárakon vagy az alsó karokon ejtették. A köpölyözők, a borbélyok, a masszőrök és a fürdősfiúk szigorúan tartózkodtak a fokhagyma, illetve a hagyma fogyasztásától, nehogy leheletük kellemetlen legyen vendégeik számára.

A férfiak többnyire kora reggel vagy kora este keresték föl a fürdőt. A nők számára fenntartott intézményekben a nappali órákban volt nagyobb a zsúfoltság, a vendégek ugyanis nem sajnálták az időt a szépítkezésre. Tapasztalt fürdetőasszonyok és fodrásznők álltak az intézmény szolgálatában. A nők itt egymás előtt hivalkodtak gazdagságukkal. A fizetésre távozáskor került sor. A részletes számla összege az igénybe vett gondos kezelések és a felhasznált szerek arányában változott.

Az emberek szívesen sétáltak ki a Tigris és az Eufrátesz partja mentén sorakozó falusi kocsmákhoz. Ezeket a kis csapszékeket a párszi kastélyok vagy keresztény kolostorok melléképületeiben rendezték be. A szerzetesek, akik híresek voltak szőlőikről, a saját boraikat mérték. Ezeket a jó hírű, helyi termesztésű borokat lepecsételt palackokban tárolták; a palackokon feltüntették a szüret évét, s bizony nem ritkán 40, 50 sőt 60 évvel korábbi évszám állt rajtuk. Az újbort agyagamforákba töltötték. Ezek a kocsmák nagy népszerűségnek örvendtek; s bár a bor élvezetétől általában eltiltották a muszlimokat, a *hanáfita* vallásjogi irányzat hívei nem ismerték el ezt a tilalmat, ami nagyban megkönnyítette e pompás palackok kedvelőinek dolgát. Ezenfelül mindenféle egyéb szórakozásokra is alkalom nyílott e kocsmákban: felléptek itt énekesnők, táncosnők, fuvolások, többségükben *zatti*-k, vagyis cigánynők, akiket még V. Bahrám (421–439) szászánida király hozatott Lahoréból népe mulattatására. Később azután utódaik sokfelé megfordultak az Ibériai-félszigeten, ahol elterjesztették az indiai énekesek művészetét.

A városlakók szívesen ruccantak ki e helyekre, melyek a Tigris mentén Szamarrától egészen Takritig sorakoztak (ide tartozott al-Karkh, al-Mutaira, Dair-al-Szuszi, al-Qafsz és Qutrabbul), és előfordultak az Eufrátesz partjain is (Hit, Anat, Faizan-Abad stb.). Különösen nyáron volt itt nagy a forgalom, amikor az érett datolyára gyülekező szúnyogok, darazsak és lódarazsak ellepték a nagyvárosokat. Ráadásul e kocsmákat – Ibn al-Mutazz, a költő a „tűnékeny paradicsom” megnevezéssel illette őket – többnyire hatalmas kertekben rendezték be, ahová csatornán át kristálytiszta vizet vezettek, szökő-

kutakat, mesterséges zuhatagokat képezvén belőle; gyékényekkel borított széles padokat állítottak a lágyan suhogó platánok, nyárfák, fűzfák árnyékába, melyek szomszédságában ciprusok, gránátalmafák, narancsfák, pálmák sorakoztak, e vidékeken ugyanis sajátságos módon egymás mellett éltek a hűvös és a meleg éghajlatú tájak fái.

Pompás élvezet volt a friss levegőt szívni, és zeneszó mellett jó borokkal vagy jeges méhsörrel locsolt gidapecsenyét ízlelgetni a fák árnyékában, ehhez járultak a gyaloghintón megtett oda-vissza út örömei, mert az utazás ugyancsak kellemes szórakozás volt e csatornák szabdalta síkságon, ahol mindenütt árpa és búza zsendült, ameddig a szem ellátott.

Egyetlen kultúra sem művelte oly szenvedéllyel az elbeszélés és adomázás művészetét, mint a középkori muszlimoké. A korabeli mesélők ugyanolyan megbecsülésben részesültek, mint korunk regényírói. A társadalom tekintélyes és gazdag osztályát alkották. A köztereken vagy a mecsetek belsejében telepedtek le, s órákon át mesélték figyelmes hallgatóságuknak történeteiket, melyek a 10. és 11. században többnyire humoros, a 12. és 13. század folyamán inkább pornográf tartalmúak voltak. A mesélők valósághű megjelenítésre törekedtek, *hadíszá*-ikat, anekdotáikat, a közönség legnagyobb gyönyörűségére, élénk arcjátékkal kísérték. Minden szereplőt életre keltettek, lendületes taglejtésekkel fejeztek ki érzelmeket, szenvedélyeket. Olykor ketten összeálltak, és a bámészkodók örömére véget nem érő párbeszédbe fogtak. Meghatározott napokon egész komoly műsort adtak valamelyik kocsmában. Aszerint, hogy a hallgatóság *ült* vagy *állt,* ezeket az előadásokat *madzslisznak* vagy *makámának* hívták. Jól kidolgozott műsoruk főleg humoros darabokból állt. Beszédüket

gondosan megválogatott klasszikus idézetek, versrészletek tarkították. Kitűntek a legendás személyek utánzásában, valamint a kétszereplős komikus jelenetek előadásában. Ez utóbbiak közül al-Harir (†1122) *makámái* a leghíresebbek, melyek Abu-Zaid, egy számlálhatatlan sok hibája ellenére is rokonszenves, tanult idősebb férfiú és elválaszthatatlan *rawi*-ja, vagyis kérdezője, al-Harisz kalandjait beszélik el. Al-Musztazhir kalifa (1094–1118) udvarában ezerötszáz mesélő húzott évjáradékot.[25]

A nép szórakoztatását szolgálták a *mudahhi*-k, a mulattatók is. Az egyik leghíresebb Abu-al Ibar, Mutawakkil mulattatója volt. Mindennap más, bizarr öltözékbe bújt, és felkuporodott egy létra tetejére – ez a *minbár*-t jelképezte –, ahonnan szónoklatot tartott a város bolondjaiból álló hallgatóságnak, akiket a kalifa szolgái csődítettek oda. Ez a királyi családból származó bohóc a következőképpen gyűjtötte össze előadásai „irodalmi" anyagát: leült Szamarra legforgalmasabb hídjának közepén, és feljegyezte a járókelőktől elkapott mondatokat, majd felcserélte jegyzetfüzetében a lapok sorrendjét, és mindennap komoly képpel felolvasott néhány oldalt a bolondoknak, akiknek váratlan megjegyzésein jót mulattak az udvar tagjai.

Ha a kalifának szórakozni támadt kedve, az is megesett, hogy katapulttal a Tigrisbe röpítették Abu-al-Ibart, majd egy háló segítségével kihalászták a vízből. De bármilyen hóbortos alak volt is a mulattató, aki minden évben egy újabb szótagot fűzött a nevéhez,[26] az udvarban töltött tizenhét év alatt mintegy ötvenmillió aranyat gyűjtött össze! Iskolát teremtett, „klasszikussá" lett, és ettől fogva minden jelentősebb személyiség saját mulattatót tartott. Azután lassan a népnek is meglettek a maga mulattatói.

A városban járkálván egyébként az emberek szinte minden lépésnél találtak valami szórakoztató látványosságot. Az egyik utcasarkon kakas-, fürj- vagy kosviadalokat tartottak; a körben álló, szenvedélyes nézők fogadásokat kötöttek; ezek többnyire verekedéssé fajultak, amikor arra került sor, hogy a vesztes megadja tartozását. Távolabb az egyik hídon mutatványos szórakoztatta medvéivel és tudós kecskéivel a köré sereglett bámészkodókat, egy szomszédos mecset kapujában pedig egy kardnyelő és egy kígyóbűvölő versengett a közönség tetszéséért és az elébük vetett pénzérmékért.

Esténként a legkülönfélébb előadások között válogathatott a publikum, a kocsmákban bábjáték és laterna magica szórakoztatta a vendégeket.[27]

A muszlimok ez idő tájt minden alkalmat megragadtak, hogy mulassanak és megfeledkezzenek mindennapi gondjaikról. Így hát nem kell meglepődnünk azon, hogy nemcsak saját ünnepeiket tartották meg, de a párszi és a keresztény ünnepeket is. Az ünnepnapok estéin az égboltot bevilágították a tűzijátékok fényei; a lámpások ezreinek és a bengálitüzeknek fényében tündöklő utcákat, útkereszteződéseket elárasztották a mutatványosok, jósok és édességárusok; oly sokan voltak, hogy az önfeledt tömeg csak üggyel-bajjal tudott köztük elhaladni.

6. Népi ünnepek

Az iszlám kor előtti szaracénoknak nem volt szoláris naptáruk és évszakhoz kötött ünnepeik sem voltak. Az iszlám korban továbbra is megtartották a szkíták – szakák, kusánok, pártusok, alánok, szászánidák, szarmaták és egyéb népek – ünnepeit. Közép-Ázsiában, a Kaukázuson túli vidékeken és Mezo-

potámiában a mazdahitűek szokásainak megfelelően, Arméniában, Georgiában, Szíriában, Egyiptomban, Afrikában és Andalúziában, a bizánci alánoktól és szarmatáktól elfoglalt országokban azonban elkeresztényiesített formájukban ünnepelték meg őket.

A nyári napéjegyenlőség ünnepe az i.e. 1. században nyerte el végső formáját India északnyugati részének szkíta feudális urainál, akik a buddhizmus révén óriási hatást gyakoroltak közép-ázsiai és kelet-európai testvéreikre. A nyári napéjegyenlőség egyszersmind az esős évszak kezdetének ünnepe volt náluk, ahogyan az *Aveszta Apán-Jast* című fejezetében is olvasható. Az emberek összegyűltek, hogy együtt ünnepeljék meg a hosszú szárazság, az ínség, a pusztító kolerajárványok végét, a kiapadt folyók hirtelen felduzzadását; örömükben meghintették egymást vízzel, vagy megfürödtek a tiszta folyókban.[28] Ezt az ünnepet a szkíták *Navaszardi*-nak, vagyis újévnek nevezték; mindenütt vele járt a vízzel meghintés szertartása. Andalúzia alán hódítói a keresztény hitelvekhez igazították és Szent János ünnepének nyilvánították, a Keresztelő Szent Jánosnak nevezett mandeus próféta emlékére. Az alánok a berber lakta vidéken is elterjesztették; itt – *Anszarat* néven – a mai napig megülik.

Minthogy a szkíta napév háromszázhatvanöt napos csonka év volt, százhuszonnyolc évenként közbe kellett iktatni egy harmincnapos hónapot. A kérdés Mutawakkil kalifa idejében (847–861) vált sürgetővé, aki elrendelte, hogy végezzék el a szükséges betoldást. Buhturi, az udvari költő az alábbi sorokban ünnepelte meg ezt az eseményt: Megint itt a Navaszardi; / Azon a napon virradt fel, melyet Ardasir (226–232) jelölt meg. / Te visszaállítottad az eredeti dátumot; / Mert régóta tolódott egyre el.

894-ben, al-Mutadid idején hivatali úton elrendelték a csillagászok által meghatározott Julianus-év július 11-i dátumának átvételét. 895-ben megtiltották a vízzel való meghintést, a Navaszardihoz fűződő jellegzetes szokást, mert azt tartották róla, hogy „a párszi bálványimádók idejéhez való visszatérést" jelenti.[29] Később azután mégis felújították ezt a szokást.[30] Oujang Jen Te, a kínai utazó (981–983) feljegyezte, hogy a turfáni buddhista szkíták réz- vagy ezüstfecskendőket vízzel töltöttek meg a Tarim-medencében, és egymásra irányították őket... A szertartás eredetéről érdeklődő kínainak azt válaszolták, hogy „a szárazság és a kolera elűzésére szolgál".[31]

Régi-Kairóban a nép megválasztotta a „Navaszardi parancsnokát", aki amolyan Télapó-féle volt; arcát fehérre púderozta, hogy egy szkítára hasonlítson, piros ruhát öltött, és szamárháton üldögélve járta a bazárokat. Szolgái adományokat gyűjtöttek a jobb módú kereskedőktől, kézművesektől, nyomában haladó népes kísérete pedig vízzel locsolta meg azokat, akik nem akartak adakozni. Ezen a napon a rendőrségnek parancsba adták, hogy nem avatkozhat közbe. Az iskolában a nebulók még „tanítóikat" is belökték a medencékbe, és csak fizetség ellenében húzták ki őket! 945-ben megtiltották a vízzel való meghintést; 947-ben a kalifa magát az ünnepet is betiltotta; de a következő évben a nép kárpótolta magát, mert három teljes napon át locsolkodott; a büntetések sem riasztották el őket.[32] Régi-Kairóban egészen a 14. század végéig megtartották ezt az ünnepet.[33]

Ázsiában a nesztoriánusok és egyéb keresztények még napjainkban is megtartják ezt az ünnepet, és gyakorolják a vízzel való meghintés szokását is; a szertartásra Mária mennybemenetelének ünnepén kerül sor.[34] Az iráni vidékeken és Mezopotámiában ebből az alkalomból egy közép-ázsiai külsejű, ritkás

szakállú férfi járta szamárháton a bazárokat, kísérői még itt is gyűjtöttek, és vízzel locsolták le azokat, akik nem mutatkoztak elég nagylelkűnek.[35]

Az iszlám időkben, akárcsak a szkíta korban, szokás volt újévkor megajándékozni egymást. A közép-ázsiai fejedelmek nyári egyenruhát adományoztak katonáiknak;[36] a Fátimidák hasonlóképpen cselekedtek,[37] a szülők gyermekeiket ajándékozták meg, a gazdák szolgáikat, a férjek feleségeiket, és így tovább.

Bagdadban nagy felvonulást rendeztek, a *Szamáját*-ot, melyen az emberek maszkokat viseltek, a kalifa udvarában pedig álarcosbált tartottak. Ez olykor politikai merényletekre adott alkalmat, mivel a gyilkos könnyen megőrizhette inkognitóját; ezért azután a kalifák nem keveredtek az álarcos forgatagba, hanem egy megemelt erkélyről szemlélték a bált.[38]

A szogdok az „év közepének" nevezték a téli napéjegyenlőséget *(Nimszarad)*, de a khorezmiek, akik sokkal hűségesebben őrizték a régi kínai-iráni hagyományt, az éj közepeként, „éjfélként" emlegették *(Nimkhab)*. A házi tűzoltárok körül összegyűlvén, a közép-ázsiai szkíta parasztok rozskenyeret ettek vajjal, jegyezte föl Birúni († 1038).[39] A szászánidák *Mihrigán*nak nevezték a téli napéjegyenlőség ünnepét, mert Mithra istennek szentelték ezt a napot. Birúni idejében, amikor már több évszázada volt annak, hogy utoljára pótnapokat iktattak közbe, a *Mihrigán* mintegy három hónappal előbbre került, kevéssel az ősz beállta előtt tartották meg; így aztán a közép-ázsiai szkíta fejedelmek kénytelenek voltak egy „átmeneti" uniformist adni a téli egyenruha mellé, hogy tisztjeiket, lovagjaikat megfelelően felöltöztessék.[40] A nép körében is szokás lett, hogy ebből az alkalomból felújítsák ruháikat és szőnyegeiket kitisztíttassák.[41] Mithra a szkíta feudalizmus szent Mihá-

lya, a vazallusai által elárult főúr bosszúállója volt; a hagyomány megkívánta, hogy Mihrigánkor a vazallusok adófizetéssel nyilvánítsák ki tiszteletüket uruk iránt. 10. században asz-Szábi vezír, akit egy vártömlöcben tartottak bezárva, még a Mithra ünnepet használja föl arra, hogy Adud emírnek egy ezüst érmét küldjön I. Khuszrau képmásával, valamint egy ritkaságszámba menő mű kéziratát, melynek „formája börtönömre, remek kötése az én kötelékeimre fog téged emlékeztetni", írta a küldeményhez mellékelt szellemes versében.[42]

Mihelyt I. Konsztantinosz (307–337) megvalósította VII. Mithridatész (i. e. 123–63) álmát, a görög-szarmata birodalmat, amely Büthinia, Pontosz, Kappadókia, Arménia és a Krím-félsziget szkíta népeinek sokaságára támaszkodott, a pogány Róma keresztény örökösei Mithra „születésének" ünnepét keresztény ünneppé változtatták. Keresztények és mazdahitűek egyaránt szent tüzeket gyújtottak ebből az alkalomból;[43] a tűzijátékok rendezése is szokásban volt. 935-ben a „szultántanonc" Mardáviz jó politikának vélte, ha felújítja az iszlám előtti korok fényűző szokásait. Ezért Iszfahán kapuiban, a Zindarót folyó partján, száraz fából tornyokat ácsoltatott, temérdek tűzijátékok, görögtüzek rendezéséhez értő mesterembert hívott össze, és palotája termeibe megszámlálhatatlan mennyiségű gyertyát vitetett. Éjfélkor azután minden gyertyát meggyújtottak; minden irányban hatalmas tűzhegyek emelkedtek, a csövekből rakéták röppentek föl, hogy „hullócsillagok" gyanánt[44] borítsák be az eget: „az éj nappallá változott." A szkíta és kusán királyoknak az Avesztában lejegyzett szokását utánozván Mardáviz a Zindarót partján levágatott száz lovat, kétezer marhát, tízezer birkát, és éjjeli lakomára hívta meg Iszfahán népét. Ám a remélt hatás elmaradt, s a szultán télikabátjába burkolózott és egész éjszaka meg

se mukkant.[45] Bizony a kusánok, pártusok és szászánidák kora óta nagyot változott a világ: a 10. századi kereskedők, kézművesek gyűlölték a feudális vonásokat mutató fényűzést, rettegtek a zsarnokoktól, mindennél többre becsülték a pénzt, és csak a demokratikus mulatságokat élvezték.

Régi-Kairóban „karácsony” alkalmából a fátimida kalifa édességeket és rózsavizet osztatott szét a hivatalnokok között. A bazárok egészen éjfélig nyitva tartottak, több százezer lámpás fénye világította meg őket, melyek mindegyike egy ezüstpénzbe került. Még a koldusok is lámpást szereztek. Lampionfüzérekkel feldíszített gondolák lebegtek a Níluson, a boltok zsúfolásig voltak enni- és innivalókkal, óriási tömeg tolongott a kivilágított folyóparton.[46]

Ugyanezek a vigasságok megismétlődtek a mágus királyok ünnepének alkalmából. Ez a bájos legenda azt beszéli el, hogyan hódította meg Krisztus előtt 51–50-ben Pakorosz pártus herceg Palesztinát, és hogyan tért meg Gondophárész. A kalifa a Nílus partján egy páholyban foglalt helyet családja körében; ő gyújtotta meg elsőként lámpását, jelt adván a díszkivilágításra. Abban a pillanatban több százezer lámpás gyulladt ki.[47]

Bagdadban a muszlimok a húshagyó keddet is megünnepelték. Ebből az alkalomból a férfiak nőnek öltöztek, a nők férfiruhába bújtak, és felszabadultan tréfálkoztak, táncoltak az álarc oltalma mögött. Hagyományosan Ukbara kocsmáiban táncoltak és ittak.[48] Az álarcosbál egyébként a legtöbb ünnep programjában szerepelt, akárcsak a pantomim *(hikáját)* és a laterna magica segítségével vetített árnyjáték *(hijál)*.[49]

Volt még ezenfelül számtalan évszakokhoz kötött ünnep és búcsú, melyet a muszlimok ugyanakkor ültek meg, mint a mazdahitűek és a keresztények, de ezeket itt nincs mód egyenként elsorolni.

A muszlimok egészen a 12. századig tisztán népi mulatságoknak tekintették a keresztény és egyéb nem muszlim ünnepeket és szíves-örömest elvegyültek az ünneplők között. Egyedül Kilikiában és Szicíliában nem vettek részt ezeken az ünnepeken, itt azonban háborúskodás folyt, és az iszlám ünnepek demonstratív események voltak. A 12. századtól fogva azonban, amikor meggyűlt a bajuk a „barbár" és megingathatatlan keresztényekkel, a muszlimok óvakodtak attól, hogy ellenségük ünnepeit megüljék; ehelyett szigorúan iszlám ünnepeket agyaltak ki. Ilyen volt például „Mohamed születésének" ünnepe, amely nem régebbi Szaladin koránál. Szaladin szülőhazájában, a Kurdisztánban fekvő Erbilben rendezték meg a legnagyobb pompával ezt az ünnepet; négy-öt emelet magas, gyönyörűen kidíszített diadalíveket emeltek. Az ünnep előestéjén Erbil kurd fejedelme vakító fáklyásmenet élén vonult föl; a fáklyavivők öszvérháton ültek. Az erbili ünnep jelentős tömeget vonzott a városba, a Kelet valamennyi pontjáról igyekeztek ide ulemák, szúfik, énekesek, hitszónokok és költők.

Az iszlám előtti idők gazdag ünnepi kalendáriumát a muszlimok csak két ünneppel gyarapították; ezek, mint majd minden sémi eredetű ünnep, a Hold járásához igazodó, mozgóünnepek, amelyek az év más-más napjára esnek.

Az *Ejd-al-Kabir,* a nagy Bajram alkalmából, melyről korábban a mekkai zarándoklatról szóló első fejezetünkben már részletesen írtunk, Bagdadban édességeket osztogattak a kalifa nevében. 1024-ben szétosztottak hét óriási „cukorpalotát", 1047-ben pedig egy „kandiscukorból készült narancsfát". A ramadánról szólva megemlékeztünk a kis Bajramról, a „böjt befejeződésének" ünnepéről.

Minthogy az iszlámnak feltétlen szüksége volt egy jó pol-

gári, szoláris naptárra, amely nem mutat olyan hiányosságokat, mint Mutadid naptárja (ez utóbbit ráadásul az irániak soha nem is fogadták el), 1074-ben Nizam-al-Mulk nagyvezír a híres Omár Khajjámot bízta meg, hogy egy csillagászokból álló bizottság élén oldja meg ezt a feladatot. Hosszú időn át tartó munka eredményeképpen e tudósok a tokharisztáni ókori hagyományból merítvén létrehoztak egy új naptárat, melyet Dzsaláladdin Malik sáh (1072–1092) tiszteletére *dzsaláli*-nak neveztek el. Ez valamennyi ismert naptár közül a legtökéletesebb. Míg a Gergely-naptár háromezer-háromszázharminc év alatt lépi túl egy nappal a csillagászatilag pontos időt, a dzsaláliban csak ötezer év alatt tesznek ki egy napot a felhalmozódott percek. A dzsaláli-kalendárium 365 napra osztotta az évet, ehhez négyévenként fűz egy toldaléknapot, és harminchárom évenként még egy továbbit. Az újév, a *nourúz* kezdete, a kelet-iráni ókori szokásnak megfelelően, a tavaszi napéjegyenlőség idejére esik.

A *nourúz*-t azóta valamennyi iráni és török nép átvette és elfogadta az újév első napjának; az újév előestéjét, az újév napját és az azt követő 12 napot e népek ma is családi és nyilvános mulatozások közepette ünneplik meg.[50]

7. *Sport és játék*

A közönség kegyeiért vetélkedő korabeli sportjátékok közül első helyen a pólót és a *dzserid*-et kell említenünk; (az előbbit az angolok azóta elterjesztették nyugaton). A *dzserid* harcijáték-féle volt; lándzsával felfegyverzett lovasok vívtak meg egymással. Kizárólag hercegek, apródok és katonák vehettek részt ezen a tornán. Minden városnak volt egy vagy

több erre a célra fennntartott pályája, ahol a küzdő felek előre meghatározott napokon megvívtak a helybeliekből és idegenekből összeverődött népes publikum előtt. Ibn Dzsubair több ízben is nézője volt ilyen játékoknak Damaszkusz falai előtt, a Qalat asz-Szultán erőd lábánál, a Báb al-Faradzs negyedben; ezek mindig lelkes nézősereg előtt zajlottak.

Igen népszerűek voltak a lóversenyek is. A tömegesen érkező szurkolók fogadásokat kötöttek a lovakra.[51]

Mindama lóversenypályák közül, melyeket a régészek segítségével restaurálni tudunk, a szamarrai a legnagyszerűbb. A városon kívül feküdt, kerülete tizenegy és fél kilométer volt, és igen szép, ellipszis alakú versenypályát rendeztek be a területén.[52] Szamarrában ezenfelül volt még egy figyelemre méltó pólópálya is, amely a városon belül, a palotától keletre kapott helyet.

A nagyközönség néha íjászversenyen vett részt; a legügyesebb íjászok díjat kaptak. Minden városban építettek sportpályát a nyíllövők számára; középen hosszú pózna emelkedett, tetején a célpont, egy óriási tök. Bagdadban Usnasznak hívták a legelőkelőbb íjászstadiont.

De a legnépszerűbb sport vitathatatlanul a birkózás volt. Ahogy manapság az ökölvívás, akkoriban a birkózás iránt fűtötte vad szenvedély a lakosság jó részét. Ma is vannak olyan képekkel ellátott értekezések, melyek aprólékosan taglalják a *pahlaván*-ok, a birkózók fogásait. A rövid nadrágba öltözött birkózók külön erre a célra épített, fedett arénákban küzdöttek meg egymással a zajos csodálók népes tábora előtt; a közönség nem fukarkodott a biztatással. A birkózók köszöntötték egymást, mielőtt a küzdelem megkezdődött volna; a viadal a bírák előtt zajlott, akik maguk is egykori versenyzők voltak, és vigyáztak, hogy a *pahlaván*-ok hiánytalanul betartsák a szabá-

lyokat; akiknek először sikerült a másikat két vállra fektetnie, azt harsány kiáltások közepette győztesnek nyilvánították. Ekkor győztes és vesztes homlokon csókolták egymást; így mutatták meg, hogy a harc ellenére is jó barátok maradtak. A helyi versenyek győzteseit meghívták, hogy mérjék össze erejüket a híres nemzeti, sőt nemzetközi bajnokokkal, így azután gyakran megesett, hogy egy bizánci bajnok egy iszfahánival került össze, vagy hogy egy hamadáni birkózó Mongóliában tartott bemutatót. A birkózók népük dicsőségéért verekedtek. Ezek a férfiak óriási pénzeket kerestek, és fényűző életmódot folytattak, de szüzességüket meg kellett őrizniük, nehogy elpocsékolják az erejüket. Példaként egy híres nemzetközi bajnok esetét szokták idézni: az Elefánt néven ismert, többszörös milliomos birkózó elutasított egy mongol hercegnőt, akit atyja, a császár kínált föl neki szenvedélyes csodálata jeléül.

Minden faluban volt egy kis *majdan*, küzdőtér, ahol a helybeli fiatalság gyakorolhatta magát a birkózásban, és összemérhette erejét. A városokban zárt csarnokokban gyakoroltak. Ezek kör alakú kupolával fedett építmények voltak, belül lépcsőzetesen emelkedő padsorok fogták körül a porondot. Egészen fönt, a lépcsőzetes padok mögött átjárók vezettek a ruhatárakba és kis termekbe, ahol a birkózók öltöztek és pihentek. Ezeket a szászánida eredetű létesítményeket *frahangisztán*-nak nevezték. Itt az – ugyancsak szászánida eredetű – gyakorlatokat a mozdulatokhoz szabott, énekhanggal kísért zenére végezték. Ezeket a „gümnaszionok"-at minden reggel jó korán kinyitották, mert a birkózás kedvelői szívesen gyakoroltak itt, mielőtt munkába indultak volna. Mások esténként edzettek; a nappali órák a hivatásos birkózóknak voltak fönntartva. Ezenfölül meghatározott órákban edzők vezették be a kezdőket a birkózás fogásaiba, mert az orvosok azt tartották,

hogy ez a sport igen kedvezően hat a fiatal szervezet fejlődésére, és tanácsukra sok ifjú jelentkezett, hogy birkózhassék.

Időről időre hivatásos futók részvételével futóversenyeket is rendeztek ezekben a csarnokokban. Az ő soraikból verbuválták a hírvivőket, akikről hivatásuknál fogva azt tartották, hogy gyors lábúak.

A közönség ugyancsak nagyon kedvelte az úszást és a különféle vízi sportokat, s ezek is számos verseny megrendezésére kínáltak alkalmat. E bajnokságokra főleg folyó menti városokban került sor, de nemcsak ott, mert a *hammám*-okban gyakran épültek nagyméretű úszómedencék.

A győztesek díja minden versenyen és bajnokságon meghatározott pénzösszeg volt; a nézőknek általában fizetniük kellett a tornacsarnokba való belépésért.

Már ekkoriban ismeretes volt az az intézmény, melyet mi táborozásnak nevezünk. Nem az örökösen vándorló nomádokra gondolunk itt, hanem a városi lakosságnak arra a részére, amely jó időben felkerekedett, hogy a hegyekbe menjen táborozni, ahol friss levegőt szívhat, és kipihenheti magát. Természetesen ez a vagyonos emberek időtöltése volt, akik megengedhették maguknak, hogy üzleti ügyeiktől egy időre távol maradjanak. Szamaraik vagy öszvéreik hátára felpakolták a sátrakat, szerszámokat és az élelmet, majd csoportokba tömörülve kerestek föl a festői helyeket.

A vadászatnak a vidéki és a városi lakosság körében egyaránt rengetegen hódoltak, de a legkiválóbb vadászok a hercegek, főurak és az ő apródjaik és katonáik voltak. Nagy kiterjedésű vadászterületeket birtokoltak, melyekre számos őr felügyelt.

Vadásztak íjjal, íjas puskával, lasszóval, hálóval, fúvócsővel, de legfőképpen sólyommal. Számos sólyomvadászatról

szóló értekezés maradt fönn az iszlám korból. A sólyomvadászat jelentősen fejlődött az agárvadászat rovására; ennek feltehetően az volt az oka, hogy az iszlám vallás tisztátalan állatnak tartotta a kutyát, így azután a kutya által bekerített és megharapott vad is tisztátalan lett, következésképpen nem lehetett a húsát elfogyasztani. Mindazonáltal használtak agarakat, de csak sportszerűen űzött vadászatokon, ha nem fogyasztották el a zsákmányt. De míg a korabeli vadászok a karvalyok és sólymok számos fajtáját használták, a kutyafajták közül alig egy-kettőt ismertek. A szövegek mindössze a *szloughit*-t, az Eufrátesz-parti hosszú lábú, rendkívül ügyes és gyors agarat, valamint a *számszáni*-t, a tibeti kutyákkal rokonságban álló, dús szőrzetű, lapos pofájú afgán hegyi kutyát említik.

Ha egy fejedelem bizalmas hívei társaságában vadászni indult, fővadászai, lovászai és hajtói gondoskodtak a szükséges élelemről és felszerelésről. A vadászok lóháton közelítették meg a gondosan kiszemelt területet. Ez néha kopár síkság volt, ahol gazella-, antilop- vagy vadszamárcsapatokat jeleztek, néha egy-egy nagyobb tó környéke, ahol gémek, böjti récék, és vadkacsák bújtak meg a nádas és a növények sűrűjében. Ilyen alkalmakkor a vadászok elrejtőztek, a solymászok kezükön egy-egy sólyommal készenlétben álltak, hogy szabadon engedjék ragadozóikat, amint az egyik hajtó hangosan verni kezdi a dobot, ily módon riasztván föl a nádasból a madarakat. Az adott pillanatban a sólyom magasra szállt a levegőbe, néhány pillanatig körözött, majd hirtelen rávetette magát kiszemelt zsákmányára, melyet megvakított és mozdulatlanságra kényszerített. A vadászoknak nem maradt más dolga; mint összeszedni a vadat, vérét kifolyatni, hogy húsa fogyasztható legyen, újra megfogni a sólymot, melynek általában adtak egy darabka májat, és várni az újabb áldozatra.

A fejedelmek vadásztak oroszlánnal és medvével is, ritkábban vadszamárral, idomított párduccal. A párducot lefedett fejjel a lovászok szállították egy kis kocsin a vadászat színhelyére; amint feltűnt egy csapat vadszamár, a maszkot levették a fejéről és elengedték. A vadállat egy szempillantás alatt a vad nyomában volt és rávetette magát; ezután az őr visszahívta őt, és különösebb nehézség nélkül visszaterelte ketrecébe.

Az előkelő vadászok számára a vadászat fejedelmi szórakozásnak és versengésnek számított; de voltak parasztok és hivatásos vadászok, akik az elejtett vad húsából éltek: elfogyasztották vagy eladták a legközelebbi piacon.

Az iszlám országok általában meglehetősen sokféle vadat kínáltak a vadászoknak, de a vadakban legjobban bővelkedő ország minden kétséget kizáróan Irán volt, ahol Hürkánia őserdejében tigris és barnamedve, Khuzisztánban oroszlán, délen fekete medve tanyázott, az apróvadakat pedig mindenfelé meg lehetett találni. A szarvas- és dámvadcsordák a Kaszpi-tenger part menti erdeiben és a Zagrosz havasi legelőin éltek. A sztyeppe a gazelláknak, a hegyvidék a vadkecskéknek adott otthont. A vadszamarak előszeretettel látogatták a sós mocsarak közelében fekvő sztyeppéket, a parasztok néha elfogtak egyet-egyet, és beidomították hátas jószágnak. Irán északi részében nagy számban éltek vaddisznók; ezek az állatok annál is inkább elszaporodtak, mivel nem vadásztak rájuk olyan rendszeresen, mint a szászánida korban, a muszlimok ugyanis nem ették a disznóhúst.

Tabarisztánban, Gurgánban és Rujánban a vadászok bőven találtak mindenféle vadat, egyedül mezeinyúlból volt kevés; de a legkeresettebb állat, a vadjuh óriási csapatokban élt Kelet-Iránban. Mezopotámiában a struccot becsülték a legtöbbre, a húsát is fogyasztották.

Errefelé különlegesen sok madár élt, majdnem mindenütt vadásztak rájuk, ki nyíllal, ki sólyommal, ki hálóval. Bőségesen tenyésztek a foglyok, a fácánok – ezeknek több fajtáját ismerték –, a búbos bankák, sőt a galambok is, melyek a föld alatti csatornák szellőzőnyílásaiba fészkeltek; legkeserésettebb madár a vadlúd, vagy még inkább a réce volt. Ezek a madarak ezrével éltek a Kaszpi-tenger partvidékén és Széisztánban; amikor óriási csapatokban felröpültek, mintha vastag, szürke felhő szállt volna fel fülsiketítő csattogás közepette.

Arábia homokján nem sok vad élt meg, csupán valamennyi strucc, gyík és kígyó; ezek a bennszülöttek kedvelt csemegéi voltak.

8. Utazás és turizmus

Mivel az iszlám a világ jelentős részét meghódította, rendkívül könnyűvé vált az utazás az egyik országból a másikba. Nem csupán kereskedők és zarándokok tettek meg ezer és ezer kilométert, hogy üzletet kössenek, vagy eleget tegyenek vallási kötelezettségeiknek, nemcsak diákok utaztak, hogy a különféle tudományokat elsajátítsák, nemcsak kézművesek zarándokoltak városról városra, hogy tökéletesítsék mesterségbeli tudásukat: temérdek igazi „műkedvelő" járta az utakat, akiket az új tájak, ismeretlen városok szeretete vett rá az utazásra. *Szajjáh*-oknak hívták őket, ami pontos megfelelője a mi turista szavunknak. Voltak akik Marokkóból indultak útnak, hogy Turkesztánt felkeressék, mások Afganisztánt hagyták oda, hogy megláthassák Egyiptomot; némelyek az új vidékek iránti csillapíthatatlan kíváncsiságukban egész életüket utazgatással töltötték. E föld körüli utazókat nevezték *ibn-al-ard*-nak, szószerint „a föld fiának".

A muszlim országokat idegenek, kínaiak, bizánciak, és más népek fiai is felkeresték. Erre a célra útlevelet kaptak, ez volt az *amán*, tulajdonosa pedig a *musztamin*, vagyis olyan idegen, akinek vízuma van. A Jeruzsálembe zarándokló európaiakat is *musztamin*-oknak minősítették.

Sokféle közlekedési alkalmatosság állt rendelkezésre, fogadókban és karavánszerájokban sem volt hiány; a bank- és postai szolgáltatások – mint később még látni fogjuk – csodálatosan működtek; mindezek a körülmények megkönnyítették a helyváltoztatást, és az utazást – akár üzleti, akár turistaútról volt szó – széles tömegek számára hozzáférhetővé tették.

9. *Állatkertek*

A szászánida királyok hatalmas parkokat rendeztek be, melyek kezdetben vadászat céljára szolgáló vadaskertek voltak, később azonban állatkert lett belőlük, ahol az erdőben foglyul ejtett vagy idegen fejedelmek által ajándékba küldött ritka állatokat őriztek. Az iszlám idejében ez a hagyomány tovább fejlődött, és a kalifák valóságos állatseregleteket tartottak, melyeket meghatározott napokon, az őrnek adott némi borravaló fejében, a közönség is megtekinthetett.

A régészet segítségével meg tudjuk határozni az egyik – talán a legjelentősebb – park fekvését. A szamarrai Al-Hirről van szó, melynek kerülete 30 km, alapterülete 50 km^2 volt. A korabeli szerzők feljegyezték, hogy ebben az óriási kiterjedésű parkban, melyet minden irányban átszeltek a Tigrisből érkező csatornák, a legszebb és legkülönlegesebb állatok éltek; az egyes fajokat egymástól elkülönítve, csatornákkal körülvett, zárt területeken tartották.[53] Az ártalmatlan állatok szaba-

don sétálgattak, és a látogatók kezéből vették el a nyalánkságokat. Egyes állatfajok, így az elefántok és az oroszlánok, díszes takarókkal, aranyláncokkal felékesítve részt vettek az ünnepi felvonulásokban. A 10. században, al-Mutadid (893–902) idejében az állatokat átszállították Bagdadba, de az itteni park közel sem volt akkora, mint a szamarrai.[54] A damaszkuszi park is legfeljebb kilenc kilométer hosszú és másfél kilométer széles volt. Más iszlám fővárosok is tartottak fönn állatkertet, bár az ulemák, vallási okokból, ellenezték ezt a fajta uralkodói fényűzést.[55]

Hetedik fejezet

BOLTOSOK, KÉZMŰVESEK ÉS MUNKÁSOK

1. Khánok

A városi közlekedés szamár- vagy öszvérháton bonyolódott; ezeket az állatokat csengettyűkkel, gyöngyfüzérekkel, rojtokkal és bojtokkal csinosan feldíszítették. A tehetősebbeknek saját hátasjószáguk volt, a kisemberek bérelték őket. Bagdadban az üzleti negyedben, Bab-al-Karkh-ban[1], Régi-Kairóban a Dar al-Haram negyedben lehetett állatot bérelni két *qirat*, vagyis két garas fejében. Bagdadban és Baszrában gondolák is közlekedtek a Tigrisen; al-Bagdadi feljegyezte, hogy a harmincezer gondola Bagdadban napi kilencvenezer ezüstöt jövedelmezett a társaságoknak.[2]

Minden városban több-kevesebb óriási raktár volt, ahol a nagykereskedelem bonyolódott, ezeket *funduq*-nak vagy *khán*-nak nevezték. Igazi karavánszerájok voltak ezek; óriási, négyszögletes udvarokat foglaltak magukba; az udvarok között fedett átjárókon lehetett közlekedni; maga a két-háromemeletes épület közraktárakra, raktárakra, irodákra volt felosztva. Itt bonyolódtak a nagybani üzletek, s ezek a *khán*-ok igazi tőzsdeként működtek, a különböző vidékekről való nagykereskedők itt raktározták el és árulták feldolgozatlan terményeiket. Így például aleppói üvegedényeket más, Szíriában előállított termékekkel együtt damaszkuszi kereskedők kínálták az indiai, illetve khuzisztáni kereskedők *khán*-jaiban. Indiából és Zanzibárból behozott áruk, ámbra, fűszerek, értékes faanyagok sorakoztak egymás mellett; az egyiptomi áruk, szövetek, kristályüvegek az egyiptomi zsidók *khán*-jaiban halmo-

zódtak; a szibériai szőrmék az azerbajdzsáni kereskedők raktáraiban tornyosultak; a kínai porcelánok és selymek, valamint a khorászáni pamutféleségek a khorászáni és transzoxániai kereskedők *khán*-jaiban vártak eladásra.

A közepes fejlettségű városokban a *khán*-ok száma száz alatt maradt, az olyan nagyvárosokban azonban, mint Bagdad vagy Régi-Kairó több száz *khán* is működött. A legfényűzőbbek vitathatatlanul az ékszerművesek, bankárok és kelmeárusok khánjai voltak. Ez utóbbiak közül kerültek ki a birodalom legvagyonosabb kereskedői.

A *khán*-ok reggel kilenc tájban nyitották meg kapuikat, és ettől fogva rendkívüli élénkség uralkodott az épületekben és az udvarokban. Az árukat egész sereg teherhordó és árukezelő rakta le, mérte és jelölte meg a karavánok érkezési sorrendjében. A különféle alkalmazottak, ügynökök, kereskedők egész nap szünet nélkül jöttek-mentek. A nyugalom csak este hat óra után tért vissza, amikor is a személyzet befejezte aznapi munkáját, a kereskedők pedig, ki szamárháton, ki gyaloghintón, visszatértek az előkelő negyedekben levő szálláshelyükre. Ekkor foglalta el helyét a számtalan éjjeliőr, akik hatalmas gurisztáni kutyáik társaságában reggel kilenc óráig őrködtek a *khán*-okban. Reggel azután a kutyákat láncra kötötték a pincében, és kinyitották a kis ajtókat, azután a nagy kapukat is, és a raktárakban azon nyomban újra megélénkült az élet.

A nagyvárosokban a ritka és értékes árukkal feltöltött, fényűző *khán*-okon kívül sok másfajta árutőzsde is volt, így például gabona, datolya-, olaj-, szőnyeg-, szárított gyümölcs-, sózott hal-, szappan, és fatőzsde. Bagdadban és Baszrában a *khán*-ok a Tigris partja mentén sorakoztak, Alexandriában és Sirafban a kikötő szomszédságában működtek, Siráz-

ban és Nisápurban a város közepét foglalták el. Iránban és Turkesztánban a teherhordók a hátukon cipelték rakományukat, Szíriában és Mezopotámiában viszont a tetejére tornyozták föl. Bagdadban és Baszrában jól felvágták a teherhordók és a kikötői munkások nyelvét. Mindig találtak rá ürügyet, hogy lázongjanak és beszüntessék a munkát; ha valamilyen politikai ügyről volt szó, vagy – ami még gyakrabban előfordult – magasabb bért követeltek, a hajósokkal egyetemben habozás nélkül sztrákjba léptek. Tőlük függött Bagdad élelmiszerellátása, így amikor beszüntették a munkát, egykettőre hiány keletkezett „lisztből és datolyából", és az árak meredeken szöktek a magasba. A rendőrségnek fegyveres erővel kellett megtisztítania a folyópartot a sztrájkőrségtől és feloszlatnia a közeli mecsetek udvaraiban összegyűlt munkásokat.

A koráni törvény szerint az állam csak háború vagy éhínség idején lehet illetékes az árak szabályozására, de ekkor is csak az alapvető élelmiszerek, a kenyér, a datolya, az olaj esetében. Amikor az élet a megszokott mederben zajlott, az áruféleségek árfolyamát a *khán*-ok nagykereskedői állapították meg a kereslet és kínálat elve alapján. Ha jelentős mennyiségű áru érkezett, az árak mérséklődtek, néha hirtelen lezuhantak; amint megritkultak a szállítmányok, az árak újból megemelkedtek, a nagy- és kiskereskedők között közvetítői szerepet betöltő ügynökök tevékenysége pedig hihetetlenül megélénkült.

Régi-Kairóban például 900-tól 1300-ig fokozatosan emelkedtek a gabonaárak; ennek eredményeképpen a kenyér ára is. A 13. és 14. században ez az áremelkedés nyugtalanító méreteket öltött, s a megélhetési költségek is ijesztően megnövekedtek.

Bazárnak *(bázár)* az olyan jó tizenöt méter széles és általában meglehetősen hosszú utcát nevezték, melyet kupolák végtelen sora fedett. Minden egyes kupola közepén egy méter átmérőjű, kör alakú nyílást vágtak, hogy a levegő és a fény behatolhasson. Ilyenformán téglakupolák százai, ezrei borították a bazárokat; a fontosabb bazárok két végén vasrácsot szereltek fel, melyet azután éjszakára gondosan bezártak. Turkesztánban, Iránban, a Kaukázuson túli vidéken, Arméniában, Afganisztánban és Mezopotámiában a bazárokat boltívekkel fedték be, de Szíriában és Egyiptomban, ahol az esőt szinte alig ismerik, a lapos gerendázatra terített gyékények is megtették a nap heve ellen. Ezzel szemben a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger melletti tartományokban, ahol minden áldott nap esik az eső, nyitott bazárokat építettek, de a boltokat és a járókelőket széles tetők védték.

A boltok, a *dakká*-k egyformán kb. hat méter szélesek voltak, kirakatot, portált nem építettek hozzájuk. Esténként a kézművesek és a kereskedők lehúzták a redőnyt, melyre karikák voltak erősítve. A karikákon átdugtak egy vasrudat, és mindkét végét lelakatolták.

A boltok az általában egy-két lépcsővel megemelt földszinten helyezkedtek el; néha egy fél emeletet is építettek az irodának. A padlót és a falakat teljes egészében gyékények vagy szőnyegek borították, néhol a kereskedők egy párnán, „törökülésben" ülve várták a vevőket, másutt a kézművesek serényen dolgoztak, a legcsekélyebb mértékben sem zavartatván magukat a jövés-menéstől. A vásárlók számára zsámolyokat helyeztek el a bolt tőszomszédságában.

Kevéssel éjfél előtt a legfőbb bazárok kiürültek; a sétálók és

vásárlók tömege lassacskán elvonult, s nyomában aztán az otthonukba megtérő kereskedők is. Lelakatolták a rácsokat; óránként egyszer kutyákkal kísért fáklyás őrök jártak körbe a bazárokban. Ezek az őrök, az *aszá*-k, közalkalmazottak voltak ugyan, mégis a boltosok testülete fizette őket. Minden éjjel új jelszót adtak ki azok számára, akik a bazárban közlekedtek, tehát az éjjeliőröknek és az egy-két kivételezett személynek, akik ilyen vagy olyan okból kénytelenek voltak áthaladni a bazáron. Ez esetben a biztosi hivatalhoz kellett fordulniuk, ahol személyük igazolása után tudatták velük a jelszót.

A bazárok általában egyetlen céh kézműveseit és kereskedőit tömörítették, de a pékek, pecsenyesütők, szörbet- és egyéb italárusok a többi céhek képviselői közé vegyülve működtek, akárcsak a vendéglők és a kocsmák.

A szakmák szerint elkülönült nagy bazárok a települések központjában jöttek létre. Nagyságuk és forgalmuk városonként más és más volt.

A rézművesek ezreit tömörítő bazár egész nap visszhangzott a kalapácsütésektől; a mély tálak, füles kancsók, serpenyők és a legszabálytalanabb alakú réztárgyak vöröses aranyfényben tündököltek. Mellettük üstfoltozók varázsolták újjá a konyhaedényeket, adták vissza a tüköröknek régi fényüket, a damaszkozók meg arany-ezüst berakással díszítették a ládikákat, a tőrök markolatkosarát. Egyes cégek különböző nagyságú mérlegek és mérőeszközök készítésére specializálódtak. A rézedényeket súlyra adták, sőt, gyakran megesett az is, hogy a régit némi árkülönbözet fejében újra cserélték.

A kovácsok bazárjában széntől fekete munkások ezrei dolgoztak. Némelyek a teherhordó állatokat patkolták, s egyben állatorvosi feladatokat is elláttak; tudták, hogyan kell a törésre szorítókötést tenni, eret vágni, kiherélni az állatokat, és ismer-

ték „a lovak háromszázhúszféle betegségét". Mások szikranyalábok özönében kovácsolták a földművesek szerszámait és a legkülönfélébb eszközöket, melyek széles skálája egészen a hajóhorgonyokig terjedt. Távolabb a késesek acélt munkáltak meg, vásárlóiknak a kések, borotvák, fogók, ollók széles választékát kínálták. Voltak kézművesek, akik öntöttvas, acél- és bronztárgyakat készítettek: fegyvereket, harangokat, kopogtatókat, lámpákat és egyebeket. A fémek keverési arányát minden országban hatóságilag előírták a tárgyak különböző csoportjaira; ezt a szabványt minden típusba bele kellett vésni. Így például külön meg volt szabva, hogy milyen legyen a keverési arány egy lámpa égőjében és magában a lámpatestben. Megbüntették azokat a kézműveseket, akik nem tartották be a szabványokat, és túl sok ólmot kevertek ötvözeteikbe. Külön kézművesek gyártották a legváltozatosabb méretű zárakat, lakatokat, kulcsokat, a nagykapukra való óriási záraktól a fiókokra, ládikákra való parányi szerkezetekig. A kulcskészítőket feleskették, s ha valakiről megtudták, hogy álkulcsokat gyárt, bizony könnyen megesett, hogy eltiltották a mestersége gyakorlásától.

A fegyverkovácsoknak mindig volt bazárjuk, nem is beszélve az erődökben berendezett arzenálokról, ahol mindenféle fegyvert gyártottak: különböző íjakat, íjas puskákat, nyílvesszőket, kardokat és szablyákat. Ugyanebben a bazárban rendezte be műhelyeit egy másik fontos cég, a tűkészítő mestereké is. Mindenfajta tű esetében egységesen megszabták a súlyt, az edzettség fokát, a méretet és a tű fokának nagyságát. Némelyik kézműves a sebészeti eszközök készítését is kitanulta.

A bazárok közül az ötvösöké és ékszermíveseké nyújtotta az egyik legszebb látványt. Csak úgy ragyogott a drágakövek

szikrázó fényétől. A 10. századtól fogva azonban teret nyert a hamis ékszerek gyártása, tökélyre vitték a drágakövek utánzatainak készítését, ezt az Indiából átvett mesterséget, így aztán széles körben elterjedt az ékszerviselés, most már a nagyközönség is kielégíthette a cicoma iránti vágyát. Jóllehet a bazár kis boltjai látszólag egyformán ragyogtak, egy részükben a gazdagoknak kínáltak vagyont érő gyöngyöket és drágaköveket, míg a többi kisembereknek adott el aranyozott rézékszereket, üvegből vágott és megfestett drágakőutánzatokat.[3]

A szabóknak is külön bazárjuk volt; ezrével sorakoztak itt a kis boltok, ahol mennyezetig tornyosultak a szövetek, szaténanyagok, vásznak tekercsei. Némelyek méretre dolgoztak, mások kész ruhákat árultak. Ebben a bazárban találtak helyet a szűcsök, a foltozók, a hímzők és a zsinórozók is, hogy a vasalókról és a folttisztítókról ne is beszéljünk. A szabók bazárja a legforgalmasabbak egyike volt; reggeltől estig tódultak ide a választékosan öltöző emberek, hogy fehérneműt vagy ruhát válasszanak maguknak; az is előfordult, hogy saját anyagot hoztak, melyet a szövetárusok bazárjában vettek. A szabó lemérte a selyemkelmét, és egy héten belül el kellett készülnie a megfelelő súlyú ruhával. Némelyek még viaszosvászon esőkabátokat is gyártottak, mert jóllehet az arab vidékeken szinte soha nem esik az eső, a sznobok mégis esőköpenyt viseltek, hogy Ázsia északi vidékének férfiúira hasonlítsanak.

Jelentős forgalmat bonyolított le a selyemkereskedők bazárja is, ahol nap mint nap nagy mennyiségű világos kínai nyersselymet és szatént árultak. Főleg a kínai selymeket utánzó hazai kelméket vásárolták itt. Mivel a 12. és a 13. században az anyagokat nem méterre, hanem súlyra adták, a

kereskedők enyhén kikeményítették selymeiket, hogy ennyivel is többet nyomjanak.

A rövidáru-kereskedők bazárjait is szinte megszállták a mindenféle rendű és rangú asszonyok, akik fonni való gyapotot, lent, vagy fonalat, paszományt, pamut- vagy selyemzsinórt, hímzéshez való selymet és még ezernyi más cikket kerestek. Lármás csoportokat alkotva, néha órákon át fecserésztek, és hosszasan elidőztek egy-egy boltban, ahol közelről szemügyre vették a portékát, egy gyors szempillantással megkülönböztetvén a felső-egyiptomi pamutszövetet az alsóegyiptomitól, a khoraszánit az irakitól, mérlegelték az árat és a minőséget.

Igen nagy területet foglalt el a cipészek bazárja, a legfontosabb bazárok egyike. Az út mentén véges-végig kézművesek dolgoztak; a vásárlók szeme láttára készültek a legkülönbözőbb fajta lábbelik. A lovagoknak borjú-, zerge-, zsiráfbőrből készítettek elegánsabb vagy kevésbé elegáns csizmákat. A szegények facipőben jártak, de a lakosság legnagyobb része szattyánból varrt, csinos bőrpapucsot viselt. A papucsok többféle minőségben készültek, a legközönségesebbeket a szamárbőrből varrták, a legelőkelőbbeket zsiráfbőrből. A talpat több réteg bőrből varrták össze szurokba mártott lenszállal. Olykor meg is vasalták. A vaddisznósörte használata – ugyanazon okból, mint a disznóhús fogyasztása – tilos volt Szíriában, Egyiptomban és „Perzsiában", Kelet-Iránban viszont, ahol Abu-Hanifa vallásjogi irányzata hódított, általában ezzel varrtak. Akárcsak a szabók, a cipészek egy része is kizárólag méretre és rendelésre dolgozott, de a nagy többség kész cipőket árult. Bár akadt néhány, jómódú vevő számára fenntartott üzlet, ahol nagy gonddal elkészített cipőket kínáltak, az üzletek döntő többsége a 12. és 13. században rossz minőségű bőr-

ből készült lábbelit árult, s a talpak belsejét használt rongyokkal tömködték ki. A cipészek általában nem teljesítették időre a rendeléseket. Mindig ígérgettek, de ígéretüket soha nem teljesítették, ebben hasonlítottak nem egy mai kollégájukra.

A papucskészítő mesterek is bájos darabokat készítettek; a talpat rongyból csinálták, a felső részt fehér vagy színes pamutfonalból kötötték. A talp készítéséhez harmonikaszerűen hosszú téglalapokba hajtogatott rongyokat fektettek egymásra, az egészet prés alá tették, majd hosszú, vékony bőrszíjakkal megerősítették: felizzított árral lyukakat fúrtak az anyagba, és ezeken fűzték át a szíjakat. Az ily módon kiszabott, összenyomott és megfestett talpak igen tartósak voltak. A kézművesek még olyan szép papucsokat is készítettek, melyek egész felületét hímzés borította, és arany vagy ezüst zsinórozás díszítette.

Legalább ilyen élénk volt az élet a turbán- és fövegkészítők bazárjában. A Közép-Ázsiában és Kelet-Iránban széles körben elterjedt viselet a közép-ázsiai eredetű *galanszuh* – taskenti módra *csecsia,* az ősi *csacs*-ból – igen korán divatossá vált a szaracénok között, és felváltotta az indiai eredetű turbánt. Ezek a fövegek nemezből, egyszínű vagy virágos szövetből készültek; jó erősen kikeményítették, és keménypapír vagy rizsszalma formára húzták őket. Formájuk és színük a mindenkori divat szerint változott. A katonák és az előkelőségek nagyra becsülték az ugyancsak közép-ázsiai eredetű asztrakán kucsmákat.

A fontosabb bazárok között kell megemlítenünk a több ezer boltot magában foglaló szőnyegbazárt. A vásárlók kívánságára naponta több tízezer szőnyeget hengergettek szét és tekertek föl itt. A kereskedők, hogy árujuk tartósságát bizo-

nyítsák, legszebb szőnyegeiket terítették le a bazár kellős közepén, a sétálók, a szamarak és a tevék lába elé.

A szappan- és illatszerárusok boltjai az egész negyed levegőjét betöltötték illatukkal; nem messze tőlük a kelmefestők aggatták ki frissen festett kelméiket a kupolák közé kifeszített kötelekre. Meg kell jegyeznünk, hogy a 12. századtól fogva azokat a természetes színező anyagokat, melyeknek a szászánida kelmék a hírüket köszönhették – az indigót, a buzérgyökeret, a sáfrányt, a cinóbert – fokozatosan kiszorították a vegyi úton előállított olcsó festékek, noha ezek sem árnyalataikkal, sem fényükkel meg sem közelítették elődeiket.[4] A kelmefestők, a kavarodást elkerülendő, minden ruhadarabot gondosan megjelöltek egy kis négyszögletes rongydarab segítségével, melyre tintával egy számot írtak.

Minden városban volt még egy további kis bazár, ahol édességeket árultak. A nyalánkságok valóságos szentélye volt ez a hely. Dobozokban árulták itt a finom *halvá*-t; e nagy népszerűségnek örvendő nugát alapanyaga az Irán egyes tamariszkcserjéin fellelhető világos vadméz, melybe apróra vágott pisztáciát és mandulát kevernek. Ennél közönségesebb csemege volt a kockákban árult *halva,* ezt mogyoróval és dióval gyúrták össze, valamint a mákszemekkel kevert olcsó *halva,* melyet szeletekben árultak. Mézes ostyák, rizslisztből sütött piskóták, rombusz alakú mandula- és ájbiscukrok, árpacukrok, törökméz, rózsaszín és fehér drazsék halmai keretezték a hosszú réztálcákat, melyeken száz színben ragyogtak a gyömbérrel, gránátalmával, birsalmával, ánizzsal és még ki győzné sorolni, mi mindennel ízesített cukorkák. A „kandiscukor-serleg", a süvegcukor készítésében azonban önmagukat is felülmúlták. Egy kedves hagyomány előírta, hogy a menyasszonynak a lakodalom napján ezt az édességet ajándékozzák: kisebb vagy

nagyobb serleg volt ez, melyből egy rózsabokrétát mintázó kristályköteg nyúlt ki; és az egész cukorból készült.

Lássuk, hogyan állították elő ezt az édességet: egy üstöt megtöltöttek cukornád levével, majd rátettek egy fedőt, melynek aljáról különböző vastagságú pamutszálak lógtak a lébe; ezután nem volt más teendő, mint az egészet egy éjjelen át lassú tűzön főzni, majd lehűteni és kiemelni az üstből. A művelet eredménye hengerforma cukorserleg lett; szélessége a felhasznált edény méreteitől függött, s hosszú ágak lógtak ki belőle, rajtuk különböző nagyságú kristályok. Már csak az volt hátra, hogy néhány kristályt rózsaszínűre és zöldre fessenek, és kész volt a rózsákkal ékes, káprázatos cukorserleg.

Lampionfüzérek jelezték a limonádéárusok boltjait. Vászonnal kitapétázott falaikkal, élénk színű gyékényeikkel igen barátságos helyiségek voltak ezek, ahol a sétálóknak sört, színes üvegekben csillogó szörpöket, kissé savanykás méhsört, vízzel hígított szőlőlekvárt, jeges vízzel felengedett, kakukkfűvel vagy mentával ízesített, felvert joghurtot kínáltak, valamint keményítő és méz alapanyagú, habosított szirupokat, melyekből hihetetlen mennyiség fogyott. Jégben hűtött réztálakban tejből és keményítőből készült jeges édességet árultak. Olvasztott mézzel leöntve, lapos kanalak segítségével fogyasztották.

A legélénkebb és legforgalmasabb bazárok sorában meg kell még említenünk a fazekasokét, ahol a pedálos korongjuknál ülő kézművesek mindenféle tárgyakat mintáztak. Némelyek olcsó fazekasárut készítettek közönséges agyagból, mások kaolinszerű fehér agyagból formáltak fényűző edényeket. Voltak, akik könnyen málló, krémszerű kavicsokat, *al-zabbádi*-t őröltek porrá, s azzal dolgoztak.

A bolt mögé építették kemencéjüket, melyet Iránban rizs-

szalmával, Egyiptomban alfafűvel fűtöttek. De a tüzelőanyag drága volt, ezért azután nem egy fazekas különféle hulladékkal táplálta a tüzet, de ez esetben jól el kellett dugnia kemencéjét a vevők elől, akik – telve előítéletekkel – nem vették volna meg az edényeit, mert azok „tisztátalanoknak" számítottak.

A forgalomban levő serlegek, fazekak nagyságát, űrtartalmát szabványok írták elő.

Néhány kézműves a repedt vagy törött porcelánok javítására specializálódott. A törött részeket úgy illesztették egymáshoz, hogy széleibe apró lyukakat fúrtak, ezekbe fűzték a rézkapcsokat, melyekkel a darabokat egymáshoz erősítették, majd az egészet tojásfehérjéből és mészből készült ragasztóanyaggal fedték be. Ugyanezzel a ragasztóval illesztették össze a törött cserépedényeket. Temérdek festő is dolgozott a fazekasok bazárjában: ecsetek és e célre kevert festékek segítségével ízléses lombmintákkal, arabeszkekkel, virágfüzérekkel díszítették a tálakat, az edényeket, serlegeket és amforákat. Az edényeken többnyire feltüntették nevüket és a festés időpontját. Minden jelentősebb műhelynek saját jelzése volt.

A madárkereskedők festői bazárját tömegével látogatták a sétálók, a nézelődők és a fényűző kertjeik madárházaiba újabb lakókat kereső madárkedvelők. A madarak énekétől, a szárnyasok kotkodácsolásától hangos, színpompás bazárban nemcsak tágas ketrecekben tartott galambokat, gerlicéket, pávákat, hattyúkat lehetett megcsodálni, hanem tündöklő virágokhoz hasonló, egzotikus madarakat is: kakadut és zöld, sárga, piros papagájokat, szivárványszínekben játszó, apró díszpintyeket, aranysárga törpepapagájokat, paradicsommadarakat, tűzpiros magvájókat és hihetetlen mennyiségben összegyűjtött, ritkábbnál ritkább fajokat. A madárkereskedők különféle szárnyasokat és vadakat is árultak: a fácánt, foglyot,

mezei nyulat, galambot, gazellát. Állományukat naponta felfrissítették.

A főmecsettel pontosan szemben feküdt a vésnökök bazárja, ahol mindig nagy volt a forgalom, mert előírás volt rá, hogy minden felnőtt férfinak saját pecsétje legyen, a nevével, a vésnök jelével és a bevésés időpontjával ellátva. Az ilyen pecsétgyűrű vagy pecsétnyom felért egy aláírással, ezért aztán a vésnöknek listát kellett kifüggeszteni valamennyi pecsét lenyomatával, ami csak a műhelyéből kikerült. Az egyszerűbb emberek számára bronzból vagy ezüstből készítettek pecsétnyomókat, a gazdag előkelőségek számára nefritkőből, achátból vagy aranyból, de vágtak itt felbecsülhetetlen értékű pecséteket is rubinból, smaragdból, gyémántból az uralkodók számára.

A bazárok, melyek hol ragyogtak a megszámlálhatatlan kupola nyílásán át betóduló napsugaraktól, hol enyhet és árnyékot nyújtottak a boltívek sorozata alatt, hol meg a rengeteg lámpás fényében úsztak, egy csatornarendszerhez voltak hasonlatosak, melyben egész nap óriási tömeg hömpölygött. Megfordultak itt turbános kereskedők szamárhátón, közrendű férfiak és nők gyalogosan, előkelő hölgyek gazdagon felszerszámozott fehér szamárkancák hátán, szolgáik kíséretében. Végtelen sorokban az áruszállító öszvérek és tevék; csengettyűik hangja betöltötte a boltíves utcákat.

Ha két vagy több bazár keresztezte egymást, a találkozási pont szögletes vagy kerek terecskét alkotott, melyet egyetlen, néhol ötven méter magas boltívvel fedtek be. A város központjában működő, mesterségek szerint elkülönült nagy bazárok mellett a legkisebb negyednek is megvolt a külön bazárja, amely ugyanilyen elvek alapján épült, de a legkülönfélébb boltok sorakoztak benne: pék, hentes, fűszeres, festékárus, bor-

bély, cipész, szabó, cukrász, tejárus, fazekas, szőnyegkereskedő; egyszóval minden céh képviseltette magát egy-két üzlettel. De működött itt néhány kocsma, *hammám* és fogadóként szolgáló karavánszeráj is. A negyedek mecsetjének és iskolájának bejárata is a bazárra nyílt, s körülötte áttekinthetetlen szövevényt alkottak a sikátorok.

3. A piacok

Piacot mindennap tartottak, a környékbeli parasztok a kijelölt helyeken, a szabad ég alatt árulták terményeiket.

Minden városnak külön tűzifapiaca is volt, ahol rőzsekötegeket és zsákszámra mért faszenet árusítottak; a temérdek öszvér- és szamártulajdonos a takarmánypiacon szerezte be a szükséges szénát, szalmát, zöldtakarmányt.

Szólnunk kell még a gabona- és az állatpiacról, ahol éppúgy árultak nyergelni való szamarat és öszvért, mint tevét, áldozati célokra szánt birkát vagy az asztalra való szárnyast.

A fűszerpiac egyike volt a legnagyobb forgalmat lebonyolító piacoknak. Óriási mirtusz-, bazsalikom-, tárkony-, babérlevélhalmok és kapribogyóval, olajbogyóval, citrommal, pisztáciával roskadásig megrakott kosarak körül lármás tömeg tolongott itt. A parasztok ide hordták olvasztott vajjal, mézzel, szőlőpéppel teli kecskebőr tömlőiket. Nem messze innen működött a sokféle friss gyümölcsöt kínáló gyümölcspiac. Amikor Nászir Khuszrau[5] egyik alkalommal (1048. december 18-án) elsétált a régi-kairói piacra, jócskán meglepve tapasztalta, hogy együtt láthatja a négy évszak gyümölcseit. „Egy és ugyanazon a napon az alább felsorolt gyümölcsöket és növényeket láttam: vörös rózsát, tavirózsát, nárciszt, édes naran-

csot, keserű narancsot, citromot, almát, jázmint, dinnyét, banánt, olajbogyót, citrancsot..." és felsorolása még további három sorban folytatódik! Ali al-Harawi, aki a 11. század végén járt Egyiptomban, hasonló tapasztalatokról számol be:[6] „Ugyanabban az idényben láttam édes narancsot és keserű narancsot, citromot, éretlen datolyát és mézédes datolyát, banánt, egyiptomi fügét, szőlőt, mandulát, tököt, friss babot, padlizsánt, salátát, mályvát, spárgát, gránátalmát, borsót."

Távolabb, a virágpiacon a kertekbe való palántákat, dugványokat, oltványokat árulták. Ha valaki kertet akart építeni magának, vagy meglevő kertjét akarta felújítani, nem volt nehéz dolga. Csak fel kellett keresnie egy kereskedőt, akinek mindenféle, ládákba ültetett fái voltak. Amikor a vevő kiválasztotta a csemetéket, teherhordók ragadták meg a ládákat, s a fácskáit a kívánt helyre szállították, és nyomban el is ültették, méghozzá olyan ügyesen, hogy a legkisebb bántódásuk sem esett.[7]

Ezenfölül minden évszakban árultak ezen a piacon rózsatöveket, illatozó palántákat, vágott virágokat, melyekből csokrot kötöttek a lakások díszítésére.

Rendeztek nagy nemzetközi vásárokat, illetve országos és körzeti vásárokat is, ezek időpontját a kalendáriumok közölték, feltüntetve egyszersmind azt is, hogy melyik vásáron mit lehet kapni. Mert jószerével minden árucikket árultak, de egy-egy vásár valamilyen meghatározott termékre vagy állatfajra specializálódott. Turkesztánban híres lóvásárokat tartottak, Khuzisztánban szamárvásárokat, de mind közül a legsajátosabbak az Azerbajdzsán fővárosában, Ardebilben rendezett angóramacska-vásárok voltak, ahol e bájos állatok kedvelői együtt találták a világ legszebb példányait.

A középkori keleti városokban bazárok, szabadtéri piacok és vásárok voltak; rengeteg vándorkereskedő rótta az utcákat változatos portékájával, kiáltozásuk és szamaraik csengettyűjének játéka betöltötte a levegőt.

Ha az ember csak úgy találomra járt-kelt a városban, előbb-utóbb összeakadt egy legyezőárussal. Ezt a mesterséget kizárólag vakok űzték, mert nekik volt szabad bejárásuk a háremekbe. Kitűnő üzlet volt a legyezőárusítás, hiszen Keleten mindenki viselt legyezőt, otthon éppúgy, mint az utcán, este éppúgy, mint reggel, séta közben ugyanúgy, mint amikor látogatóba indult. E festett pálmalevelekből font bájos csecsebecséket pálmafából vagy narancsfából faragott nyélre erősítették. A férfiak egyszerű legyezőket használtak, az elegáns hölgyekét többnyire bojtok díszítették. A legyezőárusok kínáltak ezenfölül pálmaágból vagy rizsszalmából és cirokból készült ügyes söprűket, gyufát – kénbe mártott, faragott fapálcákat –, patkányfogót és *dzsawwalá*-t, a faszén gyors meggyújtására szolgáló, érdekes kis gyújtószerkezetet. Ez nem egyéb volt, mint egy láncra fölfüggesztett, rézdrótból font kis kosárka. Elég volt néhány darabka faszenet és egy égő rongydarabot belehelyezni és meglendíteni, hogy körbeforogjon: néhány másodperc alatt az egész rakás faszén izzásba jött.

A vándorkereskedők szamár vagy öszvér hátára erősített, fűzfavessző kosarakban szállították árujukat. A teherhordó állat nyakhámját kék gyöngyökkel és csengettyűkkel díszítették föl, a kosarak közé lámpást erősítettek. Az utcák csak úgy visszhangzottak ezeknek az árusoknak a kiáltozásától: derekukra függesztett mérlegükkel bejárták az egész várost, és úgy kínálgatták a „frissen szedett" uborkát és padlizsánt, a „nagy

szemű" mandulát, a „lédús" gránátalmát, és „a méznél édesebb" görögdinnyét. A sötétség beállta után is rótták az utcákat, és portékájukat kínálgatván minden lépésnél megálltak, hogy kiszolgáljanak egy-egy hazafelé tartó vevőt, aki nagy, selyem „zsebkendőjét" naranccsal, szőlővel vagy gránátalmával töltötte meg.

Nyaranta jégárusok árasztották el az utcákat, mert keleten mindenfelé óriási mennyiségű jeget fogyasztottak naponta. A jeget tömbökben vagy lereszelt pelyhekben árulták; felhasználni pedig szörbetekhez és az italok, gyümölcsök hűtéséhez szokták.

Téli éjszakákra hatalmas, de nem túl mély medencéket töltöttek meg forrásvízzel. A víz néhány óra alatt tíz, húsz, néha valamivel több centiméter vastag jéggé fagyott. Ekkor baltával és csákánnyal felszerelt munkások hada törte a jeget, nagy rudakat vágtak belőle, és lejtőn csúsztatták erre a célra épített, boltíves pincékbe. Két hónapon át éjjelente kétszer-háromszor megismételték ezt a műveletet; így azután júniusban egy-egy jégveremben több száz tonna jég raktározódott föl. Amikor a nyár kellős közepén kezdett kifogyni az előre gyártott jég, akkor a kereskedők a Perzsiában és Afganisztában nagy mennyiségben fellelhető természetes jégtárolókat keresték föl. Mezopotámia ugyancsak az iráni hegyekből látta el magát jéggel, de a jégkereskedelem itt közvetlen állami irányítás alatt állt, és szép bevételeket hozott az államháztartásnak. Egyiptomban lényegesen kisebb volt a fogyasztás, mert igen távoli vidékekről – Libanonból, Kis-Ázsiából – kellett beszerezni a jeget. Mázsálókon mérték, úgy adták el a vándor jégkereskedőknek, akik szamaraikon szállították, és kisebb tételekben adták el.

A vízárusok a folyókból vagy a város fölötti csatornákból

töltötték fel, és teve- vagy öszvérháton szállították tömlőiket. Teherhordó állataik csengettyűinek hangja reggelente megtöltötte az utcákat, hírül adván, hogy megérkezett a friss víz.

A fehérneműmosók élete is örökös jövés-menés volt: először begyűjtötték a szennyest megrendelőiktől, azután kivitték a folyóhoz, itt kimosták, és gondosan összehajtogatva, vakító fehéren házhoz szállították. Szemben a régi korok lelkiismeretes mosóival, a 13. századi vállalkozók nem átallották becsapni megrendelőiket: a fehérneműt mésztej, lúg és szóda vegyületébe áztatták, ami igen hamar elkoptatta a ruhát.[8]

5. A boltosok és az árak

A boltokat általában szép rendben tartották, a kövezetet gyakran fölmosták, a felszerelési tárgyakat gondosan lesúrolták, az eladók ruhája mindig kifogástalanul tiszta volt. Egyébként külön rendőrségi ügyosztály foglalkozott az élelmiszerkereskedések felügyeletével; ugyancsak résen voltak, hogy leleplezzék és megakadályozzák a csalásokat, bár a boltosok egyszer-egyszer leleményesebbnek bizonyultak. Így aztán a felügyelők gyakran tettek ellenőrző körutat a molnároknál és a pékeknél, akiknek a lisztet szállították; aprólékosan megvizsgálták a malomköveket, a szitát, a mázsálót, a súlyokat, a zsákokat. A pékségekben kifüggesztett rendőrségi rendelet előírta, hogy a liszt tárolására használt zsákokat időről időre mossák ki és aggassák föl, nehogy a patkányok megszállják és bepiszkítsák őket.

A pékek kitűnő kelesztett búzakenyeret sütöttek. Vidékenként más és más kemencét használtak, és különböző formájú kenyereket sütöttek. Az erdős északi vidékeken, ahol bőviben

voltak a tüzelőnek, tűzálló téglából építettek kemencét – ahhoz hasonlót, amilyet manapság is látni az európai falvakban –, és több kiló súlyú magas, korong alakú kenyeret sütöttek. A déli vidékeken, ahol szűkiben voltak a fának, égetett agyagkemencéket használtak, a földtől egy méter magasra, ferde szögben építették őket. Leginkább óriási hordókra emlékeztettek. Ezeknek a kemencéknek az volt az előnyük, hogy néhány kisebb cserje vagy szárított trágya segítségével igen gyorsan be lehetett fűteni őket. Pár perc alatt megsült bennük a lepény. Másutt téglakemencét használtak, melynek alját vastagon beborították apró kavicsokkal, és ezt a kavicsréteget a fehér izzásig hevítették; erős tűz égett alatta, melyet folyamatosan tápláltak rőzsével.

Az utóbb említett két kemencefélében kerek – tojás alakú vagy csúcsban végződő – kenyeret sütöttek, megszórták köménymaggal, ánizzsal vagy szezámmal. A jól megkelesztett és megfelelő lágyságú tésztát lapátra fektetve gyorsan a kemencébe vetették, majd néhány perc elteltével egy villa alakú eszköz segítségével kiszedték. A kenyér tíz perc alatt sült meg, így viszonylag kevés tüzelőanyag felhasználásával nagy mennyiségeket tudtak megsütni. Minden pékmester több csapat segédet és inast alkalmazott, akik egymást váltották a dagasztóteknő és a kemence körül, mert minden pékségnek naponta meghatározott mennyiségű kenyeret kellett szállítania, hogy a városba mindig elegendő jusson belőle.

Ezenfelül pár garas fejében a pékek vállalkoztak rá, hogy a népes vevőkörük által rájuk bízott étkeket megsüssék. Szokásban volt, hogy a munkások reggel munkába menet magukkal vittek egy gondosan lefedett cserépfazekat, mely birkahúsból, hagymából és csicseri borsóból vagy babból készülő húslevesfélét tartalmazott. Ezek a fazekak azután egész

nap ott sorakoztak egymás mellett a forró hamuban; este mindenki kiválasztotta a magáét, és máris vihette haza a lassú tűzön puhára főtt ragut.

A mészárosokat is szigorúan ellenőrizték; állatorvosi szolgálat felügyelt rá, hogy ne kerüljön romlott hús vagy beteg állat húsa a fogyasztásra szánt áru közé.

A vágóhidakat elvileg a lakott településen kívülre kellett telepíteni.

Arábiában, számol be róla a perzsa utazó, Naszir Khuszrau, az őslakosok mindenfajta húst megettek, a mészárosoknál kelendő árucikk volt a kígyó, a gyík, a sündisznó, a patkány, a kutya és a macska. De a megnyúzott állat húsa mellé a mészárosnak oda kellett tennie a fejet és a bőrt, hogy a vásárló bizton tudhassa, milyen húst vett. A civilizáltabb vidékeken, Egyiptomban, Szíriában és Mezopotámiában a mészárosok csak teve- és birkahúst mértek ki, Perzsiában szinte kizárólag birkahúst fogyasztottak, meg némi marhahúst, bár időnként tiltották a marhák levágását, hogy védjék az igásállat-állományt. Turkesztánban a mészárosok főleg lóhúst mértek.[9]

Rengeteg vendéglő működött; akadtak köztük egyszerű kifőzések, ahol főtt birkafejet és -lábat árultak a munkásoknak, de voltak elegáns éttermek is, ahol halk szavú, gyakorlott pincérek szolgálták föl nagy ezüsttálakon a pecsenyéket, a tejes ételeket, a gyümölcsöt és a sörbeteket. Így mindenki megtalálhatta a maga pénztárcájához illő vendéglőt.

Az olcsó vedéglőkben a kisemberek nap mint nap *hariszá*-val – birka vagy marhahúsból, csicseri borsóból vagy babból meg darából főzött, fahéjjal fűszerezett sűrű levessel – verték el az éhüket. A 12. századtól fogva azonban megszaporodtak a csalások a kifőzésekben, mindenféle hulladékot kevertek a *hariszá*-ba. Ez a becstelen eljárás oly általánossá vált, hogy

a 13. században komoly hivatalt hoztak létre a csalások megfékezésére, estéről estére seregnyi felügyelő járta az utcákat, betértek az éttermekbe, megkóstolták és megvizsgálták a hatalmas fazekak tartalmát, s ha az kívánnivalót hagyott maga után, habozás nélkül lepecsételték az edényt, és a pecsétet csak másnap, saját kezűleg távolították el róla.

A pecsenyesütőket kötelezték, hogy árusítóhelyüket valamelyik rendőrőrhely közelében állítsák föl, őket ugyanis különleges szigorral ellenőrizték, mivel ők tudtak a legkönnyebben csalni és a vevőt rászedni. De így sem zavartatták magukat: tevehúst árultak birkahúsként, nem túlzottan friss mócsingokat és túl sok fűszert kevertek a sült húsgombócba, amely ekkoriban népszerű étel volt. Az ízlésesen tálalt és szíksóval, sáfránnyal, szőlőpéppel ravaszul megszínezett, fűszerezett zagyvalék azt a látszatot keltette a vendégben, hogy rendes vagdalt húst kap. Minden boltban hosszú légycsapóval felszerelkezett segédek tartották távol a legyeket a kirakatba kitett sültektől, melyek természetesen igazi színhúsból készültek.

Voltak ezenkívül sütödék, ahol a nap minden órájában kínáltak frissen sült ételeket, a padlizsánt, a tököt és – főleg a Nílus-, a Tigris-, meg az Eufrátesz-parti városokban – a halat.

A fánksütők repceolajban sütötték a közkedvelt tésztákat. A *zulabija*, ez a sokak által keresett csemege búzalisztből, mandulából, cukorból és rózsavízből készült.

Úgyszólván mindenütt ott voltak a megnyerő modorú tejárusok, akik egymás mellett sorakozó, gézzel lefedett, csillogó kancsóikból mérték a tejet. A csalások megakadályozására létesített hivatal felügyelői naponta ellenőrizték a tejet. Többféle eljárást alkalmaztak a tejesek ügyeskedéseinek felfedésére. A leggyakrabban egy csepp tejet öntöttek egy vászondarabra; ha a csepp nem folyt szét, és kerek maradt, a tej tiszta volt; ha

viszont szétmállott és átitatta a vásznat, akkor vízzel hígították.

Minden városban volt olajkereskedés, ahol gránitkádakban mezítlábas férfiak taposták nagy buzgalommal az előzetesen kiválogatott, megtisztított és melegített szezám- vagy lenmagokat. Az olaj a kád aljába vágott nyíláson át egy medencébe távozott, melyet időről időre kiürítettek.

Egyes vidékeken a kényesebb vevők megkövetelték, hogy a taposók erősen sikálják le a talpukat, szájuk elé pedig kössenek zsebkendőt. Az olajat, miután a magvakból kipréselték és lefejtették, különböző nagyságú hasas agyagedényekbe töltötték; a leggyakrabban használatos edények huszonhat, száztíz és száztizenöt literesek voltak. Ezeket az edényeket pálmalevelekkel takarták le.

Régi-Kairóban és Bagdadban a lakosság főleg szezámolajat használt, akárcsak Iránban és Turkesztánban, a földközi-tengeri iszlám országok, Szíria, Tunézia viszont nagy olívaolajtermelők voltak, és kizárólag ez utóbbit fogyasztották. Másutt, így például Régi-Kairóban meglehetősen elterjedt a lenolaj használata. Ez ugyanolyan eljárással készült, mint a szezámolaj, csak jóval többe került, ezért azután gyakran megesett, hogy a nem túlzottan aggályos kereskedők a lényegesen olcsóbb olívaolajjal elegyítették.

6. Súlyok és mértékek

A súlyok és a mértékek városonként, sőt mesterségenként változtak, de maguk az egységek mindenütt ugyanazt a nevet viselték; nem csoda, hogy valóságos tudomány volt megismerni és egymástól megkülönböztetni őket.

Így a *ratl,* amely Mekkában százhúsz dirhemet ért, Kairóban négyszáznegyven, Bagdadban százharminc, Damaszkuszban hatszáz, a szíriai Hamában hatszáz, Aleppóban hétszázhúsz, a szíriai Emesában hétszázkilencvennégy, az Eufrátesz-parti Harranban hétszázhúsz, Konstantinápolyban ezerkétszáz, Jeruzsálemben, a palesztinai tengerparti Nábluszban nyolcszáz *dirhem*-mel volt egyenértékű.

A törvényes könyök huszonnégy ujjat tett ki. Egy ujj hat egymás mellé helyezett árpaszem szélességének felelt meg. Egy árpaszem viszont hat egymás mellé fektetett öszvérfarokszőrrel volt egyenlő szélességű.[10]

A közönséges mérlegnek két rézserpenyője volt. Többféle méretben készült, a legkisebbet arany és ékszerek mérésére használták, a közepes a kiskereskedők és az egészen nagy a gabona- meg a fakereskedők mérőeszközéül szolgált. A mérleg karja acélból volt, a súlyokat vasból vagy egyéb fémből öntötték; feltüntették rajtuk, hogy hány mértékegységet képviselnek, valamint viselniük kellett a rendőrség pecsétjét, melyet a folyadékok mérésére használt űrmértékekre is rányomtak. Köztéri mérleg felállításához rendőrségi engedély kellett.

A 10. században a kereskedők minden jel szerint kínos gonddal vigyáztak a becsületükre, legfőképpen Széisztánban és Khoraszánban, ahol a tisztességük közmondásos volt. A 11. századtól fogva azonban ez a szakmai lelkiismeret lassacskán kihunyt, és a 12. és 13. század folyamán már szép számmal akadt olyan kereskedő, kivált Mezopotámiában és Egyiptomban, aki rontott a minőségen, vagy a súllyal csalt.

Így például az aranyművesek finoman ráleheltek a mérleg egyik serpenyőjére vagy egy darabka viaszt ragasztottak az aljára, de az is előfordult, hogy hamisított súlyokat használtak

a hiteles súlyok helyett. Az olajkereskedők nem a törvényes előírásnak megfelelő űrmértékbe töltötték az olajat. A vendéglősök és a pecsenyesütők a felhasznált alapanyagokkal csaltak, a tejárusok zavartalanul vizezték a tejet, és még hosszan sorolhatnánk a példákat. Így azután minden városban külön hivatalt szerveztek a csalódok megfékezésére, és a rendőrséget megbízták, hogy a lehető legszigorúbban őrködjék a boltok és a piacok fölött.

7. *Árak és árfolyamok*

Alább közöljük, mi volt a legfontosabb élelmiszerek árfolyama és bizonyos cikkek ára az iszlám fővárosokban a 8. és 14. század közötti időszakban. Henri Sauvaire tíz éven át kitartóan kutatta ezeket az árakat; aprólékos munkával gyűjtötte össze őket a korabeli kéziratokból. A hozzáértő történész számára nem okoznak meglepetést ezek az árak, mert miközben a középkori Európa sötétségbe borult, a muszlim Kelet az összes javak gyűjtőhelye és valamennyi nemzetközi ügylet egyedüli központja volt.

Az érték meghatározásáról – akárcsak a zenéről vagy a festészetről – minden civilizációnak megvan a maga elmélete. A középkori muszlim aranyértékeket csak azért váltottuk át a franciák aranypénzében kifejezett árakra, hogy az olvasó egy jól ismert, tízes beosztású számsort kapjon, melynek segítségével összehasonlíthatja a különböző vidékek és időszakok szaracén árait. Arra a megállapításra fog jutni, hogy a vizsgált századok folyamán az árak állandóan fölfelé mozogtak; az emelkedés a szaracén civilizáció fejlődésének következménye volt.

A 12. és 13. században – kivált a Közel-Keleten – az élet rendkívüli módon megdrágult, de akárcsak napjainkban, akkor is voltak gazdag emberek, akik meg tudták vásárolni az elképesztő árú fényűző cikkeket is.

Érdemes megfigyelni a jelentős különbséget, amely egy kétkezi munkás és egy értelmiségi keresete között megmutatkozott; ez minden bizonnyal összefüggött a rabszolgák ingyenmunkájával.

I. Nagykereskedelmi árfolyamok

Egy métermázsa búza értéke
(Germinal-i francia aranyfrankban)

A. Bagdadban és Mezopotámiában

Év (Kr. u.)	*Frank*	*Év (Kr. u.)*	*Frank*
873	58,09	1099	33,88
941 (aszály)	152,97	1227	46,77
941	101,65	1300–1400 (1 mázsa liszt)	19,12
960	29,04	993 (rendes év)	219,95
970	12,10	1057 (rendes év)	219,95
993 (aszály)	163,20	1102	169,19
1025	96,81	1122	109,97
1083	4,84		

B. Damaszkuszban vagy Szíria-Palesztinában

Év (Kr. u.)	*Frank*	*Év (Kr. u.)*	*Frank*
1177–1180	138,45	1260	138,45
1190 (aszály)	692,56	1295	51,43
1190 (aszály)	664,57	1299	108,91
1198	76,64	1300	90,76
1245 (aszály)	3461,31		

C. Régi-Kairóban

868–83	1,31	1294 (aszály)	108,91
883–95	3,62	1294 (aszály)	136,14
953–63	13,56	1295 (aszály)	154,28
966 (aszály)	108,91	1295	31,76
1006	12,92	1295 (aszály)	163,36
1006	54,45	1295	31,76
1055	40,84	1296	36,30
1064 (aszály)	154,28	1296	19,07
1101	31,78	1296	43,33
1101	18,15	1296	18,15
1154–1160	90,76	1296	40,83
1191	15,43	1299	11,79
1196 (aszály)	326,73	1300	27,23
1197	90,76	1303	36,30
1198 (aszály)	172,45	1303	22,66
1200	90,76	1305	36,30
1201	54,45	1307	45,33
1230	90,76	1310	13,61

1263 (aszály)	181,52	1317	87,07
1263 (aszály)	290,43	1335	63,49
1263	54,45	1335	22,66
1263	90,76	1364–1365 (aszály)	136,14
1263	95,30	1393	90,76
1283	31,76	1398	36,30
1283	16,33	1398	66,25
1293	11,79	1403 (aszály)	363,05
1293	54,45	1403 (aszály)	408,43

II. Kiskereskedelmi árak

Év (Kr.u.)	*Város*	*Áru*	*Ár (Germinal-i frankban)*
813	Bagdad	1 kiló kenyér	0,10
813			0,17
945			0,31
945			2,20
992			7,59
1102			7,50
1106	Régi-Kairó	1 liter étolaj	1,99
		1 liter fűtőolaj	1,27
1440		1 kiló szappan	1,00
		1 kiló bors	6,43–7,44
1195		árverezésen eladott városi telek, nagy raktár vagy *qajszarija* céljaira	1 555 200,00

1198 (aszály)		1 csirke	21,87
		1 görögdinnye	27,52
1201 (aszály)		1 csirke	70,00
1201		szállodai bér egy elegáns negyedben	640,00
1201		egy lakás bére	228,67
1239–1249		egy szép épületkő, az építkezés színhelyén eladva	12,75
		egy szép tégla, az építkezés színhelyén eladva	0,61
1292		nézőhely a Nílus partján, az iszlám Armada díszszemléjén	150,00
		hajó-beállóhely, ugyanezen a díszszemlén	448,00
		egy evezős napi bére	3,50
1295 (aszály)	Régi-Kairó	egy csirke	1,86–12,75
	Alexandria	egy csirke	24,00
1300	Régi-Kairó	egy damaszkuszi mázsa konyhai tüzelőfa	1,86
		favágó bére a fa felhasogatásáért	0,90
1308–1310	Fez	egy átlagos ház értéke	14 960,00
1326	Bászra	egy nagy kosár datolya	5,74
		egy hordár bére e kosár házhoz szállításáért	1,80

1331	Régi-Kairó	egy „kupola" vagy vásári bódé havi bére	1,20
1341		egy hölgy teljes ruházata	64 080,00
		egy szultáni mameluk feleségének ünnepi bugyogója	128 160,00
		ugyane hölgy lábbelijei: *qabqab*-ok, *zármuzá*-k és *khöff*-ök	48 060,00
1384		egy földmunkás napszámja (enni is kap)	0,90
1378–1436		egy halkereskedő üzletének évi bére	3 204,00
1388		egy kezdő mameluk napi zsoldja	6,34
1198	Damaszkusz	1 kiló hús	3,75
1299		1 kiló hús	4,50
985		1 kiló cukor	0,27
985		1 liter olaj	0,19
1219		1 liter olaj	0,37
1299		1 liter olaj	3,35
895	Bagdad	1 kiló marhahús	0,12
1006		1 kiló marhahús	0,87
1197		1 kiló marhahús	4,80
1296		1 kiló marhahús	3,80
1403	Bagdad	1 kiló marhahús	4,90
1403		1 kiló ürühús	10,12

985	Régi-Kairó	1 tojás	0,025
1201		1 tojás	0,61
1310–1339		1 kiló cukor	2,30
1344		1 kiló cukor	9,75
1243		1 liter bor	0,12
763	Bagdad	egy kőműves napi bére	0,625
763		egy napszámos napi bére	0,12
813		egy kőműves napi bére	0,62
861	Régi Kairó	egy mérnök napi bére	3,50
936–975	Córdoba	egy kőműves napi bére	0,95
997	Bokhara	al-Farábi Metafizikája	2,10
1043	Régi-Kairó	egy kis bolt havi bére	28,00
1043		egy szép bolt havi bére	150,00
1047		egy szép lakás havi bére	70,00
1164		a *Hamasza* egy átlagos minőségű példánya	13,55
1171–1193		egy jogtudor havi bére	560,00
1173	Damaszkusz	egy bolt havi bére	84,45
1176	Régi-Kairó	egy jogtudor havi bére	560,00

1184		a Korán egy példá-nya; állítólag Utman másolata	470 000,00
1189	Damasz-kusz	Szaladin egy orvosá-nak havi bére	448–640

8. Kézművesek és munkások

Igen sok nemezkészítő működött, kivált Iránban és Turkesztánban; főleg birkagyapjúval dolgoztak. Az állatok meghatározott testrészeinek pihés szőrzetét és szőrszálait használták föl, a gumival hosszasan gyúrt és összeragasztott puhább és keményebb szálakból gyönyörű, formatartó nemez született, amelynek jól megkérték az árát.

A kézművesek ezzel az eljárással készítették szőnyegeiket; vagy oly módon, hogy a természetes színezet szerint állították össze őket, vagy pedig a csak fekete vagy sárga szőrszálakból ragasztott nemezbe fehér nemezdarabokból mintákat ékeltek be. A hideg éghajlatú vidékek, mint például Khorászán vagy Turkesztán lakói számára egészen vastag nemezsátrakat is gyártottak. De készültek műhelyeikben katonák és tevehajcsárok számára általvetők, mellények, kabátok, a sereg számára kétrétegű vértek, s végül itt készült a rendkívül finom nemezből formált piros, fehér, szürke vagy fekete föveg, a *csecsia,* az iráni parasztok körében elterjedt viselet.

A keleti városokat rongyszedők hada lepte el; reggelente az utcákat járták, hangosan hirdetve, hogy régi ruhát, rongyot keresnek. Cserébe különböző nagyságú varrótűket kínáltak az asszonyoknak.

Óriási mennyiségű rongyot gyűjtöttek össze ily módon,

zsákmányukat azután a rongyszedők bazárjában szétválogatták, osztályozták és elraktározták, majd súlyra eladták a különféle kézműveseknek, így például szűcsöknek, papírkészítőknek, cipészeknek, szíjgyártóknak és legfőképpen a papucskészítőknek.

A tímárok negyede a városkapuk közelében volt, itt készítették ki a bőröket, melyeket azután változatos módokon használtak föl.

Ezeket a bőröket – általában szamarak, öszvérek, tehenek, kecskék és gidák bőrét – rendkívüli gondossággal készítették ki, a különböző fajták külön eljárást igényeltek. Három nap, három éjjel kádakban áztatták, majd kihúzták és újabb fürdőbe merítették őket, ezután következett a cserzés művelete. A kikészítéshez a mimóza-akác makkját használták föl, húsz kiló makkot adagolva száz gida bőréhez, és harminc kilót száz kecskebőrhöz. A tímárok tölgyfamakkot is használtak, de az így kezelt bőr lágysága nem érte el a többi bőrét, és megfeketedett a napon.

Egy kétszáz kecskebőrt befogadó kád mellé két munkás kellett.

Rendőrségi előírás tiltotta a tímároknak, hogy elhullott állatok bőrét készítsék ki, egyébként ezt nem is igen tudták volna megtenni, mert a betegségben elpusztult állatok bőre könnyen felismerhető volt: maradt ugyanis benne néhány szőrszál.

Ezeket a bőröket a különféle kézművesekhez szállították, ahol cipőt, kesztyűt, táskát, hámot gyártottak belőlük. A legjobban virágzó üzletág azonban a víztömlők előállítása volt, mert ebből komoly mennyiséget használt föl a lakosság. Ezeket az egyszerű, kettős, sőt hármas falú tömlőket gondosan összevarrták. Meg kell különböztetnünk ezt a fajta vizestömlőt azoktól a kívül szőrrel borított, elnagyoltan varrott vad-

kecsketömlőktől, melyekben a parasztok olajat, petróleumot, szőlőpépet, mézet, vajat és számos egyéb folyékony terméket tároltak.

A különböző bazárokban elszórtan dolgozó faragómesterek, fából, teknőcpáncélból, szarvból, elefántcsontból töméntelen mennyiségű dísztárgyat és mindennapi használati eszközt állítottak elő. A fésűsök például teknőchéjból, puszpáng- vagy narancsfából készítették termékeiket, bár a puszpángfa fésűt az emberek jóval többre becsülték a narancsfa fésűnél, mert ez utóbbiról azt tartották, hogy érdes és tépi a hajat. Ugyanezek a kézművesek faragták még a könnyű fakanalakat és merőkanalakat, melyeket fényesre lakkoztak, nyelüket pedig virágokkal és áttört mintákkal díszítették, s belevésték vagy vegytintával feljegyezték rá a mester nevét, de az is előfordult, hogy egy egész párverset is ráírtak, például: „Csodáljátok e mester művészetének finomságát; puszpángfából maga faragta Dzsamsid kupáját."

Némelyik műhelyben ércheggyel ellátott orsót vágtak mimózafából; más műhelyekben hangszerművesek készítettek lantot, *qánun*-t – ez egy háromoktávos billentyűzetű hangszer volt, a zongora őse –, hárfát és a 13. századtól hidraulikus orgonát. Voltak műhelyek, ahol sűrű farácsozatú ablakokat, sakktáblákat, kis méretű intarziás bútorokat, gyöngyház-, ezüst- vagy elefántcsont berakással díszített, értékes fából összeállított ládikákat, elefántcsontból faragott sakkfigurákat és egy sor más, művészien megmunkált tárgyat készítettek.

Hasonlóan jól jövedelmező mesterség volt az olvasókészítés. A muszlimok a nap minden órájában szívesen pergették ujjaik között az olvasót. Az ájtatos hívők természetesen az imához morzsolgatták, de számos egyéb célt is szolgált: így például az írni-olvasni nem tudó emberek számára a számolás-

ban nyújtott segítséget; az előkelőségek és léhűtők kényeskedő mozdulatokat tettek vele, hogy ápolt kezüket mutogathassák; az ideges embereknek módot adott rá, hogy ujjaikkal babrálhassanak, ezenkívül mindenki felhasználta jóslásra.

Az erre szakosodott kézművesek nagyon sokféle olvasót gyártottak, egészen közönségeseket puszpáng- vagy citromfából, és rendkívül drága példányokat ébenfából, rózsafából, ambrából, nefritkőből, elefántcsontból vagy gyöngyházból. Ha egy muszlim véletlenül összeakadt valakivel, az olvasója után meg tudta ítélni az illető ízlését és vagyoni helyzetét.

Az építőmunkások – ácsok, kőművesek, földmunkások, festők – minden negyedben valóságos munkaközvetítő irodát hoztak létre, ahol megszabták az idényenként változó napidíjakat. Itt gyűltek össze a mesterek munkaalkalomra várva. Ide jöttek kora reggel az egyéni megbízók és a vállalkozók, hogy felfogadják a munkásokat, akikre szükségük volt, lehetőség szerint a legerősebbeket vagy a legfürgébbeket.

A vállalkozó, miután felmérte az elvégzendő munkát, a megrendelő elé terjesztett egy költségvetést, amely az összes kiadást tartalmazta. Előfordult, hogy a szerződésben szerepelt néhány tágan értelmezhető pont, amely azután rendesen összetűzéshez vezetett, amikor fizetségre került a sor; ebben az esetben a vitás összeget a *muhtaszib* ítéletére bízták, aki középen állt a békebíró és a rendbiztos között. Ő volt az, aki a mecsetek kapujára kifüggesztette az építkezéseknél használt tégla és cserép hatóságilag megszabott méretét.

Az építőanyag-telepeken faállványokat béreltek, ezeken lehetett felkapaszkodni a felsőbb emeletekre vagy a minaretek csúcsára; a munkásokat és az építőanyagot kötelek és csigák segítségével, kosarakban vonták föl.

A kőművesek kötelesek voltak függőónt használni, hogy tökéletesen egyenes falakat húzzanak, valamint jó minőségű habarcsot keverni. Ha az eredmény nem volt kifogástalan, a megrendelő a *muhtaszib* közbelépése révén elérhette, hogy minden térítés nélkül újból elvégezzék a munkát.

A korabeli festők valóságos mesterei voltak a belső helyiségek felületének díszítésében. Általában nonfiguratív mintákat alkalmaztak, mert az érvényben levő iszlám törvénykezés tiltotta emberi alakok vagy állatok ábrázolását. Egyes vidékeken, így például Iránban és Turkesztánban, nem sokat törődtek a törvénnyel, és továbbra is festettek alakos jeleneteket; de az egész iszlám világban kifejlődött egy fényűző díszítőművészet, egy valóságos fali „miniatúrafestészet", amely lehetővé tette, hogy a tilalmat is megtartsák, és mégis megtörjék az egyszínű felületek egyhangúságát. A falat és a mennyezetet keretdíszítményekkel, rombuszokkal, virágfüzérekkel, faragott növényi elemekkel zsúfolták tele, majd arany vagy ultramarin festékkel vonták be.

A házak alsóbb emeleteit kőből építették, de már az ötödik-hatodik emelethez érve – néha még előbb is – ácsok léptek a kőművesek helyébe, mert a magasabban levő emeleteken kizárólag faanyagot használtak, amit azután több réteg lenolajfestékkel kentek le. Részint az volt a cél, hogy megóvják a faré-szeket, részint az, hogy színesebbé tegyék őket; ám ez az eljárás rendkívüli mértékben megnövelte a tűzesetek veszélyét. Gyakran egész negyedek álltak lángokban, úgy, hogy a közbeavatkozásra semmiféle esély sem volt, oly gyorsan terjedt a tűz a szűk utcákban. Egész városok pusztultak el így, miként Damaszkusz is 1401-ben, amikor Timurlenk bevette a várost, aki maga sem tudta feltartóztatni a tűzvészt.

A fakereskedők magánszemélyeknek kis tételekben árusítottak gerendákat, méretre vágott, gyalult deszkákat és léceket a javítások elvégzéséhez. Vehettek egész fákat, melyet azután otthon tetszésük szerint földaraboltattak a deszkafűrészelők segítségével. A fűrészelők hármas csoportokban dolgoztak, kettő a nagy kézifűrészt húzogatta, a harmadik élesítette a fűrészeket.

Nyolcadik fejezet

FALUSI ÉLET

1. A paraszt, a háza, az állatállománya

A próféta azt mondta: „Ha valaki növényt ültet vagy veteményez, Allah a megtermett gyümölccsel arányosan jutalomban fogja részesíteni őt, ha valaki növényt ültet vagy veteményez, s egy ember, egy vad vagy egy madár megdézsmálja a termést, az elrabolt részt ki fogják fizetni neki alamizsna formájában."

A keleti parasztok, akik évszázadokon át röghöz kötött jobbágyok voltak, csak a 10. században kezdtek felszabadulni a feudalizmus igája alól, de ekkor is csupán a legfejlettebb vidékeken, Szeisztánban, Khorászánban, Szogdiában, Khorezmben, Médiában, Perszidben és Irakban. Más vidékeken, mint például Garsisztánban, Gurisztánban, Tabarisztánban, Gilánban, Kurdisztánban, Dajlamánban és Sirvánban az egész középkor folyamán fennmaradt a feudális rendszer. Ami az olyan területeket illeti, mint Egyiptom, Khuzisztán és Észak-kelet-India, itt egészen másként zajlott az élet, mert errefelé diktatorikus gyarmati rendszer uralkodott, a bennszülöttek tulajdonképpen csak *fellah*-ok vagy *kuli*-k lehettek. Azokon az elmaradott vidékeken, ahol még mindig a feudalizmus uralkodott, akárcsak az antik civilizáció által megérintett vidékeken, ahol gyarmati rendszer alakult ki, a parasztok sorsa nem volt irigylésre méltó: az előbbi területeken saját uraik, a helybéli nemesek zsákmányolták ki őket, az utóbbiakon a földbirtokossá lett kapzsi hódítók igyekeztek minél többet kisajtolni

belőlük. E második típusú rendszerben sínylődtek többek között az örmények és a kis-ázsiai bizánciak, akiket a 12. században igáztak le.

De a fent említett fejlett vidékeken is mindenütt, ahol a 10. századtól fogva a parasztság felszabadult, jó részük földtulajdonos lett utóbb. Némelyek még gazdaházra, olykor kastélyra is szert tettek.

A parasztház vidékenként más és más volt. Így például Khuzisztánban és Mezopotámiában a parasztok egyszerű nádkunyhóban éltek, Iránban viszont kőházakban, Turkesztánban meg faházakban; de a paraszti hajlékok mindig és mindenütt kisebb-nagyobb falvakat alkottak, melyeket magas kőfal vett körül. A földszinten kaptak helyet az istállók, az ólak, fölöttük a szénapadlás, a magtár és a szobák, melyek közül némelyeket tűzhellyel láttak el, hogy konyhaként működhessenek. A falu közepén mindig volt egy kút, melyet forrás vize táplált, vagy – ha nem volt forrás – egy vízgyűjtő medence; valami félreesőbb helyen pedig sütőház és kemence állott. A körülkerített területen, a megfelelő helyen egy vagy több szövőműhely is működött, mely télvíz idején munkát adott a parasztoknak, főként az asszonyoknak.

Esténként, amikor az állatok és az emberek hazatértek, bezárták a falu kapuját, és csak másnap nyitották ki, amikor kihajtották a nyájakat.

A fallal körülvett részen kívül terültek el a mezők, a legelők, a közösségi földek, a gyümölcsöskertek és a szőlők. Ez utóbbiakat gyakran vályog- vagy kőfalak védték. Aratás vagy szüret idején éjjelente néhány fiatalember felváltva őrködött a falakon kívül, hogy megóvják az árpát, a búzát, a szőlőt a rókáktól, a sakáloktól, a ragadozó madaraktól vagy épp a tolvajoktól.

Az istállókban igásállatokat tartottak, vidékenként más és más fajtát. Észak-Iránban és Közép-Ázsiában lovat használtak a mezőgazdasági munkákra és a fuvarozásra. Irán középső és déli részein, Arméniában, Kis-Ázsiában és Szíriától északra ökrökkel és tehenekkel szántottak. Irakban és Khuzisztánban Indiából behozott bivalyokat tartottak, a szó szoros értelmében vett arab területeken pedig tevéket. Öszvérek, szamarak, birkák és kecskék egészítették ki az állatállományt, meg persze a baromfiudvar lakói: csirkék, galambok, libák, kacsák és egyéb szárnyasok. Az állatok a paraszt tulajdonát képezték, ő adta a szükséges vetőmagot, a tulajdonos meg a földet és a vizet.

Minden faluban volt egy óriási galambdúc, ahol nem ritkán ezerszám éltek a galambok. E terjedelmes és tágas, általában torony formájú építmény tetején rengeteg nyílást vágtak, hogy a galambok ki-be járkálhassanak; minden nyílás elé teraszt formáló deszkát erősítettek. A különálló fészkek egymás fölött lépcsőzetesen sorakoztak, körös-körül a dúcban, a fal szélességében. A dúcokat soha nem építették fák szomszédságába, hogy megóvják a fészkeket a ragadozó madaraktól, és mindig rutát telepítettek közéjük, mert ez a növény arról volt nevezetes, hogy távoltartja a kígyókat. Télen etették a galambokat, de az év fennmaradó részében ők maguk keresték össze ennivalójukat a földeken és a mezőkön. Ezek a madarak igen gyorsan szaporodtak: évente tízszer-tizenkétszer tojtak. Ezenfelül az ürüléküket szívesen használták trágyaként, ilyenformán a galambtartás igen jól jövedelmezett.

Az idénymunkákon sok volt a napszámos. A középkorú, erős testalkatú, fürge férfiakat fogadták fel. Előírás volt, hogy a napszámos teste tökéletesen ép legyen, semmiféle rendellenes görbület, ficam vagy rosszul helyére illesztett törés nem

lehetett rajta; az is kizáró ok volt, ha valamilyen bőrbetegségben szenvedett. Azoknál, akik fákat ültettek vagy oltottak, különösen fontos volt, hogy egészségük minden szempontból kifogástalan legyen, mert ettől függött, hogy eredménnyel jár-e a művelet, megindul-e a növekedés. Elfogadhatatlannak számított az is, ha olyan ember oltja a fát, akin aznap eret vágtak, vagy akire aznap köpülyt tettek. Ugyanúgy, ha valaki szemgyulladásban vagy könnyezésben szenvedett, ha félszemű vagy kancsal volt, semmi szín alatt nem ültethetett. Ezeket más munkákra alkalmazták. Egyes vidékeken, ahol a nagy kiterjedésű ültetvények művelése kitartó munkát kívánt, főként Kelet-Afrikából hozott fekete rabszolgákat dolgoztattak. Földművesnek a magas, izmos és erőteljes férfiakat választották, a nyájak őrzésére a fürgéket, türelmeseket és szilárd jelleműeket.

A parasztoknál a nők a férfiak hatékony segítőtársai voltak, általában ugyanúgy dolgoztak, mint a férfiak. Ültettek, kapáltak, ellátták a jószágot, s attól sem riadtak vissza, hogy szükség esetén befogjanak és szekeret hajtsanak.

Elvben csak a legjobb minőségű földeken osztották föl a gabonából (a szemes termésből és a szalmából), az olajbogyó-, pálma- és szőlőültetvényekből származó jövedelmet, méghozzá három részre: egy részt kapott a paraszt, egy rész illette a föld birtokosát, és egy maradt az adóhivatalnak. Ezt az elvet azonban távolról sem alkalmazták mindenütt és mindig ugyanúgy; így például a szegényebb vidékeken a föld művelője számára kedvező feltételeket teremtettek, néhány esetben egészen odáig mentek, hogy megtarthatta a termés kilenctized részét, a földbirtokos és az adóhivatal pedig a maradék egytizeden osztoztak. Az állami tulajdonban levő földeket vagy főadóbérlőknek adták bérbe, akik előre kifizették a bérletet,

vagy közvetlenül a parasztoknak; de az utóbbi rendszer, amely lehetővé tette, hogy adókkal sanyargassák agyon a földművest, csak a gyarmatosított vidékeken járta.

Akárhogyan is, a korabeli paraszt nem volt szerencsétlen pária; bőségesen megkereste a kenyerét, minthogy az istállóból, a tejhozamból, a baromfiudvarból, a kertből, a gyümölcsösből, a méhkaptárakból származó jövedelem egyes-egyedül őt illette. Vagy nem ezt írta-e egy késő-középkori perzsa költő (az idézet az *Irsad* című perzsa mezőgazdaságtani értekezésből való):

A bölcseletnek ugarát törni időpocsékolás;
Jó zsíros földbe vess, ha gazdagodni vágysz!

2. *A szoláris naptárak és a mezei munkák rendje*

A koráni hónapok holdhónapok voltak, de a földművelésben a párszi szoláris naptár beosztását követték, melyet több ízben is megreformáltak, valamint a Julianus- vagy káldeus naptárét. Kelet-Iránban jól ismerték a szogd, a khorezmi, a széisztáni, a tokhári naptárakat, melyek általában megegyeztek a párszi naptárral. India iszlám településein az indo-szkíta kalendáriumot használták, Egyiptom iszlám hatás alá került vidékein a kopt kalendáriumot. Egyébként a fent nevezett két országban az év kezdetét az Indus, a Gangesz, illetve a Nílus áradásához igazították, ami a nyári napforduló körül következett be. Az iráni év szintén a nyári napfordulóval vette kezdetét. Ekkor került sor valamennyi iráni országban a *Navaszardi* ünnepére, amikor is az est beköszöntével hatalmas serpenyőkben parazsat izzítottak, másnap pedig mindenki meghintette

magát vízzel. Ez az ünnep a szarmaták és a manicheusok jóvoltából az időszámításunk szerinti első évszázadokban elterjedt a Földközi-tengeri országokban. A zsidók anszarának, pünkösdnek nevezték el, és az észak-afrikai berberek a mai napig így hívják. Az Ibériai-félszigeten Szent Jánosról nevezték el. Így hát az iszlám időkben a muszlim világ legkülönfélébb vidékein továbbra is megtartottak egy ünnepet, melyet a különböző népek különféleképpen neveztek, de amely ugyanannak a keleti kultúrának kínai-iráni és gnosztikus eredetére utalt.

A paraszti év első évszaka az ősz volt. Három hónap alkotta: szeptember, október és november. Szeptember volt tehát az első őszi hónap. Ebben a harmincnapos hónapban a nappalok és az éjszakák hossza megegyezett, napéjegyenlőség volt; majd a nappalok megrövidültek, s meghosszabbodtak az éjszakák. Azokon a vidékeken, ahol a tél éreztette hatását, ekkor jött el az ideje, hogy gyékénnyel fedjék be a cédrusokat, a banánpálmákat, a narancsfákat és a mirtuszt. Szeptemberben érett a gránátalma, az őszibarack, a birsalma és a berkenye. Ekkor kezdtek feketedni az olajbogyók. Begyűjtötték a rizst, a jujubát, a szárazbabot, a majoránna magját, a köményt. Kitépkedték a hennagyökereket, és egyes vidékeken felszántották a földet. Beoltották a szőlőt, elvetették a fokhagymát, a parajt, kiültették a káposztát.

Október havában, amely harmincegy napos volt, folytatták a szántást és megkezdték a vetést. Betakarították a sáfrányt, az édeskömény és az ánizs magját; leszedték a pisztáciát, és begyűjtötték az eltevésre szánt olajbogyót, mielőtt az olajos anyag kitermelődött volna benne. Megtisztították a pálmaligeteket, elvetették a kései répát és a hagymát, melyet márciusban, zölden fogyasztottak. Az ősz utolsó hónapjában, a har-

mincnapos novemberben vetették el a búzát, az árpát, a disznóbabot, a lent. E hó 13. napján a Fiastyúk együtt mozgott a Nappal. Azt tartották, hogy ha a novemberi Fiastyúk, a februári Front és az áprilisi Kalász idején esik az eső, az termékeny esztendőt jelent. Novemberben gyűjtötték be a makkot, a gesztenyét, a mirtuszbogyót. Megtrágyázták a szőlőt és a gyümölcsfákat.

A tél ugyancsak három hónapból állt: a harmincegy napos decemberből, a harmincegy napos januárból és a huszonnyolc és negyed napos februárból.

A december utolsó és január első húsz napját magában foglaló negyvennapos időszakot az „Anyóka hidegének" nevezték: az anyóka, fonalát, a havat gombolyítván, lehullajt néhány pihét, ezek a hópelyhek. Néhány forró égövi keleti országban ekkor vetették a disznóbabot és a mákot.

Januárban véget ért az „Anyóka hidege", melyet egyes vidékeken „fekete éjszakáknak" hívtak. E hónap végére megenyhült az idő, zsendült a vetés, a méhek szorgoskodni kezdtek. Szüretelték a narancsot, a cédrátot, a citromot, vágták a cukornádat. Ekkor készítették elő a földet a gyapot vetésére. Ekkor jött el a gyapot ideje is az öntözött földeken. A hideg éghajlatú vidékeken beoltották az őszibarack, a mandula-, a szentjánoskenyér és az almafákat.

Februárban az asszonyok kikeltették a selyemhernyó petéit. Számos fűszernövényt ekkor ültettek el. A kertekből kigyomlálták a gaznövényeket és a tüskebokrokat.

Ezután következett a három hónapból – a harmincegy napos márciusból, a harmincnapos áprilisból, a harmincegy napos májusból – álló tavasz.

A márciussal beköszöntött a tavaszi napéjegyenlőség. A nappalok hosszabbakká lettek, mint az éjszakák. Elvetették

a lent azokon a földeken is, ahol nem öntöztek. A Kelet mérsékelt éghajlatú vidékein megmetszették a szőlőt. Megkezdték a zöldségfélék ültetését, és a kancák megfiaztak a legelőn.

Április a rózsák hónapja volt, ebben az időszakban párolták le a rózsavizet, készítették az esszenciát és a szirupot. Ekkor vetették a hennát, a dinnyét, az uborkát, ekkor ültették ki a padlizsánpalántákat. A méhek kirajzottak a kaptárakból.

Májusban szüretelték a lent, megöntözték a fákat, a bikákkal meghágatták a teheneket, elültették a sáfrányhagymákat.

Majd megérkezett a harmincnapos júniusból, a harmincegy napos júliusból és augusztusból álló nyár.

Júniusban voltak leghosszabbak a nappalok. Nem sok kellett már, hogy a korai szőlő, a szilva, a görögdinnye, a füge megérjen. Ennek a hónapnak a vége felé nyírták meg a juhokat. A konyhakertekben elvetették a korai káposztát. Eljött az ideje, hogy az aratásra, a takarmány és a köles betakarítására gondoljanak.

Júliusban a legfőbb munka az aratás és a termény – búza, árpa, borsó, lencse, bab stb. – betakarítása volt. Érett a gránátalma, a körte, a szőlő, valamint a datolya is. Ebben a hónapban bőven teremtek a konyhakertek és a gyümölcsösök. Mindenfelé zöldségeket szedtek. Megforgatták az olajfák földjét. Nagy fakalapácsokkal szétverték a földrögöket a szőlőkben, hogy az ily módon felszálló por belepje a szőlőt, mert úgy gondolták, ez igen jót tesz neki, és elősegíti az érést.

Augusztusban lehullott az első harmat. Learatták a rizst, begyűjtötték a szezámot és az indigót. Megérett a datolya és a jujuba. A konyhakertekben a sárgarépát, a retket és a későn érő uborkát szedték. A szőlőtermő vidékeken szüreteltek.

Az öntözés Keleten a leggondosabb munkát igénylő mezőgazdasági tennivalók közé tartozott. Valóságos tudománynak számított, hogy az egyes gabonafélékhez, ültetvényekhez, zöldségfélékhez mennyi vízre van szükség, mikor kell öntözni, illetve mennyit lehet késni vele, vagy mennyivel lehet előbbre hozni idejét, hogy nappal vagy éjjel kívánatosabb-e az öntözést végezni, és így tovább. A parasztok egyedül a tapasztalatukra hagyatkoztak ebben a dologban.

Hogy földjeit öntözni tudja, a földműves négyzet alakú táblákra osztotta fel őket, és néhány vízelvezető csatornát ásott annak rendje és módja szerint, a kellő szögű lejtéssel és kis zsilipekkel ellátva.

Szakemberek kutatták a talajt a hegyek lábánál, hogy források, föld alatti vízrétegek nyomára bukkanjanak. Először a föld színét, külső képét, a növényzetet vizsgálták, ezután végezték el a *gumáná*-t, a próbafúrást. Ily módon meggyőződtek róla, hogy van-e víz a kérdéses helyen, s ha igen, milyen minőségű, és milyen mélységben fekszik. Ezután föld alatti vízelvezető csatornát ástak, melyet számos nyílással láttak el, a szellőzést és tisztítást biztosítandó. A csatorna a forrástól egészen addig a faluig vezetett, melynek földjét öntözni akarták, így azután akadtak száz-kétszáz kilométer hosszú vízvezetékek is. Némelyikük ma is használatban van az iráni Jazdban, Kermánban, ahol a síkságot a szó szoros értelmében telepöttyözik a földperemmel szegélyezett szellőzőnyílások.

A csatornában levő vízmennyiséget *szangok*-ban mérték, ami malomkövet jelent. Egy *szang* volt az a vízmennyiség, amennyi egy malom megindításához szükséges. A vizet időre fizették, az idő méréséhez *pangán*-t, alul apró lyukkal ellátott

rézpoharat használtak. A poharat egy dézsa víz tetejére helyezték; pontosan egy órába tellett, míg a lyukon át megtelt vízzel és elsüllyedt. Rögtön ezután kihalászták, és elölről kezdték az egészet. Betéve tudták, hogy meghatározott földterületre mennyi víz kell az egyes növényekhez, így azután minden további nélkül előre kiszámíthatták az önköltségi árat. A mezőgazdasági birtokokhoz a vizet a földbirtokos fizette: az ő tulajdonában voltak az igásállatok is, míg a földműves *(raijah)* a vetőmagról gondoskodott.

Hogy a földet öntözni lehessen, lejtése nem haladhatott meg egy bizonyos szöget, nehogy a víz lefolyjék róla. Ezért azután sok föld maradt parlagon, mert nem volt megfelelő a lejtése. Kivételt képeztek egyes vidékek, így az afganisztáni, a kurdisztáni hegyek, az Elbrusz láncolatai: a 2500–3000 méter fölött fekvő földeket itt megművelték, bármilyen meredekek voltak is, mert az eső pótolta az öntözést.

Ezt az öntözési eljárást a Tarim-medencében kezdték először alkalmazni az i. e. 2. században; a zoroasztriánusok terjesztették el a kelet-iráni Fergánában, és a Pamirban, majd később Perzsiában.

Az olyan nagy folyók partján, mint az Amu-Darja, a Helmand, a Karun, a Tigris, az Eufrátesz, meglehetős régóta szokásban volt, hogy a talaj lejtésével egyező irányban vízelvezető csatornákat ástak.

Khorezm, Széisztán, Khuzisztán, Káldea földjét keresztül-kasul szelték ezek a csatornák. A csatornázás a pártus korban (i. e. 246 – i. sz. 226) indult; a szászánidák idején (226–700) tovább fejlődött; s a 10. században még mindig olyan öntözőműveket használtak, melyek a régiek keze munkáját dicsérték. A Zagrosz hegységben és a Paropaniszádokban léteztek védőtöltéssel szegélyezett csatornák, melyeket a zoroasztriánus és

iráni-buddhista uralkodók építtettek, s melyek a 13. században még használatban voltak. Ugyane vidékeken szakemberek küzdöttek a könnyen terjedő mocsarak ellen. Széisztánban gátak végtelen sokasága védte az ültetvényeket a futóhomoktól.

Minden iszlám államnak volt hozzáértő személyzettel működő öntözési hivatala, az egyes „megyékben" *(kurah)* külön szolgálat működött, s végül minden kerületnek volt egy öntözési felügyelője és néhány tisztviselője, akik a kerületi elöljáró alá tartoztak. Ahmad Szusza ebből a szemszögből vizsgálta meg Szamarra környékét, ahol az egykori öntözőhálózatból számos régészeti maradvány őrződött meg.

4. Trágyázás

Az egykori földművesek, a számos bérest dolgoztató gazdag birtokostól a legnyomorúságosabb sorban tengődő parasztig, aki fiai társaságában egymaga művelte csöppnyi földecskéjét, valamennyien ismerték a trágyázás műveleteit. Mindnyájan tudták, hogy a trágya a zsíros földet még termőbbé teszi, a rossz földet feljavítja, és hogy a trágyázatlanul hagyott föld zord és meddő marad. Kiválóan értettek hozzá, hogy melyik trágya milyen erős, milyen minőségű, hogyan kell elkészíteni, leszórni és felhasználni, hogyan kell por alakban hinteni egyes növényfélékre, és mikor jön el a megfelelő idő a műveletre.

Valamennyi korabeli mezőgazdasági értekezés részletesen taglalja a különféle trágyákat, és a parasztok végtelen gondossággal készítették el az egyes növényi fajokhoz a megfelelő komposztot és trágyát.

Szinte kivétel nélkül valamennyi szerző egyetértett abban, hogy a legjobb trágya a madarak ürüléke, leszámítva a vízimadarak – libák, kacsák stb. – ürülékét, amely „túl nedves". A baromfiürülék után, amely kiváló a gyengén termő földekre, az emberi fekália következett, majd a szamár és a ló ürüléke; azután a birkáé és a kecskéé, s legvégül a tehénlepény, amely valamennyi trágya közül a leggyengébb és a legkevésbé hatékony.

Ibn Wahsijja mezőgazdasági értekezésében azt állítja, hogy vannak olyan fák és növényfajok, melyek nem hasznosítják a trágyát, tehát nem is kell őket megtrágyázni. Ide sorolja a diófát, a mogyorófát, a keleti tamariszkcserjét, a szíriai szentjánoskenyérfát, a babérfát, a gesztenyefát és a vadon termő olajfát.

Egyes fűszernövényekre, így a majoránnára, a mézfűre, a kakukkfűre, a bazsalikomra egyenesen károsnak ítélték a trágyázást.

Általánosan elfogadott vélemény volt az is, hogy ne trágyázzanak meg bevetett földet, valamint a hónap első napján és az azt követő napokban semmiféle fára vagy növényre ne szórjanak trágyát egészen addig, amíg a hold oppozícióba nem kerül a nappal, vagyis amíg telihold nem lesz. Csak akkor volt szabad leszórni a trágyát, amikor a hold már fogyóban volt.

5. Zöldségtermesztés

Az egykori kertészek a zöldségtermesztés minden csínjátbínját ismerték; a burgonyát és a paradicsomot kivéve, amely ekkoriban még nem volt ismeretes az óvilágban, valamennyi zöldségfajtát nagy bőségben termelték konyhakertjeikben.

Remekül értettek hozzá, hogy az egyes évszakokban miként kell előkészíteni a földet, miként kell ésszerűen trágyázni és hamut szórni, mikor kell locsolni, és miként kell elpusztítani a kártevőket.

Voltak különböző talizmánjaik is, melyek megóvták a termést, növelték a hozamot, és távol tartották a rossz szeleket a kertektől és a mezőtől. A vetést úgy szabadították meg a kártékony rovaroktól, hogy egy új agyagkorsót öt darabra törtek, az egyes darabokra egy oroszlánt a torkánál fogva fojtogató férfi alakját rajzolták. Ezután az egyik darabot a kert vagy a mező közepére helyezték, a másik négyet pedig a négy sarkába; akkor aztán a kertben levő rovarok mind bágyadozni kezdtek, és egykettőre elpusztultak. Sőt, ha a mezőt vagy a kertet felveri a konkoly, vélték a régiek, elég, ha egy fiatal szűz, ruhátlanul, kibontott hajjal, kezében egy fehér kakast tartva, mezítláb bejárja azokat a helyeket, ahol a gaz kinőtt, s a gyom elhervad, és még aznap elpusztul.

Termesztettek fokhagymát, articsókát, fejes salátát, piros, sárga, fehér és lila spárgát, cikóriát, melyről a nabateus mezőgazdász Ibn Wahsijja (10. sz.) azt írta, hogy éjjel kell elvetni, amikor a hold növekvőben van. Ültettek eperparéjt, labodaparéjt, spenótot, téli és nyári káposztát, kelvirágot, sóskát, retket, melynek magjait előre beáztatták mézzel ízesített vízbe, hogy az ízük édes legyen; fehérrépát, sárgarépát, póréhagymát és zellert. Hogy minél hatalmasabb póréhagymát és zellertöveket nyerjenek, egy csipetnyi magot vászondarabkába csomóztak, és elásták az egyik lyukba. Így azután ezekből a magvakból egyetlen, terebélyes tő sarjadt ki.

Nagy mennyiséget takarítottak be sárga-, fehér- és vöröshagymából, a zöldhagymáról nem is beszélve, melyet nyáron fogyasztottak. A kertészek, akik édes hagymát vetettek,

a munka megkezdése előtt datolyát ettek, hogy míg a magokat elhintik, édes lehelet áradjon ki a szájukból.

A tök, a dinnye, az uborka, a görögdinnye, az eltenni való fiatal uborka ugyancsak nagy helyet foglalt el a zöldséges kertekben. Uborkából a sima sárga fajtát, a nagy fekete foltosat és a hosszú, vékony zöldet ültették. Ha illatos termést kívántak szüretelni, akkor az uborka magját a vetést megelőző napon rózsavízbe áztatták; ha, éppen ellenkezőleg, savanykás ízű termésre vágytak, a magokat ecetben úsztatták.

Hogy a tök és a dinnye növekedését meggyorsítsák, hogy az érés idejét előbbre hozzák, az egyes indák végétől négy-öt ujjnyira vízzel teli új edénykét helyeztek el. Az inda az edény irányába kezdett nyúlni; amikor elérte, az edényt hátrább vitték, és ugyanezt többször megismételték; de ügyelni kellett rá, hogy az edény mindig tele legyen, különben az inda elfordult tőle, s valamilyen másik irányba kúszott tova.

Keresztbe fektetett nádszálakból rácsot építettek, erre futtatták föl az uborkapalántákat: festői látványt nyújtott, és a hozamot is megsokszorozta. Gyakran kis fákra futtatták föl az uborkát és a tököt, a termést odaerősítették a fácska ágaihoz.

A görögdinnyéről, melyből óriási mennyiséget fogyasztottak, egy régi hagyomány azt tartotta, hogy ha a magvait emberi koponyába szórják, azzal együtt ássák el a földbe, és nagy gondot fordítanak a locsolásra, olyan görögdinnyéket szüretelhetnek, melyektől megokosodik az, aki eszik belőlük; ezzel szemben, ha a magvakat szamár koponyájába ültetik, az így termő gyümölcsök megkurtítják az eszét azoknak, akik fogyasztanak belőlük, és „szívüket" sötétségbe borítják.

Nagy mennyiségben termelték a padlizsánt is, és akár fehér, akár bíborpiros, fekete vagy lila volt, sokféle étel készítéséhez használták föl.

Felsorolásunk nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg a konyhákban sűrűn használatos számtalan illatos fűszernövényről, olyanokról, mint a kömény, a réti köménymag, a kerti zsázsa, a mustárfű, az ánizs, a kapor, a fodormenta, a majoránna, a bazsalikom, a mályva, a ruta, a szurokfű, a borsfű, a fehér üröm, a koriander és számos társuk; a szudáni paprikáról se feledkezzünk meg, melyet a nemi vágy serkentésére szánt ételekbe főztek.

A babot, a zöldborsót, a csicseriborsót, a lencsét némely vidékeken öntözött, másutt öntözetlen földtáblákba vetették.

Abu al-Kahir, a mezőgazdasági író szerint a babnak, melyet frissen és szárítva egyaránt óriási mennyiségben fogyasztottak, akkoriban egy tucat fajtáját ismerték: a fekete szemű, a piros szemű, a fehér szemű, a piros és fekete csíkos szemű, a sötétbarna szemű, az egész apró szemű fekete, az olajbogyó nagyságú fekete szemű, a nagy szemű fehér, a sárga szemű, a galambtojás nagyságú fekete-fehér foltos szemű babot. És némelyek még azt állítják, hogy a bab Amerikából került át hozzánk!

6. Gabonatermesztés

A keleti civilizáció hatalmas területet ölelt föl, amely a szibériai Turkesztántól, Taskenttől és Szamarkandtól Arábiáig és Afrika belsejéig terjedt. E változatos vidékeken minden éghajlat képviselve volt, a földet azonban nagyjából ugyanúgy művelték; csupán az igavonó állatok fajtája változott. Egyik helyen lovakat használtak, másutt tevéket, megint másutt bivalyokat, ökröket vagy teheneket.

Iránban és Irakban a parasztok kormánylemezzel ellátott vasekével szántottak, elébe ökröket fogtak. Csak a kis első

kerék hiányzott erről az ekéről; azt ez idő tájt egyedül a kínaiak ismerték.

A búzát akkor vetették, amikor a Fiastyúk együtt mozgott a nappal, ez novemberre esett; az árpát, amely igénytelenebb volt, mint a búza, bármilyen földdel beérte, az őszi napéj-egyenlőség idejétől fogva vetették; a rizst pedig februárban vetették, és márciusban palántázták.

Általánosságban elmondható, hogy a korabeli földművesek nem takarékoskodtak sem a trágyával, sem a munkaerejükkel; ha úgy látták jónak, kétszer, háromszor, sőt négyszer is felszántották a földet, mielőtt bevetették volna.

Amint – az érés jeléül – a búza- és árpamezők sárgállni kezdtek, az aratók nekiláttak a munkának; vagy virradatkor mentek ki aratni, vagy szürkületkor, hogy a friss harmat hűtse őket. Így a kalászokból nem peregtek ki a szemek, és a munkát jobban és gyorsabban végezték el. A gabonát sarlóval aratták, majd kévébe kötötték. A munka vidám hangulatban folyt, az aratást, a cséplést, a magok tisztítását végző munkásoknak javallották, hogy munka közben vidám, kellemes dalokat énekeljenek, mert úgy vélték, ez kedvező hatással van a tevékenységükre.

Amint az árpát és búzát levágták és kévékbe kötötték, a szérűk elkészítése következett. A szérű olyan helyre került, amelyet a szelek jól átjártak, és elég távol esett a lakóépületektől s legfőképpen a kertektől, mert rendkívül károsnak tartották a szél által a levelekre, gyümölcsökre hordott port és szalmatörmelékeket. A kijelölt területet először letaposták, míg a talaj tökéletesen egyenletes nem lett, ezután olívaolaj üledékének és lótrágyának a keverékével bőségesen meglocsolták, s végül fa- vagy kőhengerrel erősen ledöngölték. Nem messze onnét halomba rakták, apránként kioldották és a szérűbe szór-

ták a kévéket; itt egy kerekek helyett fahengerekkel felszerelt gép (mindegyik hengert hat vastárcsával látták el), melyet egy pár ökör vontatott, ide-oda járt a gabonán, a szalmát apró darabokra vágta, a szemeket kicsépelte a kalászból.

Ezt a munkát fényes nappal végezték, amikor a kalászok jó szárazak voltak. Miután a cséplést befejezték, a szemeket annak rendje és módja szerint megmérték, és gondosan elhelyezték a silókban; a szalmát, amely igen értékes takarmánynak számított, lemérték, és a csűrökben halmozták föl.

A rizst februárban kezdték el vetni. A rizs termesztéséhez déli fekvésű, fallal védett területet kerestek, ezután jó porhanyós, szikkadt trágyával dúsított komposztot terítettek szét, és alaposan elkeverték a földdel.

A vetés előtt néhány nappal a rizsszemeket egy vagy több vadonatúj edénybe szórták, és elárasztották vízzel. Negyvennyolc órán át hagyták ázni őket, majd leöntötték róluk a vizet, és a lefedett edényt kitették a napra, éjszakára pedig trágyába süllyesztették. Amikor a szemek megdagadtak, és csaknem megindult a csírázás, eljött a vetés ideje. Az elvetett magvakat módjával öntözgették, és két hónap elteltével, amikor a palánta már eléggé megerősödött, átültették.

Az átültetés kitűzött időpontját megelőző napon bőségesen megöntözték a földet, aztán másnap még napfelkelte előtt kiemelték a palántákat, és rendezett sorokban a helyükre ültették őket. Ha a palánta fejletlen volt, kettőt-hármat csomóba fogtak, és úgy dugták a földbe.

A rizst csak erősen csapadékos vidékeken termesztették; így a Kaszpi-tenger part menti országaiban vagy például Szuzianában és Irakban a folyók mentén. A rizsföldeket földből vagy kőből emelt gátak vették körül; szinte állandóan víz alatt áll-

tak, kivéve az aratást megelőző néhány hetet, amikor a földnek kellőképpen ki kellett száradnia.

A rizstermesztés rengeteg kézi munkát igényelt; ezért aztán a férfiakkal egyidőben a nők és a gyerekek is kint dolgoztak a rizsföldeken. Hogy a víz soha ne hiányozzon, a rizstermelőnek bővizű tavai voltak, a föld előkészítésekor pedig lyukakat ásott gondosan a tábla aljába, hogy rajtuk át a víz lassan elfolyjék; így kerülték el, hogy megposhadjon a víz, melyben a palánták fürdenek. Az így elfolyt vizet arányosan pótolták a tavak friss vizével.

A rizst aratás után kévékbe kötötték, majd kicsépelték. Irán északi részén ló vontatta, vagy víz hajtotta döngölővel végezték a cséplést (ez utóbbi úgy működött, mint a vízimalom). A szemeket ezután megrostálták, majd zsákokba kötötték, és összegyűjtötték a szalmát. Szőnyegeket, függönyöket, paravánokat, táskákat, fövegeket és kalapokat, seprűket, kosarakat és még egy sereg egyéb holmit készítettek belőle.

7. *Ipari növények: gyapot-, len-, indigó-, buzérgyökér-, festőfű-, henna-, sáfrány-, máktermesztés*

A gyapotcserjét, amely szülőhazájában, Indiában akkorára nő, mint egy nagy fa, Kelet-Iránban a nagy kusán királyok (30–250), Széisztánban, az indo-szkíták (i. e. 70–230), Irakban a szászánida királyok (224–640) honosították meg. Az iszlám korban a gyapottermesztés elterjedt Szíriában, Egyiptomban, és eljutott egészen Andalúziáig.

Szülőhazáján kívül a gyapotnövény kis cserje maradt, alig nőtt nagyobbra, mint egy ember.

Szép időben vetették el, március vagy április havában, több

ízben felszántott és a téli esők vagy öntözés által kellően átnedvesített földbe. A magvakat gondosan megrostálták, megtisztították a rátapadt pihéktől, melyek, ha rajta maradnak, szabálytalanná tehetik a vetést. Az egymástól 20–25 centiméterre levő, félujjnyi mélységű kis lyukakba két-három szem magot szórtak, és egy kevés földdel befedték őket. Amikor a palánták megjelentek, kétszer egymás után megkapálták a földet, majd öntöztek. A vizet szállító csatornákba tehénlepényből, tök leveléből, bab indájából, berkenyefa leveléből nagy gonddal összeállított trágyát kevertek; azt tartották, hogy ez a keverék a leghatásosabb.

A kapálás és az öntözések kéthetenként követték egymást egészen augusztus elejéig, amikor is megjelent a rügy. Ekkor teljesen megszüntették az öntözést, hogy megállítsák a növény túlsarjadását, és a tokok kifejlődhessenek.

A nők és a gyerekek egész tavasszal gyomlálták a fiatal hajtásokat, a férfiak munkája a locsolás volt. Amint a mag kifejlődött vattahüvelyében, haladéktalanul le kellett szüretelni, pontosan a kellő pillanatban, általában szeptember folyamán.

A tűző nap ellen védekezve kora reggel vágták le a tokokat, majd a gyapotot maréknyi adagokban kiválogatták, halomba rakták, és mielőtt behordták volna, megszárították. Ezt a munkát, melyben részt vett az egész falu, kint a szabadban végezték; hiába voltak a munkások óvintézkedései, a könnyű gyapotszálak szálldogáltak a szélben, s a földet belepték a habkönnyű pihék.

Ezekben a napokban a falu hófehérbe öltözött: a fák mintha virágba borultak volna, az asszonyok haját mintha porral hintették volna be, a tyúkok vakító fehérek lettek, és a gyerekek, akik nagy élvezettel hemperegtek a puha halmok körül, kövér angóramacskákra hasonlítottak.

Az egész ókor folyamán termesztettek lent a Nílus deltájában; ez a növényi kultúra, melyet a 10. század közepén Abudad-Daula bujida fejedelem vezetett be a khuzisztáni Szinizben, a Perzsiától délre fekvő Kazirunban és Tawagban, hamarosan elterjedt Tabarisztánban és a Perzsiától északra fekvő Derbentben is.

A lent jó minőségű, nedves, fekete földben termesztették. Némely vidékeken elegendő volt a lehullott eső, másutt öntözni kellett.

Az Ibn al-Awám által idézett, Ibn al-Fadil mezőgazdász szerint a len korai vetését október tizedike tájékán, az esős időszak befejeztével végezték el. Mások szerint a len korai vetésének ideje januárban volt; az időpont természetesen vidékenként változott.

Miután háromszor felszántották a földet, egy szélcsendes napon, nedves talajon elhintették, majd óvatosan földdel takarták be a magvakat. A száraz vidékeken csak egész lassan csordogáló vizet engedtek rá, nehogy az ár elsodorja a magvakat. Szokásban volt a len kései vetése is, de a korai vetésű lent többre becsülték, mert sokkal selymesebb tapintású és jobb minőségű volt. Gyapotcserjehamu és tehénlepény keverékével trágyázták, a gazt pedig kiirtották, mihelyt felütötte a fejét.

Amikor a magasra nőtt, sűrű len megsárgult, kitépték, és vékony rétegben elterítették a földön, hogy megfelelően kiszáradjon. Megforgatták, majd négy-öt nap elteltével kisebb nyalábokba kötötték, de továbbra is kint hagyták a napon. Amikor tökéletesen megszáradt, fadarabokkal ütögették, hogy a mag kihulljon. Az összegyűjtött magvakat rostálás után új agyagedényekbe töltötték.

Nézzük, hogyan fogtak a len áztatásához. A lenkévéket belemerítették a vízbe, és köveket raktak rájuk, hogy ne emel-

kedhessenek föl a víz színére. Néhány nap elteltével megvizsgálták a lent, és ha úgy találták, hogy kellőképpen kiázott, kiemelték a vízből, a kévéket megoldották, és a növényeket kirakták a napra, míg teljesen meg nem száradtak. Hogy a len eleget ázott-e, úgy állapították meg, hogy még mielőtt a vízből kiemelték volna, kihúztak néhány szárat a nyalábok közepéről; a kezük között sodorgatták és többször meglocsolták vízzel. Ha a kóc könnyedén elvált a fás szártól, az áztatást be lehetett fejezni, ha nem, a lent visszatették a vízbe, és másnap vagy néhány nap elteltével újból próbát tettek.

A hűvös éghajlatú vidékeken, amilyen Derbent és Gurgán, a len körülbelül ötven napot ázott a vízben, míg a meleg éghajlatú tájakon, így például Egyiptomban, Khuzisztánban és Kazirúnban az áztatás egy hónap alatt befejeződött. Némelyek azt állították, hogy a len áztatására az a legkedvezőbb időpont, amikor az eperfa gyümölcse érik.

Amikor a len az áztatás után teljesen megszáradt, az emberek a fák hűvösébe telepedtek, s hosszú, sima tölgyfabottal ütögették a lent, csomóról csomóra haladva, hogy összetörjék és különválasszák a fás szárrészeket; ily módon kitűnő kócot nyertek.

Az indigócserjének több fajtája is volt; némelyik kék virágú, a többi fehér virágú, de az előbbieket sokkal többre becsülték, és ezek termesztése terjedt el széles körben.

A magvakat április hónapban vetették el egy védett, az északi széltől lehetőleg fallal óvott szögletbe; kevés vízzel öntözgették, s mikor a palánta egyujjnyira kinőtt, kiemelték, és végleges helyére ültették. Minden tő mellé egy nádszálat szúrtak le, hogy a növénynek legyen mire felkúsznia és rátekerednie. Az indigó leveleit a kelmefestésben hasznosították.

A festőbuzér termesztése hozzáértést és rengeteg kétkezi munkát igényelt, és legalább két évbe tellett, hogy teremjen. Ha valaki buzérültetvényt akart létrehozni, márciusban többször is fel kellett szántania a földet, és jól meg kellett trágyáznia. A buzér magvát ugyanúgy a levegőbe szórták szét, mint a búzáét, majd gyorsan elboronálták és megöntözték. Amikor a palánta kihajtott, többször megkapálták a földet, azután felhagytak az öntözéssel egészen addig, míg a palánta egy bizonyos magasságot el nem ért; akkor újból megöntözték, és azután egész nyáron át hetente egyszer megismételték ezt a műveletet.

Augusztusban lekaszálták a növény kiálló részét, a megmaradt töveket pedig egy réteg földdel betakarták, hogy megvédjék őket a fagyoktól. Valamennyi idő elteltével a letakart részből szép, piros gyökér fejlődött; ebből néhányat, a legvastagabbakat kihúzták, a többit bent hagyták, és újból földdel fedték be. Ezzel az eljárással éveken át termő ültetvényt nyertek. Elegendő volt, ha minden ősszel kitépik a vastagabb gyökereket, a kisebbeket pedig bent hagyják, hogy újabb növény fejlődjön. Hogy ez alatt az idő alatt a gyökereket borító föld se maradjon kihasználatlanul, gyakran vetettek bele búzát, amely a legkevésbé sem zavarta a festőbuzér növekedését.

A festőfű a hideg éghajlatú vidékeken tenyészett a legjobban. Homokos földbe vetették, magvait elszórták a levegőbe, majd gyorsan elboronálták. Amikor a növény kékfestő anyag tartalmú levelei teljesen kifejlődtek, apró lyukacskák jelentek meg rajtuk; ez adta meg a jelet a betakarításra.

Az összegyűjtött leveleket nagy, sima kövekre halmozták föl, majd lapos kosarakba fektették, és többször meglocsolták, s néhány napig ebben az állapotban hagyták őket. Azután a masszát vaslapátocskával darabokra vagdalták, és tovább

locsolták, míg tökéletesen pépes nem lett. Lábbal is megtaposták, hogy még jobban összeálljon, és még pépesebb legyen; majd kis golyókat formáltak belőle, és a napon megszárították. A kelmefestő iparnak nagy szüksége volt rá.

A keleti nők rendszeresen használtak hennát a hajuk, illetve a körmük festésére, termeszteni pedig mindenütt termesztették, ahol csapadékos és meleg éghajlat honolt.

Abesszíniában, Arábia déli részén és Felső-Egyiptomban a hennabokor egész fányira nőtt, elérte a két méter nyolcvan centiméter magasságot, és mintegy tizenöt évig élt. A növényt kapálással, öntözéssel, trágyázással gondozták, és évente egyszer megszedték. Perzsia déli részében, Szíriában és Andalúziában, tehát annak az övezetnek a határát jelző vidékeken, melyben a henna megtermett, a növény nemhogy egy fa, de még egy cserje magasságát sem érte el; az emberek errefelé beérték azzal, hogy évente egyszer elvetették, azután a kifejlődött növényként kihúzták, és letépkedték a leveleit. Nézzük, hogyan folyt e kis cserje termesztése. Áprilisban vagy májusban nekiláttak, hogy a kiszemelt földterületet jól fellazítsák, majd egyforma táblákra osztották föl, melyeket széles szegély, bakhát ölelt körül, és megszórták szárított emberi ürülékkel, mert az kitűnően megfelelt ennek a növényfajtának. Ezután vizet vezettek a földre, majd amikor az a nedvességet teljesen beitta, a gondosan kiválogatott és megduzzasztott magvakat elszórták; ezután gyékényszőnyegeket terítettek rájuk, és fel-alá sétáltak rajtuk, hogy a magvakat beletapossák a földbe. Amikor egy-két nap elteltével kidugták fejüket a palánták, kiritkították őket, és egészen a betakarítás idejéig előbb naponta, később kétszer egy héten gondosan kigyomlálták és megöntözték az ültetvényt.

A töveket kitépték, csomókba kötötték és felakasztották vagy a ház belsejében, vagy a szabad ég alatt, a fák lombjai alá, a lényeg az volt, hogy mindig árnyékban maradjanak, mert a henna csak így őrizte meg sajátos tulajdonságait és zöld színét. Amikor a növény szárítása befejeződött, a szárakat eldobták, a jól kiszárított leveleket pedig elraktározták.

A sáfrány igen fontos szerepet töltött be a korabeli szakácsművészetben. Minden konyhában helyet kapott egy kis sáfrányőrlő rézmozsár, a fűszereseknél pedig egy kis mérleg külön ennek a fűszernek a mérésére.

A sáfrányt nagyban termesztették; művelése igen sok hasonlóságot mutatott a hagymáéval. Májusban vagy júniusban jól előkészített földbe, soronként elültették a sáfrányhagymákat, és ősszel leszüretelték virágjukat. Ezeknek a gyönyörű égszinkék virágoknak a közepén sárgába hajló vörösbarna nyúlványok nőttek, ez volt a sárfány. Gondosan leszedegették, és a széltől óva, az árnyékban megszárították őket.

A sáfrányt felhasználás előtt mozsárban összezúzták, de a leggyakrabban már a leszedés után összetörték, a pépből pasztillákat formáltak, és lassú tűzön, egy nagy, használatlan vasserpenyőben kiszárították. A sáfrány természetes sárga színe ettől még élénkebbé vált, egészen vörös lett.

A máknak több fajtáját ismerték: a fekete foltos fehér virágút és a piros virágút. Ez utóbbiból készítették az ópiumot.

A mákot rendszerint valamikor november és február között vetették el, jól porhanyított, közepesen locsolt földbe; azután, ügyelve, hogy a gaz ne nője be a területet, hetente kétszer megöntözték, egészen május közepéig. Amikor a mák feje száradni kezdett, levágták, felfűzték, és a füzéreket árnyékos

helyre akasztották; amikor kellőképpen kiszáradt, vadonatúj hasas kőedényekbe töltötték.

A mák fehér magjából rendkívül tápláló kenyeret sütöttek. Ópiumot Felső-Egyiptomban, Aszjutban állítottak elő, de inkább csak a gyógyításban használták, ahogyan mi a kloroformot. Az ópiumpipa 17. század eleji találmány, India európaiak gyarmatosította vidékein kezdték el használni, innen került át Perzsiába.

8. Gyümölcsfák

A keletiek mindig is temérdek friss és szárított gyümölcsöt fogyasztottak. A középkorban kitűnően ismerték a fatenyésztés minden csínját-bínját. Remekül értettek a gyümölcsfák magvainak elvetéséhez, ültetéséhez, oltásához, nyeséséhez, trágyázásához, öntözéséhez, csemetekertek, gyümölcsösök és virágzó ültetvények telepítéséhez.

Úgyszólván minden gyümölcsfát ismertek ekkoriban, a legkülönfélébb gyümölcsök teremtek meg a vidék éghajlatától függően, különösen Kelet-Iránban, Turkesztánban, Perzsiában és Kis-Ázsiában, ahonnan e fajokat áttelepítették Szíriába és Andalúziába. Arábiában, Egyiptomban, Afrikában már szegényes volt a fatenyésztés kultúrája.

Az államok és a nagy földbirtokosok távoli országokból hozatott fajtákat honosítottak meg. A 13. században Iránban az ilkánok fővárosának, Tabriznak botanikus kertjében együtt voltak India, Kína, Dél-Kína, Malájföld, Észak-Kína és Közép-Ázsia ritka gyümölcsei. A kertet igazgató egyik botanikus egy igen érdekes perzsa nyelvű értekezést hagyott ránk ebben a tárgykörben, az *Atár u Ahbár*-t, melyben a gyümölcsfa

oltásának összes létező és elképzelhető módozatait ismerteti. Amint egy – magról vagy dugványból ültetett – fa meghonosodott a kertben, azon nyomban elszállították egy másik helyre, ily módon végtelen sok fajta gyümölcsfát sikerült elterjeszteniük.

A Kelet trópusi éghajlatú vidékein nagy ültetvényeken termesztett pálmát, narancsfát, eperfát, fügefát ügyesen megtervezett rendben, szabályos sorokba vetették, hogy könnyebb legyen a művelésük és az öntözésük.

A különféle pálmafajtákat többnyire magról ültették. A korabeli agronómusok szinte kivétel nélkül egyetértettek abban, hogy a mag köré szórt földbe és trágyába sót kell keverni. Nézzük, hogyan ültették el a magot. Először is ástak egy lyukat, majd megtöltötték trágyával és földdel, melyhez egy kevés sót kevertek – az arány Ibn al-Fadil szerint két kiló só volt két kosár trágyához –, elhelyeztek rajta egy kettévágott datolyamagot, oly módon, hogy a felhasított rész a földdel érintkezzen; ezután földdel befödték, és mindennap meglocsolták, egészen addig, míg a növény ki nem sarjadt. Volt rá eset, hogy a fiatal pálmát átültették, de leggyakrabban a mag mindjárt a végső helyére került. Minthogy a pálmának külön porzós és külön termős növényei vannak, a beporzást mesterségesen végezték el. Egyszerűen fogták a porzós fa virágait, és rászórták a termős fa virágjára. Ha módjukban állt a pálmát seprős borral öntözni, a datolya minősége számottevően megjavult. Mindenesetre az volt az elterjedt vélemény, hogy ajánlatos vidám és jókedvű embereket felfogadni a pálmaültetvényekre; minden bizonnyal arra gondoltak, hogy derűs hangulatban gyorsabban és jobban megy a munka.

Szőlőt az iszlám világ egész területén műveltek a Kaukázustól Dzsijáhig, a Nílus deltájáig, a turkesztáni Kasgártól a portugál Lisszabonig. Egyedül Arábia egyes vidékein, valamint Közép- és Felső-Egyiptomban hiányoztak teljesen a szőlőskertek a túlságosan forró éghajlat miatt.

Minden jel arra mutat, hogy a szőlő szülőhazája Gurgán; még ma is itt teremnek a legszebb fajták. A szőlőt errefelé nagy magasságokban is művelték, megtalálható volt 2000 méter felett, például Hamadán tartományban, ahol a telek ez idő tájt rendkívül kemények voltak, és azok ma is, legalább három hónapon át hó borít mindent. Hogy a szőlőt a jeges szelektől megóvják, minden tő köré tölcsér alakú gödröt ástak. Mindeme gondoskodás ellenére is a szőlő gyakran kifagyott, de a hamadáni vörös és fehér bőrok oly híresek voltak, hogy a szőlősgazdák szívesen vállalták az éghajlat okozta többletmunkát és kockázatot.

A középkori földrajztudósok, mint például Hamdullah, és agronómusok, mint például az *Irsád* (a „földművelő-kézikönyv") szerzője, aprólékos gonddal felsorolták az iráni fennsík különböző vidékein termelt szőlőfajtákat: gömbölyű szemű, hosszúkás szemű, piros, fekete, fehér, korai vagy késői, édes vagy savanykás, „datolyaszőlő", melynek szemei mind formára, mind nagyságra a datolyára emlékeztettek. A korabeli szőlőművesek jól ismerték mindama módszereket, melyeket ma is használnak valamennyi szőlőtermelő vidéken a szőlő ültetésére, metszésére, trágyázására, oltására, permetezésére; ugyanakkor szabadjára engedték a fantáziájukat is, és olyan töveket hoztak létre, melyeken fekete, fehér és rózsaszín szemek csüngtek egymás mellett, vagy például a szőlőt egy mirtuszággal beoltva ritka és érdekes ízű gyümölcsöt nyertek. Sokféle módszert ismertek arra is, hogyan lehet hosszú ideig

frissen tárolni a szőlőt; némelyek fügefahamut forraltak föl vízben, és a fürtöket szép sorban bemártották ebbe a főzetbe, majd megszárították őket; mások a disznóbab szalmájára fektették a szőlőt, megint mások zöld lakkal bevont ezüstedényben esővizet forraltak, és abban fürdették meg a fürtöket. Ami a legszebb mazsola készítésének módját illeti, erre nézve számtalan módszert ismertek Keleten, amely mindig is nagy fogyasztója volt az aszalt szőlőnek.

A narancsültetvények kiemelt helyet kaptak a meleg éghajlatú vidékeken. Már a szászánida kortól fogva meghonosították Perzsiában a Kínából behozott narancs- és citromfákat. Ha valaki ültetvényt akart létesíteni, először januárban új agyagcserepekbe ültette a magokat, majd naponta gondosan meglocsolta őket, és amikor a fiatal palánta eléggé megerősödött, először csemetekertbe ültették ki, ahol két évig maradt, majd szabályos sorokba rendezve a kis fák végleges helyükre, egymástól körülbelül két méter hetvenhét centiméterre levő gödrökbe kerültek. Az is megesett, hogy dugványokat ültettek ki, de ez a termesztési mód bőséges öntözést és laza trágyát igényelt. A cédrátfa, a citromfa és a *tabarisztáni dasztanboe,* vagyis a citrancs művelése megközelítőleg úgy zajlott le, mint a naracsfáé; általában szokás volt, hogy a narancsfák sorai közé egy-egy sort ültettek a fent említett növények közül.

Ibn Wahsijja úgy vélekedett, hogy ha a narancsfát vérrel locsolják meg – bármilyen élőlény vére szóba jöhet, de a legjobb az emberé –, igen nagy méretű és szép, piros színű gyümölcsök teremnek rajta. Ezt az eljárást persze legfeljebb a néhány fát számláló kertekben lehetett alkalmazni; az ültetvényeken, ahol narancsfák ezrei sorakoztak, nem volt kivihető.

Az oltványok válogatásával igen sokféle növényt sikerült létrehozni; Baszra, Khuzisztán és Tabarisztán ültetvényei messze földön híresek voltak. Bagdadban és Kairóban olyan citromfajták termettek, melyeknek héja rendkívül vékony volt, levét ipari úton hasznosították, és palackokban árulták, de a citrom kedvelői a kairóit többre értékelték, mint a bagdadit. Az egyiptomi citrancsok is nagy hírnévnek örvendtek; a Kurdisztán déli részében fekvő Szindzsárban termettek az ismert legnagyobb citromok.

Narancsot a meleg égöv legszélső határáig termesztettek, Mezopotámiában egész Szindzsár környékéig, ahol is a Kurdisztán felől érkező hideg szél időnként elpusztította az ültetvényeket. Tabarisztánban a narancsfák és a cédrátfák olyan jól nőttek, hogy elburjánzottak a szomszédos erdőkben, és visszaváltoztak vadon élő növényekké.

A szederfa, melynek sok változatát ismerték – fekete, sárga, fehér, lilába játszó vagy hamvas, keserű vagy édes gyümölcsűt –, bármilyen földben megélt, de sokkal szebben nőtt, és gazdagabb termést hozott, ha víz közelében élt, ennélfogva az ültetvényeket a víz szomszédságába telepítették. Az eperfát dugványokról szaporították, melyeket februárban vagy márciusban ültettek el az öntözőárkokba, az ültetés második évétől fogva kezdték szedni a leveleket a selyemhernyók számára.

Fügefát nagy számban ültettek, főleg a porhanyós földekbe, szaporítani pedig úgy szaporították, hogy a füge apró magját elvetették, majd a palántákat átültették. Ugyanerre a célra válogatták ki a legkiválóbb fajták fán szárított, tökéletesen érett terméseit; fiatal juh tejébe, vagy ami még jobb, anyatejbe áztatták őket, míg a gyümölcsök megsavanyodtak és meg-

romlottak. Ezután a fügéket kettesével-hármasával gödrökben helyezték el, s így életerős fiatal fügefákat nyertek, melyeket átültettek, amikor magasságuk elérte a fél métert.

A jobb hozamok érdekében *kecskefügésítéshez* folyamodtak, vagyis leszedték a kecskefüge, a porzós füge gyümölcsét, néhány darabot felfűztek belőle egy gyékényszálra, és ezeket a koszorúkat felfüggesztették a termős fügefa ágaira.

A fügefa termővé tételének elterjedt módszere az volt, hogy a fügefát kitányérozták, és három napon át olyan vízzel öntözték, melyben előzőleg babot áztattak.

A tulajdonképpeni Keleten csak kevés olajfát termesztettek, de a Földközi-tenger vidékén: Andalúziában, Tunéziában, Szicíliában és Szíriában rengeteg virágzó ültetvényt hoztak létre.

A fiatal olajfákat ősszel ültették el, majd a következő tavasszal csákánykapával megforgatták a földjüket, és árkokat ástak, hogy az első évben a lehető legbőségesebben öntözhessék őket. A trágyázásra csak a második évben került sor. Ibn Wahsijja az olajfa termesztéséről értekezvén azt állítja, hogy az ültetést olyankor kell elvégezni, amikor a Nap a Hal jegyének második felében van, egészen addig, míg át nem kerül a Bika jegyébe és a Hold növekedni nem kezd. Ugyanez a szerző feljegyzi azt is, hogy milyen módszert alkalmaztak akkoriban a keveset termő olajfák megtermékenyítésére. Egy férfi fogott egy zsák olajbogyót és egy csákánykapát, és *szabbat* napján (teliholdkor) elment az ültetvénybe. A kis hozamú fák tövénél gödröt ásott, és annyi olajbogyót szórt bele, hogy jusson belőle a gyökereknek, ezután betemette a gödröt, és jó alaposan meglocsolta. Az ily módon kezelt fák gyökérzete állítólag megnagyobbodott, és hozamuk kétszeresére növekedett.

Az olajültetvényekre fekete vagy sötétbarna bőrű, legalább harmincéves, erkölcsös és rendes magaviseletű embereket fogadtak fel. Tilos volt tisztátalan állapotban a fákhoz közelíteni, nehogy a termőképességük csökkenjen.

Cukornádat Szindben, Khuzisztánban, Szeisztánban, Egyiptomban, valamint a Kaszpi-tenger melléki lapályokon is termesztettek, bár itt sokkal rosszabb minőségű cukrot nyertek a nádból, mint a többi vidékeken. Ültetvényt úgy hoztak létre, hogy márciusban ledugták a cukornáddugványokat olyan földbe, amely sok napsütést kap, s amelyet előtte háromszor is fölszántottak, gondosan megtrágyáztak. Dugványnak azokat a szárakat választották ki, melyeken a csomók egymáshoz közel helyezkedtek el, mert ezekből több hajtás sarjadt. Hetente egyszer megöntözték egészen május végéig; akkor jól megforgatták a földet, és valahányszor a növények zöldje sötétebbé vált, az ültetvényre vizet eresztettek. A cukornádültetvények élettartama körülbelül három év volt.

Amikor a nád megérett – ez januárban következett be –, a szárakat levágták és földarabolták, azután az apró csonkokat présbe tették: az így nyert cukrot üstökben főzték, míg fel nem forrt. Miután egy ideig pihenni hagyták, újból főzni kezdték, és egészen addig forralták, míg a folyadék az üstnek már csak a negyedéig ért; azután sajátos formájú agyagformába öntötték a sűrű szirupot, megvárták, amíg a massza megkeményedik, majd a cukorsüvegeket kivették a formákból és száraz helyre tették. A kipréselt cukornád maradékát a lovaknak adták; a jószág nagyon kedvelte ezt a csemegét.

Míg a Kelet földközi-tengeri vidékein végtelenbe vesző, hatalmas ültetvények terültek el, a többi vidékeket majd mindenütt gazdag gyümölcsöskertek tarkították, melyek bőven termették a legkülönfélébb gyümölcsöket. Többfajta gránátalmafa nőtt bennük, sima héjú vagy szőrös, édes vagy savanyú gyümölcsű. A szentjánoskenyérfa, melynek gyümölcséből kenyeret sütöttek, ott terebélyesedett a jujubafa, a birsalmafa, a kajszibarackfa, az őszibarackfa, a szilvafa, a diófa, a körtefa szomszédságában. A pisztácia fontos helyet kapott a gyümölcsösökben, mert ekkoriban rengeteget fogyasztottak a terméséből. A mirtusz bogyótermésből – melyet teljesen érett állapotban szüreteltek le – jó minőségű kenyeret sütöttek. Ugyanezekből a bogyókból hajápolásra szolgáló olajat is sajtoltak. Gyakori növény volt a mogyorófa is, akárcsak a mandulafa, melynek termését főként az édességek készítésénél hasznosították. A mogyorófáról azt tartotta a népi hiedelem, hogy elriasztja a skorpiókat és a kígyókat; ha egy ember három-négy szem mogyorót őrzött a zsebében, nem volt félnivalója a mérges állatoktól, mert azok elmenekültek a közeledtére. A banánfát meleg éghajlatú és csapadékos vidékeken termesztették, a cseresznyefát és az almafát a mérsékeltebb éghajlatú vidékeken, míg a babérfa szinte kivétel nélkül minden kertben ott díszelgett.

A parasztok ez idő tájt sokféle varázslatot űztek a fák megóvására, a fajok nemesítésére, a termőképesség növelésére. Így ha azt akarták, hogy egy gyümölcs, például a gránátalma, magasabb cukortartalmú és édesebb legyen, a dugványok alsó részét ültetés előtt mézzel kenték be. Az őszibarackot úgy kívánták rózsaszínre vagy pirosra színezni, hogy a fa alá egy rózsabokrot ültettek. A gyümölcsök idő előtti lepottyanását meggátolandó ólomláncot helyeztek el a fa tövében, vagy

megkeresték a búzában és az árpában a konkolyt, füzért fontak belőle, és felakasztották a fák ágaira. Szokásban volt még, hogy levendulával füstöltek; a leggyakrabban használatos eljárás azonban az volt, hogy egy papírszeletet függesztettek a fára, melyre az alábbi verset másolták: „Allah tartja az ég és a föld terhét, ő akadályozza meg, hogy leessenek; ha leesnének, ki más tudná rajta kívül megtartani őket?"

Ha kellett, megfélemlítéssel is éltek, abban az esetben ugyanis, ha egy fa nem vagy alig termett gyümölcsöt, két férfi (egyikük egy fejszével felfegyverkezve) az alábbi párbeszédet folytatta le a fa árnyékában. Az első így szólt a fához: „Minthogy semmit nem teremsz nekem, legszívesebben kivágnálak", s ezenközben könnyedén suhintott egyet a fa törzsére. Ekkor a másik közbeavatkozott, és a fa védelmére kelt: „Hagyd békében, kezeskedem róla, hogy jövőre gyümölcsöt terem neked, majd meglátod!" Ezután elmentek onnan, s egy év elteltével a fa termővé vált, és gyümölcsöt adott.

Ugyanerre az esetre azt is tanácsolták még, hogy két különböző helyen lyukat kell fúrni a fába, és egy darabka rőt aranyat beletenni.

Amikor egy fát elültettek, figyelembe vették a fák egymás iránti feltételezett rokonszenvét és ellenséges indulatait; így például soha nem ültettek pálmát szőlőlugas közelébe; ezzel szemben az olajfáról az a hír járta, hogy szereti a szőlő társaságát. A diófáról azt tartották, hogy a fák többségében, az eperfát leszámítva, ellenszenvet ébreszt; és a világ minden kincséért nem vetettek vagy ültettek ki káposztát szőlőtőke közelébe.

A kertészet kedvelői nagy örömüket lelték benne, hogy gyümölcsöseiket ritka fafajtákkal ékesítsék, és sokféle eljárást alkalmaztak – sikerrel – annak érdekében, hogy ugyanazon fán különböző színű gyümölcsök teremjenek, sőt, még annak is

ismerték a nyitját, hogyan lehet felirattal vagy rajzzal díszített almát előállítani. Erre a célra a piros színű almát termő fákat választották ki. Amikor az alma elnyerte végleges nagyságát, de még zöld volt, tintával, folyékony festékanyaggal vagy vízben feloldott timsóval rajzoltak vagy írtak a héjára; majd befedték, nehogy az eső vagy a harmat lemossa a tintát, és eltüntesse a vonalakat. Kis idő elteltével az alma megpirosodott, a rajzolat azonban jól kivehető volt rajta, mert megőrizte fehér, sárga vagy zöld színét, és igen szép látványt nyújtott.

9. Méhészet és selyemhernyó-tenyésztés

A középkorban a cukor minden formájában – kristálycukorként, süvegcukorként és szirupként egyaránt – fényűzési cikknek számított még olyan országban is, mint Perzsia, amely mindazonáltal nyerscukrot importált Indiából, amit azután helyben dolgoztak föl.

A parasztok sárga és piros szőlőpépet állítottak elő, valamint mézet gyűjtöttek be; ezekkel édesítették étkeiket. A kispénzű emberek ugyancsak szőlőpépet és mézet használtak, ugyanis ezeket a termékeket vidéken nagy mennyiségben állították elő, így a legsoványabb pénztárcából is futotta rájuk.

A nagy méztermelő vidékek, Média és Keleti-Irán – akárcsak Rej, a mai Teherán és környéke – adójukat gyakran természetben: pár ezer liter mézben rótták le.

Az *Irsád* címet viselő, perzsa mezőgazdasági értekezésből tudjuk, hogy a parasztok szalmából vagy fából készítettek méhkast, de leggyakrabban tökkulacsot, kiszárított és befestett jó nagy lopótököt használtak erre a célra. Ezeket a kön-

nyen mozdítható és szállítható kaptárakat télen keletnek fordítva állították föl, nyáron pedig hűs helyet kerestek számukra. Ez az ide-oda rakosgatás minden bizonnyal ellenére volt a méheknek, de a méhészek kénytelenek voltak így cselekedni, mert az iráni éghajlat télen igen zord, nyáron meg rendkívül forró.

Két kaptár között legalább három könyök távolságot hagytak. Nyáron a kaptárakat mindig forrás közelébe, árnyas lombok alá állították föl, nehogy a *pálujá*-k, a fehér méhálcák, illetve a hangyák ellepjék őket. Ha a közelben nem volt víz, a kaptárak elé lapos köveket fektettek le, melyekbe kétujjnyi mélységű vízcsatornákat vájtak; e kis csatornákat tiszta vízzel látták el. Telente szalmával vagy nemezzel burkolták be a kaptárakat, és figyelmesen őrködtek, hogy a méheknek ne legyen hiányuk ennivalóban. Több jelből is következtetni lehetett rá, hogy elfogyott a táplálék: nagy zaj támadt benn a kasban, vagy pedig a dolgozók meggyilkolták a hímeket, a „palota eunuchjait", ahogy a parasztok nevezték őket. Ekkor sziruppal megtöltött cukornádszár-darabokat helyeztek ki a napra, a kaptár oldalába, s naponta újra töltötték őket sziruppal. Mazsolával is etették a méheket.

Hogy a méhek mindig megfelelően legyenek elszállásolva, háromévente egyszer kicserélték a kaptárukat. Ez a költözés, amelyre június végén került sor, nem mindig zajlott le simán. Úgy bonyolították le, hogy hirtelen telefüstölték a régi kaptárat, ügyelvén rá, hogy ne zavarják meg a *padisá*-t, a királynőt, akit könnyű volt felismerni szépségéről, pompás termetéről és arról, hogy nincsen fullánkja. Amint meglátták, hogy az „eunuchok" őrt állnak az új palota előtt, rögtön tudták, hogy a királynő átköltözött. Ekkor berakták az új kaptárba a régiből kivett szép fehér viaszlépeket.

Március végétől április végéig ment végbe az első méhfiasítás; úgy becsülték, hogy ekkor kb. tizenkétezer petét raknak le. Ha jó volt az idő, és a növények dúsan virágoztak, akkor ezután még egy második fiasítás következett, kétezer petével, ha ennél több volt a pete, sürgősen elő kellett készíteni egy újabb kaptárat. A parasztok a kirajzás közeledtét felismerték a kas belsejében felerősödő zúgásból, illetve abból, hogy a bejárati nyílásban ilyenkor meg szokott jelenni a dolgozók egy része: ekkor naponta délig lesni kellett a raj indulását. Amint a raj kiröpült a levegőbe, egy marék port szórtak rá, hogy elvakítsák, ezért azután a méhek megtelepedtek egy szomszédos falon vagy fán. Nagy tökkulacsot helyeztek el a közvetlen közelükben, és addig ügyeskedtek, míg a rajt be nem terelték oda, majd rátették a fedelet, és ezzel a dolog be volt fejezve. Másnap levették a fedelet; a letelepített méhek többé már nem akartak útra kelni. Ibn al-Awam, az agronómus azt írja, a méheket úgy kötötték helyhez, hogy a kaptár belsejét kerti majoránna nedvével dörzsölték be. Ajánlatos volt továbbá mirtuszt, kakukkfüvet, uborkát, mákot, fekete köményt és – az egy fehér ürömöt kivéve – mindenféle fűszernövényt ültetni arra a helyre, ahová a kaptárakat felállították. A kecskefügéről és a karácsonyi rózsáról szintén azt tartották, hogy silány mézet adnak. A rózsát, a fehér majoránnát, a gránátalmafa és a mandulafa virágját kiválónak ítélték, a leandert viszont utolsó szálig ki kellett irtani a kaptárak közeléből.

A selyemhernyó-tenyésztést a szászánidák a szamarkandi és khotáni rokonaiktól vették át, akik viszont a kínaiaktól tanulták el. Az egész középkor folyamán valamennyi iszlám ország közül Iránnak voltak a legszilárdabb hagyományai a selyemhernyó-tenyésztés területén.

A selyemhernyó-tenyésztés igen rövid idő alatt itt érte el a legnagyobb eredményeket. Az a perzsa agronómus, aki a 13. században saját utazásai és tapasztalatai nyomán megírta az *Atár-u Akhbár*-t, különösen a perzsiai Jazd selyemhernyó-tenyésztőit dicséri. Ők azok, akiknek sikerült elkülöníteniük az eperfa néhány fajtáját, melyek kitűnnek dús lombozatukkal és leveleik kiváló minőségével, és végül ők készítették a világon a legjobb selymet.

Valóságos tudománynak számított a *toútisztán,* az eperfaültetvény telepítésére alkalmas terület kiválasztása és előkészítése. Sőt, a levelek begyűjtésének is megvolt a maga módja; vigyázni kellett, nehogy a fák megkárosodjanak. A jazdi selyemhernyó-tenyésztőknek rengeteg tapasztalat birtokában, sok munka és gondolkodás árán sikerült osztályozniuk a selyemhernyópetéket, méghozzá oly módon, hogy egy gramm petéből ugyanannyi hernyót nyertek, mint korábban öt grammból; az eperfáikról pedig ugyancsak a megszokott levélmennyiség tízszeresét tudták begyűjteni.

Selyemhernyó-tenyésztő helyiségeiket gondosan kimeszelték, hogy távol tartsák a patkányokat és a hangyákat, továbbá úgy építették meg őket, hogy ellenálljanak az időjárás szélsőséges ingadozásainak. A tető elég vastag kellett legyen, és szellőztetőnyílásokat vágtak belé, melyeket azután télen betömtek. Amikor hidegre fordult az idő, a belső falakat nemezzel burkolták be.

A peték igen óvatos bánásmódot igényeltek; a meleg éghajlatú vidékeken csupán égetett cserépedényekben, a hideg éghajlatú vidékeken viszont szőrmével gondosan betekert zacskóban tartották őket. Az *Irsád,* ez a 14. századi perzsa értekezés, beszámol róla, hogy a parasztasszonyok egy-egy tür-

kizt vagy gyöngyöt helyeztek el a peték közelében, így kíván-ták őket megőrizni és a rontástól megóvni. Majd amikor beköszöntött a tavasz, a petéket kis zacskókba helyezték, s eze-ket a hónuk alá kötve magukon hordták, hogy így siettessék a kikelést.

Azon igyekeztek, hogy a hernyók akkor bújjanak ki, ami-kor az eperfák lombosodnak. A kikelés négy-öt napig eltar-tott; amikor minden hernyó kibújt, egy nagy rostában kitették őket a friss levelekre. Naponta háromszor adtak nekik levelet, és rosszul termő években a parasztok egyes vadon növő fák leveleivel pótolták az eperlevelet. De soha egyetlen tenyésztő sem adott hernyóinak olyan fa leveléből, amely nem a saját tu-lajdonát képezte, mert ez rontást hozott volna rájuk. Valami-vel később apró ágacskákat helyeztek a rostákba, hogy a her-nyók felkapaszkodjanak rájuk, és gubót fejlesszenek. Majd amikor eljött a gubók legombolyításának az ideje, szakképzett munkásokat vettek igénybe, oly kényes volt ez a feladat.

A 13. században Irán valamennyi tartománya közül a Kaszpi-tenger parti Gilánban termesztették a legtöbb sely-met. A giláni selyem messze földön híres volt, valamennyi isz-lám országban szívesen vásárolták. A kilikiai örmények meg-vették, majd eladták a genovaiaknak és más európaiaknak.

10. Vándorló legeltetés és nomád élet

Eltérően az olyan, csapadékkal bőven ellátott vidékektől, mint Nyugat-Európa, Kína vagy India, a Kelet könyörtelenül száraz, sivatagos vidékein mindenkor ismeretes volt a nomád életforma. A nomád és a letelepedett életmód ezeken a helye-ken mindig is harmonikusan kiegészítette egymást. A vad és

büszke nomád férfi mindig a pásztor és a harcos megtestesítője volt egy személyben; békeidőben pásztor, háborúban harcos.

Arábia és Afrika sivatagait pásztorkodó *beduin*-ok – nomád arabok – és *tuareg*-ek – nomád berberek – népesítették be, akik alkalomadtán rablással is foglalkoztak ugyan, de igen jó értelmi képességű emberek voltak. Egy kis termetű juhfajtát és egy Dél-Arábiából, Mahrából származó egypúpú tevét, a *mehari*-t tenyésztették. Szükség esetén a Földközi-tenger parti iszlám országok elkényelmesedett hadseregei számára ezek a nomádok szállították az ütőképes harcosokat.

Iránban és Közép-Ázsiában nem volt „szahara", hanem sztyeppék, kiszáradt földek követték egymást, melyek vagy durva homokkal borított pusztaságokból álltak, mint az Amu-Darja egyes vidékei, vagy *kavir*-okból, sós mocsarakból, mint amilyen például az Iránt keleti és nyugati részre kettéosztó terület.

A vándorló legeltetés évente ismétlődő ritmusa megkívánta, hogy a pásztorok és a nyájak, akárcsak napjainkban is még, a téli napforduló után megkezdjék vonulásukat az iráni fennsík alacsonyabb – ezer-ezerötszáz méter magasságban fekvő – területei és a magasan – háromezer-háromezerötszáz métert is elérő magasságban fekvő – területek és havasi legelők felé. Az egész nyarat kint töltötték a legelőn, a nyári napforduló után indultak el lassan lefelé a síkságokra.

Ezeket a törzsekre és nemzetségekre oszlott iráni nomádokat *kurd*-oknak nevezték. Napjainkban ez a szó speciálisan a Zagrosz északi vidékén, Kurdisztánban élő pásztorokat jelöli, a középkorban azonban a *kurd* szó Irán szinte valamenynyi nomádjára vonatkozott. Az iszlám előtti időkben igen nagy számban éltek kurdok Széisztánban és Perszidben. A szászánidák a Bizánccal határos részekre vonták össze őket, és az

iszlám korban a kurdok kiáramlottak a Zagroszból, birtokukba vették a Taurusz, sőt az Anti-Taurusz legelőit, majdnem egészen a Földközi-tengerig.

Kelet-Iránban, vagyis a mai Afganisztán és Tadzsikisztán területén más, a perzsákkal rokon nomádok éltek: délen a kudzsok és a beludzsok; északon – többek között – az afgánok, a gurik, a khattalik, a galdzsák.

Közép-Ázsia sztyeppéin, e döntően szkíta vidékeken vándoroltak a türk és oszmán nomádok, a nagy lótenyésztők, akik a 11. századtól fogva elárasztották India északi részét és a Földközi-tenger partvidékét.

Az Amu-Darja mély völgyében, de még inkább a Kaszpi-tengeri tartományokban hatalmas marhacsordákat tartottak a szarmatákkal és az alánokkal rokon észak-iráni nomádok. Ők, a dajlámiak alkották Nyugat-Irán nemességét és arisztokráciáját; a 10. század után elhódították Irakot és Szíriát az araboktól, és számos emirátust alapítottak, így a nagyszerű bujida szultanátust is.

Ezek a nomád pásztorok valamennyien óriási nyájakat hajtottak legelőről legelőre. Hogy milyen állatot tartottak, ez vidékenként változott; Közép-Ázsiában például a kétpúpú tevének egy dús szőrzetű fajtáját tenyésztették, melyet errefelé *bokhti*-nak – régi iráni nyelven *bakhdhi*-nak – neveztek; ma már csak Mongóliában él. Ez a zord éghajlatú területekről származó teve nem viselte el a pálmaligetes vidékek éghajlatát. Még Perzsiában is csak évi kilenc hónapon át élt zavartalanul, június után elhullajtotta szőrét, lesoványodott és szenvedett, olyannyira, hogy nyáron ápolni kellett, nem lehetett munkára fogni. Ezzel szemben Irán déli részében a *mehari*-t, ezt a sokkal inkább melegtűrő fajtát tenyésztették, s még a nyár kellős közepén is dolgoztatták.

Közép-Ázsiában és Észak-Iránban Mervtől nyugatra óriási méneseket tartottak *niszái* fajta lovakból (nevüket az avesztai Nisza nyomán kapták). E vékony nyakú, karcsú lábú lovak szőrzete hosszú volt és foltos, mint a párducé.

Az iráni sztyeppék főként a több ezer állatot számláló hatalmas nyájakban élő kecske és a juh tenyésztésének kedveztek. Ezek a hosszú lábú birkák naponta jó néhány kilométert megtettek, és útközben legeltek; megkülönböztette őket kövér, széles farkuk, amely fiziológiailag a teve zsírpúpjára emlékeztetett. A főleg a Pamírban és Tokharisztánban élő fekete, göndör gyapjas juhok adták és adják ma is az általunk asztrakánnak nevezett prémet.

A tuaregek lepelbe burkolva jártak, és földbe vájt üregekben éltek, a beduinok keskeny turbánnal a fejükhöz rögzített könnyű selyemsálat viseltek, és sátrakban laktak. Valamenynyien burnuszt – csuklyás köpenyt – hordtak, tevehússal és tejes ételekkel táplálkoztak. A kurdok és a dajlámiak hosszú, elöl keresztbe vetett gyapjúkabátot öltöttek magukra, fejüket hatalmas turbán fedte. Ugyanígy öltözködtek a kelet-iráni nomádok is, de ők taskenti módra csecsiját hordtak a fejükön. Mindannyian fekete kecskebőr sátrakban laktak, és a birka húsából és tejéből készült ételeken éltek.

Az oszmánok befelé fordított szőrmébe öltöztek; lábukon csizmát, fejükön ugyancsak gyapjával befelé fordított, kúp alakú birkabőr föveget viseltek. Aludni jurtában aludtak. A jurta kör alakú vázát fűzfavesszőből állították össze, és nemezzel vagy állatbőrrel fedték be. A tetején hagytak egy nyílást, hogy a levegő és a fény bejuthasson, a füst pedig elszálljon. Amikor szálláshelyet változtattak, a jurtákat szekerekre tették. Ételük a lóhús volt, italuk pedig az erjesztett kancatej, a kumisz.

Kilencedik fejezet

AZ IPAR

1. Bányászat és fémfeldolgozás

Szenet alig bányásztak; a Szamarkandon átfolyó Zarafsán felső folyásánál levő bányákon kívül mindössze két kőszéntelepen végeztek fejtést: az egyik az Irán középső vidékén fekvő Jazdban, a másik Lurisztánban működött. Majd mindenütt találunk viszont arany-, ezüst-, réz-, ólom- és más ércbányákat, s ezekben élénk kitermelés folyt.

Az iráni Kurdisztán és Azerbajdzsán között fekvő Ganzak vidékén sorakoztak a Zagrosz bányái, ahol amalgámmal és átmosással kinyerhető, igen tiszta vörös aranyat, természetes rögökben található rézgáliccal kevert sárga aranyat, igen nagy mennyiségű ezüstöt, rendkívül tiszta higanyt és az épületbelsők díszítésére, világítására használatos auripigmentet bányásztak. Ganzak egyébként a mágusok és az alkimisták városa volt, azonos az ókori szövegekben szereplő „Mágusok Ekbatánájá"-val. A 10. században még állt itt egy 5. századból való nagy templom; lenyűgöző méretű kupolája tetején ezüst félhold díszelgett.

Itt égett a *Gusnaszp*-tűz, amely sem füstöt, sem hamut nem hagyott maga után, minden bizonnyal finomított nyersolajjal táplálták. A Szent Város közepén tekintélyes forrás fakadt; vizéből megkövesedett ásványi anyagok rakódtak le. Oly sok víz tört elő belőle, hogy hét ágra szakadva folyt; minden ágra épült egy malom, még mielőtt a víz a vastag falak alatt átfolyva elhagyta volna a várost.

Az afganisztáni Pandzsir valamennyi lakója az ezüstbányá-

szatból élt; ezen a vidéken minden oldalról vágatokat vájtak a Hindukus lánchegységbe, s addig szálltak alá ezekbe a tárnákba, amíg csak a fáklyájuk ki nem aludt.

A Zarafsán, Arménia, Pandzsir, Kásán és Iszfahán földjén réz- és ezüstbányák is voltak: ezeket a fémeket a helyszínen dolgozták fel. Kabul környékén, Varszadban a 12. században működött egy kis fejtés, ahol évi száz tonna ólmot bányásztak ki.[1] Nisápurnak türkizbányája volt; ként, higanyt, rézgálicot és sót majd mindenütt bányásztak. Az „ammóniákot", melyből a 13. században a lőport készítették, a Zarafsán felső folyásánál (Szamarkandnál)[2] bányászták, a bóraxot és az antimont Arméniában.

A fátimida kalifák fémkincsük egy részét a Nubia és a Vörös-tenger között fekvő aranybányákból nyerték. Valóságos 10. századi Klondike volt ezen a tájon.

Az ókori Kínához és Indiához viszonyítva Elő-Ázsiában meglehetős lassan fejlődött a kohászat, mégpedig kizárólag azért, mert kevés fa és kőszén állt rendelkezésre. Ez utóbbit mégis használták fűtőanyagként a Zarafsán felső folyásánál, Lurisztánban és a Karmán tartománybeli Bárizban, ahol a 13. században működött néhány közvetlenül felszín alatti fejtés; ám leginkább fával fűtötték a kohókat. Ez vezetett az erdők kiirtásához a Zarafsán felső folyásánál, Gúrban, Kabul vidékén s végül magában Arméniában, Elő-Ázsia „Svájcában", amely Mezopotámiát látta el tűzifával.

Jó néhány megerősített város, így például a széisztáni és a khorászáni[3] városok bejáratát kovácsoltvas rácsokkal vagy tömör vaskapukkal látták el; ezekben egyetlen darabka fa sem volt. A Jákúb (867–878) által emeltetett zárangi erődhöz (Széisztán) öt nagy tömör vaskapu tartozott,[4] az első, Naszr (874–892) alapította bukharaihoz hét.[5] A legszebb munka ez

idő tájt minden jel szerint Mahdija kapuegyüttese volt. Ezt a kikötőt al-Mahdi alapította 916-ban 328 kilométerre Tunisztól; homok borította, lenyűgöző romjai ma is láthatók. E kapuknak minden szárnya nyolc méter magas volt és öt tonnát nyomott; a beléjük vert szögek egyenként tíz kilót nyomtak. A kapukra díszítésül címerfigurákat erősítettek.[6] A Számánidák (874–999) korában Szamarkand évi ezerháromszáz nagy méretű fémlapot szállított ide, természetbeni adója fejében.[7]

Fennmaradt a leírása a roppant vasláncoknak is, melyeket kar vastagságú, egyenként egy méter hosszú szemekből illesztettek össze. Ezeket a láncokat általában hajóhidak rögzítésére, vagy a folyók torkolatának, illetve a kikötők bejáratának az elzárására használták, mint például Derbentben, Türben vagy Szidónban.[8]

Acélt Szamarkandban, Khorászánban és Azerbajdzsánban gyártottak. Igen keresettek voltak a Perszid tartomány-beli Csalak szablyái.[9] Akárcsak a jemeni szablyák és a khatti lándzsák (Bahrein-szigetek); az utóbbiakat valójában Indiából importálták vasáruként, de Arábia fent nevezett kikötőiben még megmunkálták őket.

A legszélesebb körben a jóval bővebben föllelhető rezet használták. Igen népszerűek voltak a berakással díszített réz konyhaedények, műtárgyak, és a műhelyekből hatalmas mennyiségben kerültek ki a művészien megmunkált medencék, kutak, vizeskorsók, lámpák, serlegek, illatszerfüstölők. Ez idő tájt a rézből készült bútorok: ládák, lócák, fiókos szekrények és egyebek fontos szerepet töltöttek be az eladó lányok kelengyéjében.

Moszulban rendkívül pontos mérlegeket, a mi földgömbjeinkre emlékeztető, de a földrészek helyett a csillagképeket

bemutató lapos vagy gömb alakú asztrolábiumokat gyártottak, de kovácsoltak itt sisakot és teljes fegyverzetet is.

A szamarkandi üstkészítők csinosan megmunkált, gyakran ezerliteresnél is nagyobb főzőedényeket gyártottak.[10] A szovjet múzeumok több ilyen példányt is őriznek. A bronzot és a rezet a legváltozatosabb módon díszített kapuk előállításához is felhasználták. Nasszir Khuszrau rendkívüli elragadtatással számol be egy ezüst és arany berakásokkal díszített rézkapuról, amely a jeruzsálemi mecsetet díszítette; mint írja, e kapu szépsége és gazdagsága minden képzeletet felülmúlt; olyan ragyogó sárgarézből készült, úgy szikrázott, mintha csak aranyból lett volna.[11]

Kelet-Irán egyes vidékein és Turkesztánban – Bokharában csakúgy, mint Nisápurban – a 8. és 10. század között kettős hatás érvényesült a bronz megmunkálása terén: részint a régi szászánida mintákat, részint pedig az egykorú kínai munkákat követték. E gyakran igen művészi kivitelű tárgyak közvetítették azután a kettős, kínai-iráni hatást a fátimida műhelyekhez. A fátimida uralkodók kincseinek lajstroma nyomán képet alkothatunk róla, milyen tökélyre jutott a fémmegmunkálás ebben a korban. A kincstári felügyelő jegyzékében a több véka smaragd, rubin, igazgyöngy és más drágakő mellett szerepel még négyszáz nagy aranykétrec, hatezer aranyváza, több száz-ötven kilogrammos ezüstkád, drágakövekkel kirakott, életnagyságú aranykakasok, -pávák, -gazellák, aranypálmák aranyládákban, fegyverek, páncélok – összesen több mint százezer értékes tárgy, melyek közül harmincezer különféle fémekből készült.

A Szászánidák korától fogva szokás volt a rezet ezüstberakással díszíteni, az iszlám országokban azonban a 8. században még csak vörösrézzel díszített bronztárgyakat találunk. Csak

a 9. században tűnnek föl Irán keleti részében az ezüstberakással díszített réztárgyak; a 12. és 13. században azután már komoly műhelyek készítettek ilyen tárgyakat Moszulban és Diarbekirben.

Az indiai eredetű damaszkozás először Iránban hódított a 8. században, majd Régi-Kairóban 9. században. Ez az igen finom művű munka abban állt, hogy közönséges fémtárgyakat nemesfém csíkokkal díszítettek. Kétféle eljárást alkalmaztak: a „damaszkuszit", amikor a kézműves egy előre kivájt rovátkába illesztette az arany- vagy ezüstcsíkot, és a „moszulit", amikor a csíkot a csupán odakarcolt rajzolatra kalapálták.

Igen nagy mennyiségben állt rendelkezésre az ólom: használták az építkezéseknél kövek rögzítésére, a mecsetek tetőzetének befedésére, csövek, vezetékek gyártására.

Ezzel szemben az ónnak szűkében voltak; Malájföldről importálták, és főként a bronz ötvözésére használták föl. Ribandzsin, ez a szogdok lakta város ónedényeket exportált.[12] E könyv írójának is birtokában van egy 13. századi ónedény. Súlya 1265 gramm, magassága 275 mm, legnagyobb kerülete 553 mm. Ezüstabroncs zárja körül, a szájánál két sárgaréz gyűrű fut körbe. Elbűvölő látványt nyújt állatokat, embereket, kúfi feliratokat tartalmazó rajzolataival.

2. Fa- és papíripar

Az erdőkben meglehetősen szegény Közel-Kelet más vidékről importálta az építkezéshez és bútorkészítéshez szükséges fát. Az összeláncolt és vitorlázattal felszerelt rönkök nagyobb szállítmányokban érkeztek Afrikából és Indiából Baszrába.

A famegmunkálás magas fejlettségi fokra jutott. A műbútor-

asztalosok, asztalosok, ácsok különböző nagyságú fűrészekkel, változatos formájú baltákkal, reszelőkkel, kis gyalukkal alakították a fát, s a részeket halenyvvel ragasztották össze. A kézművesek minden városban sok ízléssel és ügyességgel készítették a *musarabiá*-kat, (rácsos balkonokat, ablakokat), *minbár*-okat, a különféle ülőalkalmatosságokat, fiókos asztalokat, *szuffá*-kat (ágyként használatos, széles pultokat), polcokat, a különböző méretű ládikákat, a *kurszi*-kat (hatszögletű, egy lábon álló intarziás asztalokat), nem is beszélve a házbelsőket, lépcsőket, kapukat, válaszfalakat díszítő áttört fafaragványokról.

A felsorolt tárgyakat késsel vájt faragványokkal vagy intarziával díszítették. A kézművesek a közönséges fába nemes faanyagból: paliszanderből, fekete ébenfából, tikfából, rózsafából, kampcsfából készült' csíkokat és elefántcsont, gyöngyház-, réz-, ezüst- és aranydarabkákat illesztettek. Igen értékes sakkjátékok és szépen megmunkált ládikák is kikerültek műhelyeikből.

A papír előállításának titkát kezdetben csak feltalálói, a kínaiak ismerték; a 7. századtól fogva azonban Szamarkandban is gyártottak papírt. Szamarkand hosszú időn át a szép papír fővárosa maradt. Az ókorban pergament (az asszíroknál), pálmalevelet (Indiában) és papiruszt (Egyiptomban) használtak. A 10. század elején azonban az iszlám országokban teljesen felhagytak a pergamen, a pálmalevél és a papirusz használatával, s mindenütt papírmalmokat állítottak föl.

Ezt az iparágat a barmakida vezérek (749–803) szervezték meg a 8. századi Bagdadban; innen terjedt el azután Damaszkuszig, Tiberiasig és Tripoliig (10. század). A 12. században a muszlim Ibériai-félszigettől egészen Hatíbáig mindenütt működtek papírmalmok.

A kínai papír alapanyaga a bambusznád, illetve a selyem

volt, a gyapotból gyártott papírt Kelet-Iránban találták föl.[13] Mindamellett a finom papírt továbbra is Kínából importálták, szárazföldi úton.

Az ókorban csak a pergamentekercseket ismerték; az iráni kínaiak vezették be a szászánida kori Elő-Ázsiában a könyvkötés mai módját. Átvették a kínaiaktól a kötött papírméreteket is. A *manszurit (in-folio)*[14], a *bagdádit (in-quarto)* és a *szulosz-t (in-octavio);* akárcsak manapság, akkor is ez utóbbi volt a legelterjedtebb méret. Ezeket a méreteket az örmények, sőt a bizánciak is elfogadták.

A nyomtatás feltalálását a kínai Turkesztánban élő manicheusoknak tulajdonítják. A párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött legrégibb nyomtatott töredékek valóban 9. századi khotáni és ujgur szövegek, melyek hittérítői célzattal készültek. Ez a mesterség a Tarim-medencétől egészen a Távol-Keletig elterjedt, hiába állt ellen makacsul a terjedésének a kínai művelt réteg, lévén a nyomtatás akkoriban a manicheus és buddhista hittérítés közvetítője.

Ugyancsak a kínai Turkesztánban találták föl a 13. században a mongol szövegek nyomtatására szolgáló, szétszedhető, bronzból gyártott ujgur betűket. Kevéssel ezután, 1293-ban a Kihátuk idejében (1291–1295) a mongolok egyszerre vezették be a perzsiai Tabrizban a nyomtatást és a kínai „közgazdászok" találmányát, a bankjegyeket. E két ugyancsak különböző dolgot Perzsiában egyazon szóval illették: *csáv*. A mongol közigazgatást természetesen csábították ezek a káprázatos újdonságok; olyannyira visszaéltek a „bankóprés" intézményével, hogy a 13. századra egyaránt csődbe juttatták az államkasszát és a pénznyomdát. Szerencsére azonban az érettebben gondolkodó genovaiak magukkal vitték az Itáliai-félszigetre a szétszedhető betűkkel nyomtatott könyvek és a „bankók" titkát (14. század eleje).

Az üveg – szülőhazája Fönícia – mindenkor nagy szerepet játszott a keletiek ipari tevékenységében. Gyártása már a 6. században magas fejlettségi fokot ért el, s azután is egyre tökéletesedett. A 10. században Khuzisztán, Egyiptom és Szíria minden országba szállított üvegneműt.

A műhelyekben, ahonnan mindenféle ízléssel és fantáziával gyártott palackok, üvegcsék, serlegek és amforák kerültek ki, hol fújták, hol öntötték vagy metszették az üveget. Különösen nagy hírnévre tett szert az aleppói üveg, „sehol másutt a világon nem lehetett szebb üvegtárgyakat látni, mint itt". Nászir Khuszrau azt írja: ha az ember az üvegkészítők bazárjába lépett, úgy megszédült az edények szépségétől, hogy nem tudta magát rászánni a távozásra.[15] Az aleppói árut minden országba szállították, gyártottak különféle üvegeszközöket is a kémikusoknak; többek között lepárlásra szolgáló edényeket, üvegcséket, üvegcsöveket. A türoszi és tripoli üveggyártásnak is nagy volt a becsülete; Damaszkusz aranyozott üvegtárgyakat exportált, Régi-Kairó műhelyeiből igen nagy tisztaságú üveg került ki, amely a smaragdhoz volt hasonlatos.[16] Akárcsak Perzsiában és Irakban, itt is hegyikristályt dolgoztak föl; igen szép tárgyak maradtak fönn a szászánida korból.

A 10. századi Egyiptomban és Szíriában olyan fejlett volt az üveggyártás, hogy a fűszeresek egy sereg árucikket kínáltak üvegcsékben, széles szájú üvegekben, melyeken feltüntették az áru megnevezését és súlyát. Ezeket az üvegtartályokat ráadásul adták a vevőknek. Régi-Kairó romjai között nagy számban találtak ilyen üvegmaradványokat; még mindig jól láthatók rajtuk a számjegyek és a feliratok.

A 11. században már gyártottak üveglapokat – *samszijjá*-nak

nevezték őket, ami szó szerint azt jelenti: olyan fal, amelyen áthatol a nap[17] –, és ablakot vágtak belőlük, a 12. században pedig megjelentek a „mecset-lámpások". Ezek a díszes porcelánlámpák öblös szájú edények voltak; hol jobban, hol kevésbé kigömbölyödő hasukra karikákat erősítettek, ezeken fűzték át azokat a láncocskákat, melyekre a lámpát felfüggesztették. A láncok egy strucctojás nagyságú gömb alatt futottak össze. A gömb ugyanabból a porcelánmasszából készült, mint maga a lámpa, és a fény visszaverésére szolgált. A lámpatest belsejében levő tartályban volt az olaj; a zománcozott vallási feliratokkal, virágokkal ékesített lámpán gyakran ott díszelgett annak a fejedelemnek a címere, akinek a számára a lámpát készítették, vagy aki a mecsetnek adományozta. Ezek a gyönyörű, makulátlan fehér, kék vagy zöld lámpák minden valószínűség szerint a Tűztemplomok, illetve a szászánida paloták lámpáinak mintájára készültek, és a mecsetek boltíveiről, boltozatairól csüngtek alá. Kairóban az Arab Művészet Múzeumában található a legszebb lámpagyűjtemény. Őriznek itt a piros, a zöld és a sárga két-háromféle árnyalatát vegyítő, finom üvegből vágott ablaktáblákat, melyeken a mintákat ólomszegély választja el. Ilyen ablakok díszítették a palotákat, a síremlékeket, a mecseteket. Az Omajjádok damaszkuszi mecsetjében hetvennégy ovális, festett üvegablak sorakozott egymás mellett; ha a nap sugarai érték őket, olyan szikrázóan ragyogtak, hogy majd belekábult az ember.[18] A 12. században a szaracénok vezették be a szicíliai Palermóban az üvegablakok használatát.

Gurgánban nemrégiben tártak föl[19] a 12. századból való, rendkívül gondosan feldíszített üvegtárgyakat, üvegcséket, palackokat. Említsünk itt példa gyanánt egy ezüstdugóval és kúfi felirattal ellátott, hosszú nyakú, fehér, metszett palackot,

egy 160 mm magas üvegcsét, szivárványszínekben játszó csiszolt díszekkel, egy zöld üvegből metszett, 195 mm magas palackot, ötszögletű szájnyílással, a hasán három sor, körlapocskákból álló csiszolt díszítménnyel, egy 125 mm magas, fülekkel ellátott öntöttüveg edénykét, kidomborodó indadíszekkel. A teheráni múzeum sok ezekhez hasonló üvegtárgyat őriz, a formák és a díszítmények változatossága, a tökéletes kivitelezés készítőik ügyességét dicséri.

A keresztes háborúk befejeztével Velencében is kezdtek üveggyártással foglalkozni: a nyersanyagokat Szíriából és Egyiptomból importálták, az első munkások szaracénok voltak. A méltóságos Signoria magának tartotta meg a gyártás „titkát", ha kellett, politikai bűntett árán is; a titkot azonban mégis felfedték, és a 17. századra az üveggyártás általánosan elterjedt Európában. Fennmaradt egy szerződés, amely a törött üvegneműk kivitelét szabályozza. A szerződés, melyet VI. Boémond, Antiokhia hercege és Tripoli grófja kötött Contarinival, a velencei dózséval 1277. június 1-én az alábbi kikötést tartalmazza: „Ha egy velencei törött üveget szállít ki a városból, köteles megfizetni a *zimmi*-t."

A kerámiaipar igen korán kibontakozott a Keleten; részint azért, mert a zománcozott, égetett cserépburkolat döntő szerepet játszott az iszlám országok építészetében, részint pedig amiatt, hogy a lakosság elsősorban égetett cserépből és zománcos fajanszból készült asztali edénynemüt és konyhaeszközöket használt.

Közép-Ázsia, Perzsia, Mezopotámia, vagyis mindazok a vidékek, ahol a legfőbb építőanyag a tégla volt, a 12. században mind mesterei voltak a zománctégla-gyártásnak: ezek a fajansztáblák díszítettek sokszínű kockáikkal minden épüle-

tet. Az Ibériai-félszigeten és valamennyire Marokkóban is híven utánozták ezeket a mozaikokat. Szíriában, Arábiában és Egyiptomban, ahol a házakat kőből építették, a zománcos fajansz semmiféle szerepet nem játszott; de itt így ugyanilyen díszítő hatást értek el a helyszínen bőségben rendelkezésre álló, különféle színű márványokból kirakott mozaikokkal. Egyiptomban gyártottak zománcos fajanszot, és Naszir Khuszrau régi-kairói utazása során hosszasan csodálta az itteni tálakat, csészéket, edényeket, melyek olyan finom és áttetsző fajanszból készültek, hogy át lehetett látni a falukon.[20] E műhelyekből olyan darabok is kikerültek, melyek a régi halványzöld kínai porcelánt utánozták, melyet szogd szóval az „Ég fiának", *faghfuri*-nak neveztek.

A szaracén agyagművesség igen erős kínai-iráni hatást mutat, az egyszínű kék vagy zöld zománccal festett pártus és szászánida kerámia, melyet hol vésett, hol a címerekére emlékeztető stílusban festett szkíta eredetű motívumokkal díszítettek, a Hánok és más kínai dinasztiák finom mívű zománcait utánozta. Az afganisztáni Khorazmban és a Szamarrában talált darabok és törmelékek alapján a 9. századra vagy annál még régebbre tehetjük e kerámiák egy részének keletkezési idejét. A Laskari-Bazarban, Szúzában, Kásánban és a mongolok által 1221-ben lerombolt Rej városában végzett ásatásokból temérdek ilyen fazekasáru került elő. Ez a zománc annak köszönhette különös ragyogását, hogy aranysárga színben tükrözte vissza a fényt. Ezt a hatást – a szászánida mesterek találmányát – réz- és ezüstoxid segítségével érték el; az iszlám történelem során többször is változtattak az eljáráson.

A 12. század végétől és a 13. századtól a Távol-Keletről megtérő szeldzsukok új titkokat hoztak magukkal; ők azon-

ban csak fehérrel, feketével és barnával dolgoztak, Perzsiában sokkal gzadagabb volt a színskála.

Moszul a mázatlan edények gyártásának a központja volt; az itt készült darabokat kidomborodó díszítményekkel – emberalakokkal, állatokkal, feliratokkal – látták el; Rejben és Rakhában mázas edényeket formáltak, melyekre a figurákat, az arabeszkeket vagy a betűket türkizkék alapra festették, aranybarnával. A kerámiák egyik fajtája a miniatúrákat utánozta; fehér vagy kék alapra festettek mintákat; egy másik fajtánál a díszítő elemek mély sötétje türkizkék alapból válik ki.

Párizs, London, Berlin és New York múzeumaiban e kerámiák valamennyi fajtáját megcsodálhatjuk.[21]

4. *Vegyi ipar: színezőanyagok, illatszerek, cukor, gyertyák, szappan, pótcikkek*

A keleticknél a középkorban némely misztikusok az elixirről, a bölcsek kövéről és a fémek átváltozásáról elmélkedtek. Ezen ők inkább a lélek elragadtatott állapotát értették, mintsem az elemeket, de sokan mások, kizárólag a kereskedelmi érdek által vezérelt szakemberek, elszántan kísérleteztek fémekkel, sókkal, savakkal, színezőanyagokkal, zsíranyagokkal, különféle kőzetekkel, vérrel, tejjel, mézzel, vizelettel, mérgekkel, ellenmérgekkel, emberi vagy állati testrészekkel; a *marszad*-okban e valóságos laboratóriumokban, valamennyi akkoriban ismert egyszerű és összetett anyaggal megpróbálkoztak.

Ezek a vegyészek kísérletet tettek rá, hogy elemezzék az anyagokat, megmérjék a súlyukat, tanulmányozzák fizikai jellemzőiket. Ebből a szempontból a Szászánidák örököseinek

tekinthetők, akik viszont az ókori Kínától és Indiától kaptak ösztönzést. A szászánida korban minden uralkodónak, minden tudósnak, sőt némely gazdag embernek is volt laboratóriuma. E laboratóriumokban hatalmas mennyiségű, különös porcelán-, üveg-, homokkő-, acél-, bronz-, arany- vagy más fémeszköz sorjázott; különféle kemencék voltak itt, melyekkel lehetett kis lángon égetni, pörkölni, kiégetni; görebeik és lombikjaik fagyasztáshoz, sűrítéshez, párologtatáshoz, vegyítéshez és más műveletekhez szolgáltak, és ezenkívül mindig akadt egy tudós mérleg öt serpenyővel. Az ötből egy mozgott, egy meg a vízen úszott; ezen a mérlegen a speciális súlyok segítségével azt is meg lehetett állapítani, hogy miféle természete van a vizsgálandó anyagnak.

Ezenfelül bámulatra méltó pontossággal kitöltött táblázataik voltak az elemekről, illetve a természettől fogva összetett anyagokról. Így azután a súlyok összehasonlítása alapján megkülönböztették a kecsketejet a tehéntejtől, a hindusztáni cukrot az irakitól, az Amu-Darja vizét a Nílus vizétől, a marhafaggyút a birkafaggyútól, a szezámolajat az olivaolajtól, az igazi ceyloni zafírt a műzafírtól, a vörös-tengeri gyöngyöket a Perzsa-öbölből halászott gyöngyöktől, és még hosszan folytathatnánk a sort.

A középkori vegyészek addig munkálkodtak, míg sikerült tartós színezőanyagokat előállítaniuk a selyem, a gyapjú, a pamut, a papír, a porcelán, az üveg és még jó néhány egyéb anyag megfestésére. Oly kitűnő minőségű festékeket használtak, hogy színeik tíz évszázad múltán is megőrizték élénkségüket, amint az ásatások során talált textildarabok, mozaik- és cseréptöredékek tanúsítják; megrökönyödött vegyészeink olykor hosszan tűnődnek azon, vajon milyen receptekkel érték el ezt a bámulatos eredményt.

Igen fejlett volt az illatszerek gyártása, minthogy a keletiek nagy fogyasztói voltak e cikkeknek. Az ókorban még nem ismerték a virágesszenciákból készített illatszereket, csak a tömjént, a mósuszt, a nárdust, a mirhát és más, Keletről származó illatos anyagokat, melyeket füstölésre használtak. Az a finom művészet, hogy a különböző virágok illóolaját kivonják, és üvegecskébe zárják, a zoroasztriánusok körében született meg a szászánida korban; az illatszerek ugyanis komoly szerepet játszottak Ahuramazda kultuszában. Ez a hagyomány fennmaradt az iszlám korban, a nagymecsetek előtt mindig ott voltak az illatszerárusok, akik, akárcsak hajdan a szászánida mágusok a Tűztemplomok előtt, ellátták a híveket illatszerekkel.

A virágok esszenciájáról először egy 6. századi párszi műben esik szó, amelyben II. Khuszrau (590–628) a legjobb parfümök felől kérdezgeti apródját, Khus-Arzúkot. Nézzük, melyek voltak azok a szerek, melyek illatát Khus-Arzúk nézete szerint a szászánida ínyencek a legnagyobb élvezettel szippantották be: a királyi jázmin, a perzsiai rózsa, a nárcisz, a kámfor, az ibolya, a bazsalikom, az indiai lótusz, a majoránna. A király az alábbi feleletet kapta arra kérdésre, hogy melyik a parfümök királynője: „királyi rózsa, perzsiai rózsa, szamarkandi bazsalikom, a tabarisztáni cédrátvirág, albán tavirózsa, háromszoros adag indiai aloéesszencia, tibeti pézsma és szikhri ámbra elegye!”

Khus-Arzúk még azt is állította, hogy a nárciszparfüm az ifjúság jelképe, a rózsaparfüm a szerelemé, a bazsalikomparfüm a gyermeki szereteté, a violaparfüm a barátságé.

A perzsiai Sápur városa messze földön híres volt illatszereiről. Kilencféle esszenciát pároltak itt, köztük az ibolyáét, a nárciszét, az orgonáét, a zawbaq-i (ma: Szumátra) orgonáét,

a mirtuszét és a majoránnáét. A sápuri párszik vezették be Kúfában a szekfűesszencia előállítását.[22]

Gúr (a mai Firuzábád) az illatos vizek gyártásának műhelye volt. A feltehetően indiai eredetű gúri rózsa, a százszirmú rózsa, a mi „iszfaháni rózsánk" igen híres rózsavíz alapanyagául szolgált, melyet üvegcsékben szállítottak a világon mindenfelé, többek között Indiába, Kínába, Arábiába, az Ibériai-félszigetre.[23] Gúrból exportáltak datolyapálma, naracsfa és pézsmaillatú fűzfa virágából készült vizeket is.

Egy másik, nem kevésbé fontos – vélhetően indiai eredetű – iparág azzal foglalkozott, hogyan lehet a cukornádból kivonni és finomítani a cukrot. Elő-Ázsiában a szászánidák terjesztették el ezt az ipart, akik Khuzisztán tartományban intenzív cukornád-művelést honosítottak meg. Az iszlám korban ez a növényi kultúra elterjedt a Földközi-tenger vidékén. A 10. és 11. század folyamán a mai perzsa Beludzsisztánban található Szarbáz városa kandiscukrot (a perzsa *kájendi*, „ropogtatni való" szóból) állított elő. A khuzisztáni Gundésápur nagy mennyiségű *tabarzád* (a perzsa *tabarzad*, „kristályosított" szóból) cukrot exportált.

Egyiptomban a cukorgyártás csak a 12. és 13. században játszott komoly szerepet, de ekkoriban is gyakran archaikus formában űzték. Egy ősi szokás szerint a cukrot náddarabkákba töltötték, ezek mindkét nyílását gipsszel betömték, és így árulták a boltokban.

A keresztes hadjáratok idején a Türoszban megtelepedett velenceiek megtanulták a cukorgyártást, amely ez idő tájt már meghonosodott az Ibériai-félszigeten és Szicíliában, ahol a muszlimok szélmalmokat használtak a cukornád összezúzására.

A vallási előírások nyomán óriási mennyiségű gyertya fogyott a mecsetekben és a szent helyeken, a szent éjjelek idején ugyanis a csillárokat és a *minbár*-ok lépcsőit káprázatosan kivilágították; ezenfelül a hívők gyakran tettek fogadalmat, hogy egy vagy több meghatározott súlyú gyertyát gyújtanak a mecsetek belsejében. Ezzel magyarázható a legkülönfélébb színű és formájú gyetyák óriási mennyisége; egyébként a szent helyek szomszédságában mindig tolongott a sok gyertyaárus, akik kitűnő üzleteket csináltak.

A szászánida korban a mágusok meghatározott növényeket használtak a szent tűz meggyújtására. Ezek közé tartozott a *Seidlitzia Rosmarinus* vagyis az *usnán,* amely Perzsiában a fűzfákon terem. Az *usnán* hamuja megtisztítja a bepiszkolódott tárgyakat és testeket. Ezt a hamut a Tűztemplom ereklyéjének tekintették, és igen keresett volt; innen az alkáli szóda (az arab *szud-al-qali*-ból) eredete is.[24] A hamut olvasztott faggyúval vagy olajjal keverték, s így kiváló szappant készítettek. Bagdadban a szappanfőzők céhe szerfölött meggazdagodott. Némely iszlám államban a szappanfőzés állami monopólium volt, így például Egyiptomban és Tuniszban, ahol kitűnő szappant állítottak elő olivaolajból.

Előfordult, hogy a zsiradékot importálták; ennélfogva Egyiptom, amely nagy szezámolaj- és lentermelő volt, 1300 tájékán minden évben átvette Mallorca egész olivaolaj-termését. Az afganisztáni Balkh, a perzsiai Arágán, az iraki Rakka híresek voltak szappanjaikról.[25]

A szappanfőzők céhe a legfontosabbak közé tartozott; a középkori muszlimok ugyanis naponta fürödtek, fehérneműjük és turbánjuk mindig kifogástalan fehér volt. Ebből a szempontból alaposan eltértek a többi korabeli országtól.

1600 tájékán egyébként az inkvizíció az Ibériai-félszigeten ennek alapján különböztette meg a muszlim spanyolokat a megtért spanyoloktól.

A 10. és a 11. század folyamán Keleten mindenből valódi darabokat állítottak elő; a 12. századdal azonban kezdetét vette a hamisítások és csalások kora. Ennek több kiváltó oka is volt: lehanyatlott a tengerentúli kereskedelem, a Selyem-úton és a Földközi-tenger térségében nem volt biztonságos a forgalom, a kínai kikötőket lezárták a szaracén kereskedelem előtt, az Indiába vezető utakon eluralkodott a kalózkodás, és mindez együtt egyre jobban emelte a behozott termékek árát. Ezzel egyidőben a muszlim nagyvárosokban a népesség különböző rétegeiben kialakult a jobb élet, sőt a fényűző életmód iránti igény, s így jelentősen megnövekedett és szünet nélkül tovább bővült a fogyasztás. Az emberek igényei napról napra nőttek, az iparosok elkezdtek *badal*-okat, „pótcikkeket" gyártani. A bazárokban ekkortól lett szokás hamis gyöngyöt, hamis hennát, műkámfort árusítani, az éttermekben ettől fogva szolgáltak föl kisebb vagy nagyobb mértékben hamisított, de mindig óriási leleménnyel tálalt étkeket. Igencsak körültekintőnek kellett lennie annak, aki első látásra meg akarta különböztetni a *badal*-t, a „pótcikket" az *aszl*-tól, vagyis az erdeti terméktől. Egyébként a szakértők sem maradtak tétlenek; a csalások megakadályozására létrehozott hivatal[26] munkáját megkönnyítendő kézikönyvekben leplezték le, miféle eljárásokkal lehet csontenyvből vegyi úton húst kotyvasztani, hamishúslevest rizs nélkül főzni, műcukrot és egyebeket előállítani. Sajnos e könyveknek mind ez ideig egyetlen példánya sem került elő, hogy bővebb részleteket meríthetnénk belőle. Mindössze annyit tudunk, hogy a lenolajat babliszt és az olajütőkben visszamaradt üledék keverékével helyettesítették, viaszból gyár-

tottak ámbrát, tatárországi ultramarint indigóból és „mogrebi homokból", illetve *szidr*-ból (jujubafa porrá tört leveléből) és eper- vagy fűzfa leveléből, időnként timsóval és sártök belével elegyített rózsavízből keverték.

A gyógyszerészek is szemrebbenés nélkül árusították hamisított szereiket, így például a bambusz meghatározott fajtájának a csomójából származó por, a *tabasir* helyett csontszenet, tömjén helyett illatosított gyantát; a sóval és ecettel összegyúrt szőlőpépet a tamarindfa gyümölcseként kínálták.

5. Textilipar: len, vászon, selyem, szőnyeg

A középkorban nagy hírnévnek örvendtek az iráni kelmék. Gyapjút, selymet, gyapotot, lent és kendert fontak és szőttek, mert az iszlám egyaránt örökölt az egyiptomi textilgyártástól, a hindu pamutgyártástól és a Kínában született, de Iránban már a középkor elején meghonosodott selyemgyártástól.

A textilgyártás Egyiptomban magas fejlettségi fokot ért el, a lent tökéletesen dolgozták föl. Damietta közelében, Dabiq környékén gyártották az elképzelhető legszebb lenvásznat, a *dabiqi*-t, melybe néha arany- vagy ezüstszálakat kevertek, hogy csillogó legyen.[27] Volt egész vékony, áttetsző változata, melyből turbánt csináltak, és volt vastag is, amelyre térképet rajzoltak; ez utóbbit festővászonnak is használták. A választékosan öltözött emberek ez idő tájt ötven méter, vékony dabiqiből[28] csavarták föl a turbánjukat. Egy vég *dabiqi* nagyjából 100 dinárt ért.[29]

Az egyiptomi Damietta és Tennisz városában különlegesen finom fátyolszövet készült, a *qaszab*.[30] A damiettai qaszab fehér volt, a tenniszi színes.[31] Ebből a kelméből turbánokat,

ruhákat és női fátylakat készítettek. Naszir Khuszrau, akinek utazásai során alkalma volt megcsodálni a *qaszab*-szövő munkások ügyességét, feljegyzi, hogy egy perzsa uralkodó, Adudad-Daula 20 000 dinárt küldött Tenniszbe, hogy ebből a híres-nevezetes kelméből csináltasson magának ruhát, a *qaszab* azonban az egyiptomi kalifa kiváltsága volt, és a fejedelem küldöttei hiába vesztegeltek hónapokon át a városban.[32] Tenniszben igen finom, egyetlen darabból álló ingeket is készítettek, melyek alapanyagát aranyszállal kevert lenből szőtték; ezeket az ingeket a kalifának szánták, darabja 1000 magrebi dinárt ért.[33] Az egyiptomi műhelyek remekei közé tartozott még egy kamélcon nevű anyag, melynek színe a nap különböző óráiban más és más volt[34], továbbá a színnyomásos lenszövet.[35] Fajjúmban olyan lenfüggönyöket szőttek, melyeknek párja háromszáz magrebi dinárba került.[36]

Tennisz évente 30 000 dinár értékben exportált a legfinomabb lenkelméiből,[37] a Fátimidák idejében azonban betiltották a kivitelt, és a teljes előállított mennyiséget az egyiptomi udvar kizárólagos használatára rendelték. E tilalom következtében a perzsiai Sziniz és Kázirún, valamint az azerbajdzsáni Derbent városában elsajátították az Egyiptomban alkalmazott eljárást.[38] A lent kezdetben Egyiptomból hozták be, később Adudad-Daula (494–987) erőfeszítéseinek eredményeképpen Iránban termesztették.

Perzsiában Sziniz, Gandába és a Perzsa-öböl menti Tawwag városában gyártottak lenárut, de az ipar központja Kázirúnban volt.[39] Szövőmunkások százezrei dolgoztak itt az állam, illetve a koncessziók tulajdonában levő manufaktúrákban. A lent először vízzel teli kádakban áztatták, míg a rostok szét nem váltak, azután gondosan megmosták a kázirúni Rahbán csatorna fehérítő hatású vizében, végül az asszonyok megfonták, és a

férfiak megszőtték. A 9. században az egyiptomi takácsok keresete napi fél dirhem volt, amiből csak éppen hogy futotta a betevő falatra, ez ügyben panaszkodtak is a tellmahrai Dionüsziosz pátriárkának.[40] A 10. és 11. század folyamán bérük jelentősen emelkedett.

A műhelyekből kikerülő végeket bálákba rakták, zsinórral átkötötték, annak rendje és módja szerint ellátták a *raqam*-mal, vagyis a gyártási bélyegzővel, melyen a minőséget és a mennyiséget tüntették föl, majd útnak indították; a kázirúni exportkereskedők olyan becsületes üzletemberek hírében álltak, hogy egy-egy ilyen bála akár hatszor is gazdát cserélt anélkül, hogy felnyitották és megvizsgálták volna.[41]

A gyapot Khoraszánban mát a kusán korban (i. e. 1. századtól i. sz. 3. századig) meghonosodott, és a szászánidák idejében még szélesebb körben elterjedt a termesztése.[42] A pamutipar Khorászánban olyan magas fokra jutott, hogy Kínába,[43] Bagdadba és Egyiptomba exportáltak pamutkelméket. Ezután Szíriában is meghonosodott a gyapot a hamdánida kurd fejedelmek idejében, még később pedig Észak-Afrikában és az Ibériai-félszigeten is.[44]

Pamutanyagokat a perzsiai városok közül Mervben, Nisápúrban, Balkhban, Bukharában, Gahrumban, valamint egész Széisztánban és Karmánban szőttek. Bakharában jó hírnévnek örvendő, színnyomásos pamutvásznat gyártottak, a *zandanigi*-t, Gahrumban *burd* és *karbász* nevű pamutkelméket, valamint tiszta pamutból szőtt szőnyeget, a *zilusz*-t, mellyel a mecseteket díszítették.[45] Egy vég pamutkelméért a 10. században 30 nisápúri dinárt kértek.

A Szinizben gyártott „fehérnemű" messze földön híres volt, *szinizi*-nek hívták, az egyiptomi Dabiqban gyártott vásznat pedig *dabiqi*-nek.[46] A tiszta lenből készült vászonnemű termé-

szetesen kizárólag a gazdag és elegáns emberek igényeit szolgálták, de Mervben gyártottak pamutflanellt is,[47] ez mindenki számára hozzáférhető kelme volt, belőle készült az egyszerű emberek fehérneműje és turbánja.[48]

A selyemgyártást a szászánida korban honosították meg Elő-Ázsiában. A nyersanyagot hosszú időn át Kínából, majd Khotánból és Szamarkandból importálták, ám a 6. századtól a selyemhernyótenyésztés elterjedt Kelet-Iránban, először Mervben, azután Gurgánban és Tabarisztánban is.[49] Ez utóbbi tartomány már akkor is, akárcsak napjainkban, a selyemszál- és selyemszövet-export fontos központja volt;[50] a selyemgyártás azután szinte mindenütt fejlődésnek indult, kivált a Karman tartománybeli Jazdban és Bammban, valamint a khuzisztáni Susztarban létesült sok műhely.

A khorászáni Szarkhsz a nőknek szőtt fátylairól és arannyal átszőtt szalagjairól, Szimnán pedig népszerű fejkendőiről volt híres. A gurgáni és tabarisztáni szövet, a *dibág* a kínai selyemkelmék mintájára készült; a szaténok közül a jazdiak voltak a legfinomabbak. A szászánida korban egyébként olyan szép és gazdag kelméket szőttek, annyi ügyességgel cifrázták és hímezték őket, hogy nem csupán a fejedelmi udvarok tagjai és az előkelő nemesek öltötték őket magukra, hanem még a Távol-Keletre is exportáltak belőlük. A selyemkelméket leggyakrabban vadászjelenetekkel, állatok viadalával, vallási jelképekkel, elszórt virágmintákkal vagy virágfüzérekkel díszítették.

Perzsiában nem találtak szászánida kori textiliát, minden bizonnyal azért, mert temetkezési helyre sem bukkantak. Találtak azonban másutt, az eredeti előállítási helyüktől távol eső, különböző vidékeken; ez is azt igazolja, hogy az iráni kelmék igen sokfelé eljutottak. Így például találtak anyagmarad-

ványokat egyfelől Japánban, a narai császári kincstárban, másfelől a nyugati királyi gyűjteményekben, illetve egyházi kincstárakban.[51]

Szicíliában a fátimida, majd a normann uralom idejében ugyancsak gyártottak aranyszállal átszőtt kelméket; hol selyemmel hímeztek arany alapra, hol aranyszállal selyemre. Nyugaton igen sok példányt őriznek effajta szövetekből az egyházi kincstárakban; az egyik legszebb a német császárok Bécsben őrzött koronázási ruhája, amely a 12. században készült a Hohenstaufenek számára.

A muszlim Egyiptom első szöveteihez a kopt művészettől kölcsönözte a gyártási eljárást és a díszítést, később azután a szászánida irániak és a bizánciak hatására arabeszkekből és betűjelekből álló mintákat is alkalmazott. A Louvre-ban található egy szászánida selyemtöredék, mely a Saint-Josse-i templomból származik (Pas-de-Calais); óriási elefántok emelkednek ki a piros alapból, a szegélyt egy sor teve díszíti, és az alábbi felirat olvasható rajta kúfi írásjegyekkel: „Dicsőség és boldogság Abu-Manszúr qádinak, Allah gyarapítsa gazdagságát!"

Még a 10. század előtt szír takácsok honosították meg Andalúziában a selyemszövést; különlegesen finom, aranyszállal átszőtt, bámulatos selymeket állítottak itt elő.

A Közel-Kelet mind a mai napig utolérhetetlen nemzeti ipara vitathatatlanul a gyapjú-, selyem-, kecske- vagy teveszőr szőnyeg szövése. A bársonyos puhaságú szőnyeg, a *qali* csak 1000 után jelent meg Iránban. Azelőtt csak a hímzett szőnyeget, a *qilim*-et ismerték, melynek alapanyaga a kecskeszőr volt; pamutszálat Kelet-Iránban használtak először, mielőtt meghódította volna a Közel-Keletet. Mindamellett a középkorban a szőnyegek, a fali kárpitok, a függönyök, a szép sátrak és az

imaszőnyegek csak az iszlám keleti területein voltak nélkülözhetetlen berendezési tárgyak, a földközi-tengeri országokban nem vették még át a használatukat.

A vállalkozók falvakban rendezték be műhelyeiket, s a nőket és a gyerekeket dolgoztatták. A munkások színes rajzmintát kaptak, mindegyikük a szőnyeg egy meghatározott mintáját szőtte. Munkájuk ritmusát egy erre az alkalomra való ének adta meg, mondhatnánk úgy is, ez irányította a munka menetét, a taktusok jelezték, hány csomót kell kötni, milyen színt kell felhasználni. A munkások így gyorsan és hibátlanul dolgoztak, majd amikor elkészültek a szőnyeggel, a vállalkozó megfizette a bérüket, s ezen túl kisebb ünnepséget rendezett a számukra, ahol ehettek és ihattak.

A szőnyegeket változatos mintákkal díszítették; témájukat vagy a természetből merítették (virágok, fák, állatok), vagy erősen stilizált írásjeleket használtak, vagy vadászjeleneteket, karavánokat, elefántcsatákat ábrázoltak. A legszebb mintákat a szászánida korban ötlötték ki, a középkor vége felé azonban visszaesett az állatmotívumok felhasználása, és egyre inkább tért hódítottak az arabeszkek.

A legszebb darabokat a kínai Turkesztánban és Mongóliában találták. Ezeken nyomon követhető, hogyan váltak díszítőelemekké a kínai írásjelek.

Ghardzsisztán, „Perzsa" tartomány, Azerbajdzsán, Tabarisztán és Bukhara szőnyegei nagy hírnévnek örvendtek; a legkeresettebbek azonban az iszfaháni szőnyegek voltak.[52] A médiai, azerbajdzsáni szőnyegek – ekkoriban „örmény szőnyegeknek" nevezték őket – döntő többségének piros volt az alapszíne, a hozzá való cinóberfesték, a *qarmaz* a Marand vidékéről származott.[53] Ezen a vidéken a leghíresebbek a qaliqalai szőnyegek voltak. Ezenfelül majdnem mindenütt fontak még

gyékényeket sásból *(halfá)* vagy rizsszalmából; a legszebbeket a Perzsa-öböl menti Abbádánban készítették.[54] Ezek szolgáltak mintául az Egyiptomban és „Perzsa" tartományban font gyékényeknek.[55]

6. Gépipar: ingák és különféle önműködő szerkezetek, szivattyúk, malmok

Az 1. században élt zoroasztriánus mágus, Apollóniosz híres mestere volt az önműködő óraszerkezetek készítésének: ez utóbbinak nagy hagyománya volt szülőhazájában, Iránban, ahol a templomokat és a szászánida királyok palotáit bámulatos szerkezetekkel ékesítették.

624-ben, egyik hadjárata során Hérakleiosz elfoglalta a II. Khuszrau által kiürített királyi várost, az Urmia-tótól délre fekvő Ganzakot. A Kédrénosznál idézett Théophanész azt írta, hogy mihelyt behatolt a Királyok Templomának nagy termébe, mely feltehetően mintául szolgált a Hagia Szophia megépítéséhez, megpillantotta „Khuszrau förtelmes bálványát (Ormuzd[56]) és ez utóbbi képmását, amely a palota gömb formájú mennyezetén (a kupolán) kapott helyet, körülötte a Nap, a Hold, és a csillagok, melyeket a bálványimádók (a Zoroaszter-hivők) istenek (angyalok[57]) gyanánt tisztelnek; körös-körül a ő hírvivőik (arkangyalok, *amesa-szpenták),* kezükben jogar (megkülönböztető jel). Itt ez az Isten ártánya olyan szerkezeteket állíttatott föl, melyekből cseppek hullanak, mintha esne az eső, és mennydörgésszerű robajok jönnek." Ez a szerkezet, melyből a bizánciak egy kukkot sem értettek, valójában a teljes égboltozatot ábrázoló óriásinga volt. II. Khuszrau híres trónusa a ktésziphóni palotában

ugyancsak egy bámulatra méltó óraszerkezetet tartalmazott. Az ébenfából, elefántcsontból és aranyból készült hatalmas bútordarabot arany és lazurkő kupola borította, amely az állócsillagokkal teleszórt égboltozatot ábrázolta, és akárcsak a Hold és a Nap havi és évi járása során, 24 óránként egyszer megfordult saját tengelye körül. Egy szellemes szerkezet éjjel-nappal mutatta az időt.

A trón képét bevésték egy ezüstserleg aljába, melyet ma a leningrádi Ermitázsban őriznek.[58]

850 tájékán Szamarrában Ibn Rabban at-Tabari, az orvos[59] látott egy óriási rézórát, és ránk hagyta a leírását: „Az obszervatórium palotája előtt láttam egy szerkezetet, a Mohammad és Ahmad Ibn Musza fivérek művét. A gépek világában otthonos asztronómusok szerkezetükkel a hatalmas égboltozatot mintázták meg, bemutatva rajta a csillagképeket és a zodiákus jegyeit. Hidraulikus szerkezet segítségével lehetett mozgásba hozni. Amikor egy csillag nyugovóra tért, a képe eltűnt, alászállt egy horizontot jelképező körön; amikor újból feljött az égre, a képe is megjelent a kör fölött." Mivel a fontosabb csillagok felkelő és lenyugvó mozgása nem 24 órára, hanem egy egész évre oszlott el, bizonyosak lehetünk benne, hogy igen bonyolult szerkezet kellett ennek érzékeltetésére.

Voltak olyan órák is, amelyek meghatározott órákban egy önműködő szerkezet segítségével beszédhangot adtak ki magukból, vagy zenét szólaltattak meg; az első típushoz tartozó órák kocsmát ábrázoltak, ahol a felszolgálók meghatározott időpontokban töltik meg az ivóvendégek poharait, a második típushoz tartozó órák kertet mintáztak, melyben a madárkák csicsergése jelezte az idő múlását. Ibn Dzsubairnak köszönhetjük az Omajjádok damaszkuszi nagymecsetjét díszítő óra leírását. Ez az óra egy boltozattal fedett kis palotát

mintázott, melynek homlokzatán tizenkét ablakocska jelképezte a tizenkét órát. Két rézsólyom ült egy-egy boltív tetején; minden órában előrehajtották a fejüket, és a csőrükben levő ólomgolyót belepottyantották egy fémkehelybe, amely zengő hangot hallatott. Ugyanabban a pillanatban becsukódott a jelzett órának megfelelő ablak, és mire véget ért a nap, mind a tizenkét ablak zárva volt. Majd az egész játék újra kezdődött, jelezvén az éjszakai órák múlását, de ekkor mind a tizenkét ablakot belülről fehér fénnyel világították meg, amely szép sorjában pirosra váltott, ahogy egymás után teltek az órák.[60]

Ezeknek az óráknak perzsául a *binkan* vagy *minkan* nevet adták, amely az akhaimenida korból származó kifejezés, eredetileg időmérésre használt, lyukas csészét jelentett; ebből származik a görög „mechanika".

Hohenstaufeni II. Frigyes német császár egy nap az egyiptomi szultántól egy valóságos gépcsodát kapott ajándékba, az „órák palotáját".

Ezek az önműködő gépezetek óraszerkezetek összetett játékának eredményeképpen működtek. Fennmaradt al-Dzsazari (†1205) képekkel illusztrált értekezése a 12. századból, amely leírja, hogyan kell megépíteni e leleményes szerkezeteket. Kezdetben a királyi Tűztemplomokat, a ktésziphóni palotát, a kalifa palotáját díszítették velük, a 10. századtól fogva azonban a nemesek és a vagyonos emberek körében is elterjedt a használatuk.

Az ókori kínaiak mindenféle vízhajtású szerkezeteket találtak fel. A Korai Hánok, majd később az irániak elterjesztették ezeket az újításokat Elő-Ázsiában; az európaiak csak jóval ezután, több évszázad elteltével kezdték utánozni ezeket a szerkezeteket.[61]

Vidéken sok vízimalom működött a folyópartokon. Voltak

közöttük álló malmok és úszó malmok *(arabasz)*, ez utóbbiak le-föl jártak a folyók és csatornák folyása mentén egyik falutól a másikig,[62] hogy megőröljék a parti lakosok és a környékbeli parasztok gabonáját.

Fennmaradt Ibn Haukal (10. század) feljegyzése egy úszó malomról, amely a Tigrisen őrölt, Moszulban. Fából ácsolt dobogóra építették, melyet egy-egy lánccal rögzítettek a folyó két partjához. A víz sodra által hajtott malomkövek akár napi ötven tonna gabonát is meg tudtak őrölni.[63] Baszrában, a Tigris és az Eufrátesz találkozásánál árapály hajtotta malmok működtek.[64] Bagdadban emlegetnek egy malmot, amelyben száz malomkő végezte az őrlést, és évente százmillió ezüstöt jövedelmezett. Az ehhez hasonló óriásmalmok társaságok birtokában voltak.[65]

Khullarban, egy Sápur körzetébe tartozó kisvárosban igen sok malmot gyártottak. Ez volt egyébként az egyetlen iparág ezen a vidéken, de minthogy a közelben nem akadt olyan folyó sem, amely egy malomkereket meg tudott volna hajtani, az ittenieknek távoli malmokba kellett vinniük a gabonájukat.[66] A Karman tartománybeli Giruftban viszont számon tartanak egy kis folyót, amely ötven malmot működtetett.[67] A Kürosz folyó Perszidben – Adudad-Daula fejedelem építtetett rá egy nagy gátat cementből – ugyancsak jó néhány malmot hajtott.[68]

Mezopotámiában, Szíriában és Egyiptomban különféle *dulab*-okat fejlesztettek ki – ezt hívták az arabok *naurá*-nak, *noriá*-nak –, ezek a folyó partjához rögzített kerekek voltak, melyek a vizet az öntözőcsatornákba emelték; a csatornák a meredek folyópartról indultak, és az ültetvényekhez szállították a vizet. Kelet-Iránban működtek szivattyúk is, melyeket szabályos időközökben a szél mozgásba hozott; ezek a folyók, kutak vizének kiemelésére szolgáltak.

Hajdanán a párszik használtak szélmalmokat,[69] mert a Tarim-medencében élő kínai-irániak egykor eltanulták a kínaiaktól, e szerkezetek feltalálóitól. A legrégibb szélmalmokat Szeisztánban építették, és a „százhúsz napos" rendes széllel működtették, amely északról dél felé fúj ezen a vidéken.[70] Ma is megvan még néhány e szerkezetek közül: nyolc vízszintes lapátjuk volt, ezek hozták mozgásba az óriási malomkövet és a turbinát, amellyel a sebességet tudták szabályozni.[71] Elengedhetetlen volt, hogy a szél erejét mérsékelni tudják, ha ugyanis túlságosan erősen fújt, a malomkövek a kelleténél gyorsabban forogtak, átforrósodtak, és könnyen megrepedtek, a lisztet pedig megpörkölték. Ezeket a malmokat a szicíliai és észak-afrikai iszlám telepeken is bevezették, ahol speciális feladatokra, így olajbogyó sajtolására, a nádcukor kivonására is felhasználták őket.

Tizedik fejezet

KÖZLEKEDÉS ÉS KERESKEDELEM

1. A selyemút, a volgai út és az indiai út

A középkori iszlám világban, már csak e térség földrajzi helyzeténél fogva is, a kereskedelem volt a legfontosabb gazdasági tevékenység. Az iszlám országokban haladt át a két fő útvonal, amely ez idő tájt az óvilág szélső pontjait összekötötte. Az első, a Kínát és Turkesztán nyugati részét egyesítő selyemút, Kasgáron, Szamarkandon, Bokharán, Nisápuron, Rejen, Hamadánon és Bagdadon át Konstantinápolyba, a Földközi-tenger partvidékére, innen pedig tovább, a nyugati országokba vezetett.

Ez az útvonal időközben a kereskedelmi forgalom peremére szorult, mert a 18. században átvette szerepét a szíriai út, de a középkorban roppant gazdasági jelentősége volt. Az út mentén fekvő gazdag kelet- és nyugat-turkesztáni városokat karavánok kötötték össze egymással, melyeket szogdok és ujgurok vezettek, ők voltak a selyemút igazi urai. Ezek a karavánok bonyolították a Kelet és Nyugat közötti kereskedelmet. A kereskedők nemcsak perzsául és törökül beszéltek, hanem kíniaul és arabul is.

A kínai selyemkelméket, porcelánt, papírt, nefritkövet, jáspist, tutenágot (kínai ezüstöt), szalmiákot az iszlám világ és Bizánc kézművestermékeire cserélték; ez utóbbiak gyűjtőhelye előbb Arméniában, később a kilikiai Tarszuszban volt.

Ezen az útvonalon szállították a tibeti árukat, így a nyugatiráníak és a szaracénok körében igen kedvelt illatszer-alapanyagot, a mósuszt is, melyet a kínai Turkesztánban levő

Khotanban raktároztak. A Perzsiában és Bizáncban nagyra becsült szibériai nyuszt-, coboly- és menyétprémeket elsősorban Szamarkandban halmozták fel, a pamiri bárányböröket pedig, melyeket ma asztrakán néven ismerünk, Bukharába szállították.

Az indiai félszigetről származó áruk – vászonnemű, gyógynövények, hegyi kristályok, arany, drágakövek, ékszerek, nyersvas és acél, illetve tőrök, szablyák, vértek, sisakok és páncélok – ugyancsak a selyemúton haladtak Nyugat felé; a Kabul völgyén át érték el Gaznát és Bukharát.

Meg kell még emlékeznünk a volgai és a káspi útról, amely a kazár királyságon áthaladva a távoli Északot kötötte össze az iszlám országokkal; ezen az útvonalon különösen a keresztes háborúk idején lendült föl a forgalom, a Földközi-tenger rovására.[1] Itt haladt rendeltetési helye felé a balti-tengeri borostyán, az északi sztyeppék bőséges méztermése (ekkoriban mézzel helyettesítették a cukrot, mert olcsóbb volt), valamint a viasz, amelyből gyertyát öntöttek a fényűző díszkivilágításokhoz, mert egyébként közönségesen Iránban bakui petróleummal, Egyiptomban és Mezopotámiában repce-, vagy ricinusolajjal világítottak.

Egy másik fontos nemzetközi út volt az indiai. Ezt az utat Szanabara indo-szkíta fejedelem (az *Ezeregyéjszaka meséi*-nek Szindbád nevű tengerésze) avatta föl a Krisztus utáni első évszázadban. A mai Bombay-től északra fekvő Barygazából indult el, felfedezte az indiai monszunt, gyarmatosította Perzsia és Arábia partját, Zanzibárt és Malabárt, jelentős kereskedelmet épített ki Alexandria és a Jangce-vidék Kínája (Maha-Csina) között. Az ő nyomdokain hajóztak a kharacénéi hajósok (mandeus szaracénok) és a szászánidák, akik a 6. századtól fogva vitathatatlan urai voltak ennek az indiai útvonalnak,

kereskedelmi ügynökségeket állítottak föl Afrikában a Pemba szigeten, az Indiai-félsziget partján, Kvilonban, a Maláj-félszigeten, Krában és Maha-Csinában (Dél-Kína), Kanton városában. Ez a kereskedelem magához vonzotta a Földközi-tenger vidékének készpénzét és a kínaiak nemesfémeit. Szindbád fejedelemről nevezték el Dél Keresztjének Alfa csillagát.

A 9. századtól az indiai út összekötötte Mozambikot, Madagaszkárt és Malindit a Gangeszen inneni indiai kikötőkkel: az Indus torkolatában fekvő Manszúrával, Szúrattal, Malabárral, Kvilonnal, *Kaulam*-mal, a Malediva- és a Laksadiva-szigetekkel, Ceylonnal, a Koromandel-parttal, *Súli-Mandál*-lal, valamint a Gangeszen túli indiai vidékekkel: Tannászérimmel, Martabánnal, *Kalábár*-ral, vagyis a Kra-parttal, a mai Maláj-félszigettel, a Zábag birodalommal, Szumátrával, amit *Zarrin*-nak, „Eldorádó"-nak is hívtak, a khmerek országával, *al-Qamár*-ral, Csampával, *asz-Szanf*-fal, s végül a nagy kínai kikötővel, Kanfuval, a mai Kantonnal (kínaiul Kuangcsou). 980-ban Dél-Kína saját monopóliumává tette a külkereskedelmet. Ebből a korból származik több szaracén kereskedő beszámolója, akiket a kínai udvarnál fogadtak. Kantonban a szaracén kolónia olyan népes volt, tudósítanak a kínai szerzők, hogy veszélyeztette az ország biztonságát.[2] Másfelől a kantoni muszlim konzul jónak látta imájába foglalni a buddhista kínai uralkodó nevét. Muszlimok is nagy számban éltek még Szuan-Csuban.

A dél-kínai állam jól bevéste üzletfelei agyába, hogy létezik, és 30 százalékos vámot szedett be a muszlimok által behozott áruk, az Indiából és Afrikából származó elefántcsont, teknőspáncél, rinocérosz, réz és kámfor után; egyébként három kiló kámforért a kínaiak ötvenezer rézpénzt fizettek. A közel-keleti kereskedők, többségükben párszik, illetve voltaképpeni szara-

cénok, ezeken a vidékeken kicsiny, önigazgatású körzetekbe szerveződve éltek, melyek élén egy konzul, a *Sáh-bundár*, a „kereskedők királya" állt. Minden ilyen körzethez tartozott egy nagymecset, amelybe *minbár*-t állítottak.

A sok vidékről hihetetlenül változatos áruegyüttes érkezett. A szigetek gyógynövényeikről, fűszereikről és az illatszerek készítésében használatos növényekről voltak híresek. Afrika szállította a fekete rabszolgákat, az elefántcsontot, a finom cipőipar számára szükséges zsiráfbőröket, az aranyércet s az ámbrát *(al-anbar)*, melyet nagy mennyiségben használtak föl az illatszerek és gyógyszerek készítésénél, valamint a gyertyaöntésnél és a szappanfőzésnél. Az ámbrát az Afrika partjainál kifogott kasalotbálnák és cethalak testéből vonták ki. India igazgyöngyöket és drágaköveket, valamint ezek utánzatait, cukornádat, vasat, acélt és a Közel-Keleten ritkaságszámba menő nemes faanyagot és épületfát exportált. Arábia, Mezopotámia, a Perzsa-öböl kikötőinek házaiban majd mindenütt indiai faanyagot használtak az ácsmunkákhoz és a bútorok készítéséhez. A khmerek országa is szállított nemes faanyagot: ébent, *abnusz*-t és aloét *(oúd al-qamári)*; a Maláj-félszigetről rezet és öntömböket exportáltak.

Az iszlám országok a 12. és 13. század folyamán értékes üvegárut, ként és néhány készterméket küldtek cserébe, továbbá minden évben százezer lovat vittek a Maabar-parti Siráfból a Koromandel-partra. Erre a célra felszerelt dzsunkákon szállították a Maabari őslakók által nagyra becsült lovakat, amelyek Indiában nem szaporodtak. Így aztán a forgalom soha nem szünetelt, már csak azért sem, mert az indiaiaknál nem sokáig maradtak meg ezek a lovak; alighanem az itteni, sajátos abrak okozta vesztüket: ugyanis cukrozott tejberizzsel, vajban pirított borsóval és más efélékkel táplálták őket. A lókereske-

delemből óriási hasznot húztak a párszi hajósok, később azután monopóliummá vált ez a jövedelmező üzletág, amelyet Kis „dózséi” keményen védtek az ádeni szaracénoktól, akik versenyre akartak kelni velük.

2. *A karavánutak*

A középkori Közel-Keleten nem ismerték a kocsit, mely pedig Indiában és Kínában a jelek szerint mindig is nagyon elterjedt volt.

Ez idő tájt a szó szoros értelmében vett arab országokban kizárólag tevét vettek igénybe az utazáshoz, Turkesztánban és Perzsiában öszvért és lovat is.

A városokat számos út kötötte össze egymással, és a karavánok rendszeresen közlekedtek, bár természetesen a főbb útvonalakon sokkal sűrűbben követték egymást, és nagyobbak is voltak, mint a kis utakon. Éjjel-nappal úton voltak; és olykor rossz utakra, meredek, csúszós ösvényre kényszerültek; kitartó és tapasztalt *mukari*-kra, valamint biztos léptű állatokra volt szükség, hogy a rakomány és az utasok szerencsésen megérkezzenek rendeltetési helyükre.

A teherhordó állatokat vállalkozók bocsátották a karavánok rendelkezésére. Egy-egy vállalkozónak több ezer állata volt, méghozzá mindenféle fajtából: a sivatagos síkságokhoz, száraz vidékekhez szokott tevék mellett akadtak az állományban a Kaszpi-tenger körül s másutt elterülő hegyes, illetve csapadékos vidékekhez szokott öszvérek.

Maga az áru, de a csomagolása is igen változatos volt. A rakományt egyenlően elosztva helyezték el az állat két oldalán. A folyékony anyagokat, mézet, kátrányt, petróleumot,

vajat kecskebőr tömlőkben szállították. A faanyagból, pamutszövetből, gyapjúból hatalmas, gondosan átkötött bálákat csináltak, míg a gondosan felaprított és lenyomkodott szénát és szalmát hálókban szállították. A sót és a gabonát kétrészes tarisznyákba töltötték, a kelmék és az értékes tárgyak pedig tarkára hímzett karavánzsákokban zsúfolódtak. A gyümölcsöket, a dinnyét, szőlőt és egyebeket, mély fűzfavessző-kosarakban rendezték el igen gondosan.

A karavánutak mentén minden pihenőhelyen óriási karavánszerájok álltak. Ezek százezrével sorakoztak szerte a vidéken.[3] Voltaképpen tágas vendégfogadók voltak, melyekben a karavánok oltalomra leltek a pihenő idejére. Egy részük állami, más részük magántulajdonban volt. Némelyikben fizetni kellett a vendéglátásért, de létesítettek kegyes célú szerájokat is, ahol ember, állat mindent ingyen kapott, még az ennivalót is. Említést tesznek olyan szerájokról, ahol a tejet is adományba adták az utazóknak.

Irán egyes falvaiban külön alkalmazottat tartottak, a *guzár*-t, hogy a falu kapujában fogadja az érkezőket, és segítse őket szállást találni.[4]

A karavánszerájt mindig tornyokkal megerősített fallal vették körül, melybe egy, olykor több kaput vágtak. Esténként bezárták a kapukat, de az őrszemek az éjszaka bármely órájában kinyitották, ha karaván érkezett. Belül tágas udvar terült el, többnyire fák díszítették, s volt benne egy medence vagy kút az állatok itatásához. Körös-körül számos épület sorakozott, hogy oltalmat adjon az állatoknak, az árunak és az utasoknak. Az emberek számára szolgáló épületek néha két-három emelet magasságba emelkedtek; kis szobácskákra osztották őket, melyek az udvar fölé magasodó erkélyre nyíltak.

Ezekben a szobákban semmiféle bútorzat, felszerelés nem volt, az utazóknak mindent maguknak kellett hozniuk, ami az alváshoz, főzéshez kellett. Ha mégsem rendelkeztek a szükséges felszereléssel, bérelhettek vagy megvehettek bármit, a kapu boltívei alatt ugyanis egymás hegyén-hátán zsúfolódtak a boltok; árultak bennük fűszert, konyhaedényt, karavánzsákot, lámpást és minden egyebet, amire csak egy utazónak szüksége lehetett.

A keresztény országokban a kolostorok töltötték be a vendégfogadó szerepét.[5] A Tigris partján fekvő Takrit Szent Jánosról elnevezett monostorának külön épületszárnya volt az utazók elszállásolására.[6] Iránban mindenütt működött fogadó, a kisebb és nagyobb városokban egyaránt, errefelé *sabisztán*-nak nevezték.

A fő útvonalakat gondosan karbantartották. Egyiptom például évi tízezer aranyat költött a Nílus mentén haladó út állagának megőrzésére.[7] Az Ajlah és a Tih sivatag közötti hágó kiépítését a túlúnida Kumárawaih rendelte el a 9. században.[8] A gaznavida szultánok tevékeny szerepet vállaltak kelet-iráni utak kiépítésében.[9] Az Irán középső vidékén elterülő homoksivatagot kitaposott út szelte át; tizenöt kilométerenként egy-egy ciszterna állt mellette, elejétől a végéig.[10] Észak-Afrikában és Arménia vidékein szabályos időközönként jelzőpóznákat állítottak az utak teljes hosszában,[11] mindenütt másutt a minarethez hasonló tornyok mutatták az útirányt a sivatagos vidékeken.

A szászánida és a bizánci uralkodók rengeteg hidat emeltettek; némelyik még az iszlám középkorban is jó állapotban volt, számos további hidat pedig ekkor építettek; az utóbbiak közül még ma is áll egy-kettő. A hidakat mindig szamárhátívben építették, az ívek szélessége négy és tizenegy méter között vál-

takozott. Szúza közelében, Dizpulban a Kárún folyót egy kilométernyi hosszúságú híd ívelte át, amely hetvenkét boltívből állt; ezt a hidat az iszlám előtti időkben építették, bizánci rabok munkája volt. Nem messze innen állott egy téglahíd, az indiaiak emelték, közepén szentély emelkedett a folyó fölé.[12] A Kárún felső folyásánál a szászánida kortól fogva állt az Ajdiz-híd, amely teljes egészében vasba illesztett gránitból épült, legnagyobb íve hetvenöt méternyire magasodott a folyó fölé. Volt egy híd az Eufráteszen, ötször öt méteres kőtömbökből emelték, s valóságos csodának számított.

Hála e jól szervezett úthálózatnak, az árut késlekedés nélkül tudták útnak indítani, és az utazók különösebb nehézség nélkül juthattak el egyik városból a másikba. Útlevelet, *szigill*-t nem kellett magukkal vinniük, ez utóbbira csak akkor volt szükség, ha az átszelt vidéken zavargás tört ki, vagy háború dúlt. Egyedül a rabszolgák nem utazhattak beutazási engedély nélkül.[13]

3. A sirafi kikötő és a hajózási eszközök

A Perzsa-öbölben, Kis szigetével szemben Baszra és a mai Bender-Abbasz között félúton fekvő kikötőben, Sirafban lázas kereskedelmi tevékenység zajlott a 6. századtól fogva, amikor is Siraf a már a pártus korban igen híres Táwag kikötőjének helyébe lépett. Siraf egészen a 11. század közepéig a Perzsa-öböl legfontosabb kikötője maradt.

A város a kedvezőtlen éghajlatú Mandisztán parton épült; rendkívüli szárazság uralkodott errefelé, a datolyapálmákat olyan mély gödörbe kellett ültetni, hogy ki sem látszott a törzsük.[14] Ezért azután Sirafban igen sok ciszterna állt, sőt, föld alatti vezetékeken is szállítottak ide vizet a távoli hegyekből.

A kikötő utcáin éjjel-nappal tarkabarka tömeg tolongott, üzletei, raktárai úgy meg voltak tömve áruval, hogy alig lehetett mozogni bennük. A nagykereskedők egyben igazi hajóskapitányok is voltak, rengeteg hajójuk volt, és hosszú – több hónapos, néha több éves – utakat tettek.

A hat-, néhol hétemeletes házak összefüggő utcasorokban épültek. Az alsó emeleteket kőből és téglából, a felső emeleteket Afrikából vagy Indiából importált fából emelték.[15] A lakások fényűző berendezése lakóik gazdagságáról árulkodott; ezek javarészt a hajózási vállalkozók, a kivitellel, illetve behozatallal foglalkozó kereskedők közül kerültek ki.

A 10. században Siraf lakosai között szép számmal voltak olyanok, akiknek a tőkéje ötven és százmillió aranyfrank között mozgott; e kikötő irodáiban kötötték a világ legnagyobb üzleteit.

Minden gyümölcsöt, minden élelmiszert elhoztak ide a tengeren át Belső-Iránból és Mezopotámiából, és valamennyi egzotikus áruféleség, az ámbra, az aloé, az ében, az elefántcsont, a szantál Siráfban gyűlt össze, s innen ment tovább Bagdadba, majd szét az egész világba. Ezen fölül Siraf rizst és nagy mennyiségű viaszt importált a pergamenek és levelek lepecsételéséhez.

A sirafiak igen becsületes üzletemberek hírében álltak, és az aláírásukat viselő kötelezvényeket a legtávolabbi városokban is leszámították.

Siraf a 10. század végén hanyatlásnak indult, szerepét Kis sziget kezdte átvenni, és ez a folyamat tovább zajlott a 11. században. Ekkor kezdődött meg a lakók elvándorlása a városból, amelyet már több ízben rombolt le földrengés, nevezetesen 976-ban és 978-ban. A menekülők a Siraffal szemben kiemelkedő szirten, Kis szigetén telepedtek meg, Kis azután füg-

getlen kereskedelmi köztársasággá szerveződött és fontos kikötővé lett. A Qajszirida-dinasztiából származó „dózséi" vagy *malik*-jai jelentős gyarmatot szereztek a Koromandel-parton, a Suliák avagy a kóla hazájában. Így azután Kis királyának fivére, a *malik-al-Hind,* „India alkirálya" címet viselte, és Maabar városában székelt, amelyet évente egyszer rendszeresen közlekedő hajójárat kötött össze az anyavárossal.

A 12. és 13. század folyamán Kis lakóinak gazdagsága közmondásos volt; „dózséik", a Qajsziridák alatt kereskedelmi és tengerhajózási vetélytársaivá lettek egy másik muszlim hatalomnak, a duraida (1125–1173), majd raszúlida (1228–1454) „dózsék" vezette ádeni köztársaságnak, az egyiptomi Ajjúbidák és Mamelukok indiai és távol-keleti kapcsolatait biztosította. E két köztársaság lakói haladó demokratikus – *qarmata* – nézeteket vallottak; mégis mindenütt gazdagságuk és főként tengeri hatalmuk miatt tisztelték őket. Gyakran viseltek háborút az Arábia és India partjait nyaldosó tengereken, s néha egészen Kínáig elhajóztak. Így hát 1000 után, miként az iszlám birodalom két királyságra oszlott, a Tigris-völgyi és a Nílus-völgyi kalifátusra, úgy a tengerhajózás fölött is két ellenséges tábor uralkodott; az egyik központja a Perzsa-öbölben, a másiké a Vörös-tengeren volt.

Ibn Madzsid (1497 táján) és al-Mahri tengerészeti tárgyú értekezéseiből ismerjük a kor hajózását. Ezek a szerzők részben a 10., 11., és 12. századi sirâfi és Kis-szigeti kapitányok írásaira alapozták munkájukat. A kapitányok neveit – Ibn Kahlán (864 táján), Ibn-Abán (900 táján) és Ibn Sádán (950 táján) – a Perzsa-öbölben mindenütt ismerték, még gúnynevük is volt, „a tenger farkasai", *Uszud al-Bahr*. Némely tudósok tagadják, hogy a Perzsa-öbölben bármiféle tengerhajózás lett volna a 9. század előtt, illetve a 12. és 13. század folyamán, ám

nézetük kizárólag azon alapul, hogy nem ismerik a párszi és perzsa szövegeket.[16]

A sziráfi hajósok mindent tudtak az Indiai-óceánról, a „Zöld tengerről", ami csak a hajózáshoz kellett. Volt szélrózsájuk harminckét *rumb*-bal, iránLyponttal, ezek nagy része megegyezett az állócsillagokkal, melyek az éggömb két sarka között sorakoztak. A hajókon mindig voltak rendkívül pontos műszerekkel felszerelt csillagászok is. Ilyen műszer volt például at-Túszi (12. század vége) pálcája, mely az égitestek útjának mérésére szolgált, ilyenek voltak továbbá a partvonalról készített térképek, a *rahnámag*-ok vagy „útikönyvek". Ezek voltak a legrégebbi genovai kalauzkönyveknek az ősei; a 13. század végén kerültek át Európába, ahol a Földközi-tengerre alkalmazták őket. A kalauzkönyvek ezen elődei távolról sem a ptolemaioszi csillagászati hosszúságok és szélességek rendszere szerint készültek, hanem a kínai-iráni rendszert vették alapul, amely az Északi-sarkot, az *al-gáh*-ot teszi meg kiindulási pontnak. Ennek a szélrózsának a középpontja az a hely volt, ahol egy délkör a nyári napfordulatkor metszette az égi egyenlítőt; ezt a pontot *Qubbat-Uzain*-nak hívták; a középkor végének földközi-tengeri hajósai „Arin-boltozat"-ként emlegették, az Uzaini vagy Uddzsaini helynév téves olvasata alapján. (Uddzsaini fontos kínai-iráni tudományos központ volt a mai Bombaytól északra.)

Az Indiai-óceán tengerészei nem fokokban és percekben számoltak, mint a káldeusok és görögök, hanem *aszbá*-ban, ujjakban és csomókban mérték a földrajzi távolságokat. A 12. századtól fogva iránytűt is használtak; ezt az eszközt a kínaiak már régóta ismerték, segítségével még rossz időben is azonosítani lehetett a part menti pontok fekvését.

Az ekkoriban használt hajók szinte kivétel nélkül mind az indiai kikötőkben készültek. Általában kétféle hajót építettek: könnyű és gyors *buzi*-kat, vagyis személyszállító hajókat, amelyek a Tigrisen egész Baszráig fel tudtak hajózni, valamint *dzsonk*-okat, hatalmas teherhajókat, melyeken főként árut szállítottak; belőlük származnak a kínai dzsunkák.[17]

Ezek a dzsonkok bonyolult vitorlarendszerrel felszerelt, óriási hajók voltak, olyan magasak, hogy a felszálláshoz tíz láb hosszú lajtorját használtak.[18] Egyszerre ezerötszáz utast tudtak szállítani, a legénységet is beleértve. A belső térben mintegy száz kabint és néhány boltot, *bázár*-t alakítottak ki, de volt itt fűszerkereskedés, kocsma, a mosodáról és a borbélyokról nem is beszélve.[19] Csuklós kormánylapáttal voltak ellátva, ami lehetővé tette, hogy az óceánon hajózzanak.

Egy *dzsonk* indulásához számos előkészületet kellett tenni; az áruk berakodásán túl gondoskodni kellett olyan fontos dolgokról, mint az iránytű,[20] az asztronómiai pálca, a kormánykar, mélységmérő, jelzőlámpa, kalauzkönyv,[21] valamint a tenger mélységének mérésére szolgáló függőón.[22] A legénység segéderőkből és búvárokból állt. Ez utóbbiak többnyire tamil tengerészek voltak, akik maszk nélkül, nyitott szemmel merültek alá,[23] és ha út közben netán repedés keletkezett a hajó testén, besiklottak vízbe, és szezámfűből meg viaszból gyúrt masszával betömték a lyukat.[24]

Vittek magukkal néhány tüzért és lövő szerkezetet is, mert számolni kellett vele, hogy a legénységet és a rakományt megtámadják a Perzsa-öböl és a Guzarat-part tengeri rablói.[25] Ezek a haramiák kis bárkák százain szelték a habokat különféle ürügyekkel, de a valóságban azért, hogy másokat kifosszanak.

Hajóikon tüzet gyújtottak, ezzel adtak jelet a támadásra. Az indiai-óceáni Szokotra szigete volt a kalózok egyik központja a 10. században. A *bark*-okat, akik India keleti partját fosztogatták, Wasszaf a dzsinnekhez hasonlítja.[26]

A fedélzeten helyet kapott egy galambdúc is. Egy kínai szerző feljegyzése szerint a hajósok olyan galambokat tartottak, amelyek több tucat kilométert is megtettek egyhuzamban; ha meg akarták tudni, messze van-e még a szárazföld, szárnyra bocsátották őket.[27]

A hajózás megkönnyítésére egyes helyeken világítótornyokat építettek: négy, homokba süllyesztett tikfaoszlop tartott egy fülkét, amelybe petróleummal töltött, üvegezett lámpást helyeztek el. Külön őrök gondoskodtak a fárosz karbantartásáról.[28] Amir al-umara Adudad-Daula (949–983), ha történetírójának, Miszkawaihnak hihetünk, igen sok ilyen tornyot emeltetett.

A kikötők számára lehetőség szerint a természet által kialakított helyet kerestek, amelyet rakpart *(misraa)* emelésével építettek ki. I. Khuszrau nemcsak a Perzsa-öbölben alapított kikötőket, hanem Arabia Felix és Abesszinia meghódítása után Ádenben is. Ezeket az ólommal egymáshoz rögzített gránittömbökből emelt *misraá*-kat hatalmas vaspóznákkal tűzdelték tele, hogy a hajókat ki lehessen kötni. A 12. században még használták ezeket az építményeket.[29] Emeltek kikötőgátakat, *al-múl*-okat is, a francia „môle" (móló) ebből a perzsa szóból származik, tévesen eredeztetik a „tömeg" jelentésű latin *moles*-ból. A perzsa *múl*-t arabul *szaif*-nak mondták, melynek eredeti jelentése „kard". Az arab öböl kikötőiben emelkedő mólókról hajózási kézikönyvek írnak.[30]

A monszún-naptárat a perzsa újévtől, a nourúztól – vagyis a tavaszi napéjegyelőségtől – számították, az időszámítás kez-

detét pedig III. Jazdagird (632) uralkodására tették, majd Omar Khajjám Malik sah uralkodásához kötötte (1075).

A csillagászati hajósnaptárak minden évre és minden egyes kikötőre megadták a monszún irányát, amely lehetővé teszi, hogy a hajók az adott kikötőbe elvitorlázzanak; egyszersmind jelezték, hogy egy ilyen és ilyen tonnás nagy vitorláshajónak hány napra van szüksége az út megtételéhez. Minden hajón elvégezték a berakodást, még mielőtt megérkeztek volna a súlyos és fojtó levegő kíséretében járó szelek, mert azok az utasok, akik nem voltak hozzászokva ehhez az éghajlathoz, megbetegedtek a forró szelektől. Amikor megjött a monszún, amelyre vártak, dagadni kezdtek a vitorlák, a hajók felszedték a horgonyt, és kifutottak a nyílt tengerre.

A kormányosok kitűnően értették mesterségüket; elegendő volt megfigyelniük, hogy milyen madarakkal és halakkal találkoznak, máris tudták, hogy merre járnak. Olykor-olykor szondát eresztettek le a tenger fenekére, és homokot, kagylót hoztak vele a felszínre; tartalmát gondosan megvizsgálták, hogy a minta alapján még pontosabban meg tudják határozni a hajó helyzetét.

Éjszakánként a harminckét szelet jelző állócsillagokat, a bolygók és a Hold járását figyelték nagy figyelemmel, nappal egy darab nádba illesztett mágnestűt használtak, amely egy vízzel teli, fokokra beosztott dobozban úszkált. A pontos idő és a hajó helyzetének meghatározására szolgált Sarafaddín at-Túszi lineáris asztrolábiuma, az *al-baliszti*.

A muszlim hajósoknak egy hónapra volt szükségük ahhoz, hogy a mai Maszkat közelében fekvő Kalhatból eljussanak a Malabár-parti Kvilonba; onnan néhány nap alatt elérték Ceylont, és még egy hónapot hajóztak, míg Kirába, a Malakkai-félszigetre értek; azután elvitorláztak Palembag, Szu-

mátra, Jáva és a Szunda-szigetekhez tartozó Mait szigete felé, ahonnan újabb két hét alatt jutottak Csampára, *Szanf*-ra, ahol kolóniájuk volt. Ezen a telepen az első évezred vége felé a szentbeszéd a gaznai (afganisztáni) Mahmúd szultán (997–1030) nevét foglalta imába. Kína partjait két hónap alatt járták be a hajósok. Errefelé nagyon féltek a tájfuntól, a *rukh*-tól (mandeus nyelven szelet jelent). Ebből a *rukh* szóból lett elbeszéléseiben a Rok, az *Ezeregyéjszaka meséi*-nek csodás madara, amely elragadta az útjába kerülő hajókat.

Ezen a partvidéken csak évente kétszer támadtak föl a monszunszelek; visszafelé negyven nap alatt jutottak el a hajósok Csuancsouból, a Szumátrától északnyugatra fekvő Atzsahba, ahol több hónapon át kényszerültek vesztegelni, míg újra fújni kezdett a monszun és útra kelhettek. E pontos időben érkező szelek segítségével hatvan nap alatt el lehetett érni a Perzsa-öblöt és Sirafot.

5. Csatornák, folyami hajózás

A tengerhajózáson kívül említést kell tennünk a folyami hajózásról is, amely különösen élénk volt ebben a korszakban.

A Közel-Keleten csekély volt a hajózható folyók száma; közéjük tartozott az Indus, az Amu-Darja, az Araxész, az Eufrátesz, a Tigris és a Nílus; de a legnagyobb forgalmat vitathatatlanul e két utóbbi bonyolította le, közülük is elsősorban a Tigris, amelyhez egy jelentékeny csatornahálózat kapcsolódott.[31] Minthogy az Eufrátesz vízszintje magasabb volt, mint a Tigrisé, tudtak csatornákat ásni, összekötvén ily módon Szíriát a Perzsa-öböllel.

Az Eufrátesz, amely Szamoszatától kezdve volt hajózható,

helyenként mindössze kétszáz kilométernyire folyt a Földközi-tengertől. Aki Damaszkuszból Bagdadba akart jutni, ezen a folyón utazott, maga mögött hagyván Manbigot, Rahbát, Hitet, Anbárt és Fallugahot. Az utóbb említett faluból indult ki a hatvanöt kilométer hosszúságú Isza csatorna, amely egészen Bagdadig vezetett.

Fallugahtól lefelé az Eufrátesz folyása szabálytalanabb volt, nem egy virágzó város vált itt puszta homokpaddá, s a folyó, mivel nem gondozták, elmocsarasította a vidéket.

Az Eufráteszen leggyakrabban szállított áruk közé tartozott az Arméniából származó tűzifa és épületfa, a Szíriából importált olivaolaj. A szállítmányt tíz méter hosszú hajókra rakták föl, ezeket nevezték *qarqur*-oknak.

A mezopotámiai hajózható vízi utak kiemelkedő fontosságú szerepet játszottak a korabeli gazdasági életben. A legkülönfélébb típusú kis hajók, dereglyék, bárkák járták szünet nélkül a csatornákat, mert az emberek sokat utaztak a vízen, nem is beszélve a hadsereg és a rendőrség könnyű és gyors dereglyékből álló flottáiról.[32] A legélénkebb tengeri élet azonban Baszra környékére koncetrálódott, sűrűsödött össze. A város ódon palotái a csatornák tükrében csodálták képmásukat, a körülötte elterülő vidék pálmaligetein százhúszezer vízi út kanyargott át. A Perzsa-öböl árapályai következtében a csatornák szabályos időközökben feltöltődtek vízzel, illetve kiürültek. Egyébként a baszrai tudósok tanulmányozták az apály és dagály váltakozását, illetve e jelenség kapcsolatát a holddal.[33]

A Tigris Bagdadon túl is hajózható volt; itt szállították az Arméniából származó árucikkeket, így például a nagy város élelmezéséhez szükséges zöldségeket és gyümölcsöket.[34] Maga a város Velencéhez volt hasonlatos, éjjel-nappal köröztek benne a legkülönfélébb hajók.[35]

Bagdad lakói nap mint nap bárkákon jártak egyik bazárból a másikra. Moszul és Bagdad között a zarándokok is hajón közlekedtek, az ezer utast befogadó *zawrag*-on.[36] Lakodalmak és temetések rendezésére is igénybe vették a hajókat. Akkora volt a forgalom, hogy a bárkák egymáshoz értek, teljesen beborították a víz felszínét, és ügyesen siklottak el egymás mellett.[37] Volt itt mindenféle vízi jármű, az árutól roskadozó, hatalmas, kerek uszályoktól a legkisebb, szőnyeggel, párnákkal bélelt kirándulóhajókig, amelyek olyan, saját nevet kaptak, mint Oroszlán, Gazella, Elefánt.[38] A 10. században harmincezer hajót tartottak számon ezen a folyóhálózaton, ezek egyáltalán nem hasonlítottak a mai *guffá*-kra. *Szumarijá*-nak, sumér hajónak nevezték őket.

A csatornák fölött az egymástól távol épült hidakon lehetett átkelni. Némelyiknek egy-egy íve tíz méter széles volt,[39] magassága pedig akkora, hogy a legnagyobb hajók is áthaladhattak alatta, de – feltehetően harcászati megfontolásból – a nagy folyókon szinte soha nem íveltek át kőhidak; erre a célra *giszr*-eket, azaz hatalmas láncokkal egymáshoz erősített hajókból álló pontonhidakat használtak. E hidakat olykor torlasz, sorompó gyanánt is használta a folyami vámhivatal.

Waszit és Baszra között lassacskán egy kiterjedt, mintegy száz négyzetkilométer területű mocsár alakult ki, amely igencsak zavarta a hajózást,[40] és komoly veszélyt jelentett a hajók számára, mert nemcsak a Zöld-tengernek, vagyis az Indiai-óceánnak voltak meg a kalózai, hanem a csatornáknak is. A Waszit környékén elterülő mocsarak nádasaiban ezernyi biztos búvóhelyre leltek ezek a kalózok, innen csaptak rá a hajórajokra, melyeket átkutattak és könyörtelenül kifosztották. A haramiák többnyire a szabeusok közül kerültek ki, és a folyami csapategységeknek nem sikerült leszámolniuk

velük, mert rendkívül nehéz volt behatolniuk ebbe a szövevényes bozót- és nádrengetegbe. Arra sem gondolhattak, hogy kifüstöljék a kalózokat, mert a nedvesség miatt nem tudták a nádast fölgyújtani.[41] Maga Muhallabi nagyvezír is kudarcot vallott, amikor hadjáratot szervezett e veszélyes kalózok ellen, akik nem átallottak gyújtóhajókat is bevetni: olajjal töltött palackokba égő kanócot dugtak; s így dobálták meg a rendőrök hajóit.

6. Postaszolgálat

Igen fontos állami szolgáltatás volt a szászánida hagyományokat folytató postaszolgálat.[42]

A postai küldeményeket rendszeres időközökben indították útnak és meglehetős gyorsan továbbították, tevéken vagy öszvéreken, hajó-, illetve galambpostával, a sürgönyöket pedig fényjelekkel.

Minden város központjában volt egy postamester, egy *uszkudár* a levelek és csomagok elküldésének, illetve szétosztásának bonyolítására. Ő határozta meg a postai futárok indulásának idejét. Ezek az emberek – a perzsában több szó is van a megnevezésükre: *furaniq, parwának, faig, paik, sáqiri, csaghári* (innen a német Jäger) – a postazsákokat tevéken vagy öszvéreken szállították: lovat csak a hadparancsok továbbítására vettek igénybe. Az ezüstöt lepecsételt ládákban, erős fegyveres kísérettel indították útnak.

Az Eufrátesztől nyugatra a távolságot mérföldekben számították, keletre paraszangákban; egy paraszanga három mérföldnek felelt meg. A fő útvonalakon az egész iszlám birodalom területén mérföldenként útjelző követ állítottak föl.[43]

Minden két paraszanga, vagyis hat mérföld után következett egy állomás, ahol a postai futárok hátasjószágot cseréltek.

A kínai határon a muszlimok postai küldeményeit a kínai postaszolgálat vette át, akárcsak a bizánci határon, ahol a bizánciak gondoskodtak a küldemények továbbításáról; ez a magyarázata, hogy a konstantinápolyi kereskedők nyugodtan írhattak Kína belsejében élő kereskedő társaiknak, és viszonylag rövid idő elteltével megkapták a választ.[44]

Bagdad és a szíriai Raqqa, Bagdad és Moszul, Bagdad és Baszra, Bagdad és Kúfa között postai futár huszonnégy óra alatt tette meg az oda-vissza utat.[45]

A Níluson és Tigrisen gyorsjáratú postahajók közlekedtek, amelyek harminc paraszangát, vagyis száznyolcvan kilométert tettek meg egy nap alatt[46]. Ezek a hajók utasokat is szállították a fedélzetükön.

A fényjelekkel való sürgönyzésre a birodalom nyugati tartományaiban volt mód. A marokkói Kentából továbbított sürgöny egyetlen éjszaka leforgása alatt jutott el Alexandriába, a berberiai Tuniszból három-négy óra alatt továbbították az üzeneteket ugyanide.[47]

A qarmaták korában valamennyi tartományban, de főként az ország keleti részében remekül kifejlesztett postagalambjáratokkal juttatták el rendeltetési helyükre az üzeneteket.[48] A galambdúcba minden időben érkeztek a galambok a vidék különböző pontjairól származó sürgönyökkel.[49] A hivatalos szolgálaton kívül az emíreknek és jó néhány nagykereskedőnek saját postagalamb-szolgálata volt.

A csomag, levél vagy sürgöny szállításának díját a címzett fizette meg a kézbesítéskor. Az állam meglehetősen rendszeres jövedelmet húzott a postaszolgálatból; 918-ban a Bagdad és Hit között az Eufráteszen bonyolított postai forgalom egyet-

len év leforgása alatt 30 250 dinárt jövedelmezett, ami kb. 1 625 000 aranyfranknak felel meg.[50]

A hivatalos sürgönyök, a *maltaffá*-k viasszal lepecsételt pergamentekercsek voltak; különleges gyorsfutárok vitték őket, akik útközben csak akkor álltak meg, ha hátasjószágot cseréltek.

Marokkóban és az Ibériai-félszigeten a leveleket egyszerű méhviasszal zárták le, Keleten viszont piros színű viaszt használtak; ezt perzsául *muhr-múm*-nak hívták, hasonlatos volt a ma használatos pecsétviaszhoz. Ezt a gumilakk és terpentin alapanyagú viaszt a Távol-Keletről hozták be Sirafon keresztül.[51] Al-Mámún idejében csupán az állam céljaira évi százhúsz kilót vásároltak belőle.[52]

Ekkoriban a kereskedőknek és a magánszemélyek egy részének saját pecsétje volt; ezzel jelölték meg és zárták le a postájukat. A pecsétet rézbe, ezüstbe, aranyba vagy achátba, nefritkőbe vésték, és általában gyűrűbe foglalták. A szokás úgy kívánta, hogy minden bazári vésnök kifüggesszen egy listát, amelyre folyamatosan felvezeti az összes általa készített pecsétet, feltüntetvén mellette a tulajdonos nevét. Így biztosították a levelek hitelességét és sérthetetlenségét.

Minden iszlám kormánynak volt rejtjeles kódja, és a sürgönyöket, bizalmas jellegüktől és fontosságuktól függően e kód jegyeibe írták át; a rejtjelekhez csak az államfőknek volt kulcsuk. *Muammá*-nak hívták e kódokat. Minden fontos városban tartott fönn az állam egy konzuli teendőkkel megbízott személyt, a *bundar*-t, aki rendszeresen küldött rejtjeles jelentéseket, ezeket az igen kis méretre zsugorított üzeneteket a rendelkezésre álló leggyorsabb eszközökkel továbbították. Valahányszor új miniszter jött, megváltoztatták a titkos kódot.[53]

A középkori szaracén gazdasági életben fontos szerepet töltöttek be a rabszolgák, mivel rendkívül sokféle mesterséget gyakoroltak.

A rabszolgák a győztes hadjáratokból vagy egész egyszerűen a muszlimok, illetve más népek által szervezett portyákból kerültek a kiterjedt rabszolga-kereskedelembe; a közvetítő kereskedők libanoni keresztények, de még inkább zsidók voltak. Ez utóbbiak Közép-Európába jártak rabszolgát vásárolni; Prága, Magdeburg, Aix-la-Chapelle, Genf, Velence és Genova adták e kereskedelem főbb központjait, ahol nagy vásárokat tartottak. A menet innen a Rhône völgyén át La Garde-Freinet-be tartott (Vôr); itt a fiatalemberek közül néhányat kasztráltak, majd Córdobába, Konstantinápolyba, Egyiptomba és más vidékekre irányították őket. Afrika tömegével szállította a fekete rabszolgákat.

A muszlimok nem adhatták el gyermekeiket, ezt a törvény tiltotta, a Qarmaták azonban fittyet hánytak a törvényre. Így eshetett meg, hogy kifosztván egy sivatagon áthaladó mekkai karavánt, a foglyul ejtett kétezer férfit és ötszáz nőt egyszerűen eladták. A védett alattvalókat azonban nem lehetett eladni.

A magánszemélyek házi szolgálatra testőrnek, kapusnak, eunuchnak vették a rabszolgákat, vagy pedig arra, hogy bérbe adják, illetve valamilyen mesterségre fogják őket; a haszon java részét természetesen ők maguk fölözték le. Így például egy vésnökként alkalmazott rabszolga napi két dirhemet kényszerült leadni a gazdájának, a maradékot megtarthatta.

A zanzibári Qambalából származó fekete rabszolgákat mezőgazdasági munkásként az ültetvényeken dolgoztatták, vagy a városokba vitték testi munkásnak. A „bizánciak” és

a „hinduk" szinte kivétel nélkül valamilyen kézműves mesterséget űztek, az asszonyok pedig a háztartásban és a konyhán foglalatoskodtak, a gyerekeket gondozták. Voltak fallal körülzárt házak, ahol kizárólag rabszolgák éltek. Nagy tömegben szippantotta be őket a hadsereg is; az állam temérdek rabszolgát vásárolt azzal a céllal, hogy katonát csináljon belőlük.

Minden városban volt egy rabszolgapiac, ahol az emberek beszerezték a szükséges munkaerőt. Valamennyi piacon hivatalos felügyelő őrködött az árak és az üzletkötések fölött, hogy elejét vegyék a perlekedésnek. Szamarrában például egy egész teret tartottak fönn a piac számára; az üzleteket pedig a környező bérházakban kötötték meg. A földszinten adták el a rabszolgacsapat java részét, az emeleteket az osztályon felüli rabszolgák árusítására használták, akikért többnyire igen magas árat kértek.[54] Az árak igen változatosak voltak, nemcsak az eladásra szánt személytől függtek, hanem a kereslet és a kínálat alakulásától is. Legmagasabb a Közép-Ázsiából behozott türkök és a szlávok árfolyama volt, ezeket általában a hadsereg számára tartották fönn.

924-ben egy jó külsejű abesszin rabszolgáért 18 dinárt kértek; ugyanebben az időben Ománban egy jó fekete rabszolga 30–35 dinárba került, egy szép fekete numíbiai rabszolganőért megadták a 300 dinárt[55], egy semmihez sem értő szép fehér rabszolganőért az ezer dinárt, néha még többet is.[56] A legfiatalabb és legszebb rabszolganőket nagy gonddal nevelték, szépen felöltöztették, és megtanították őket mosolyogni, énekelni, táncolni, zenélni, áruk a szépségüktől és tehetségüktől függött. 912-ben egy énekesnőért 13 ezer dinárt fizettek ki, egy másikért 14 ezret.[57] Ezek a rabszolganők tekintélyes helyet foglaltak el a korabeli társadalomban, gazdáik ugyanis nem ritkán feleségükké emelték őket.

A rabszolgakereskedők – igazi kupecek, akiknek jól felvágták a nyelvét – habozás nélkül becsapták ügyfeleiket. A lehető legnagyobb gonddal mutatták be árujukat, a szőke nők haját barnára festették, mert a barnákért többet fizettek, a koros férfiakat szőrtelenítették, a ruhákat kitömték, egymással vetélkedve festették, fésülték, csinosítgatták eladásra kínált rabszolgáikat. Gátlástalanságukban odáig mentek, hogy fiút lánynak öltöztették be vagy fordítva, aszerint, hogy miből volt nekik több, vagy mit kerestek a vevők. Ez utóbbiak azután joggal gyanakodtak, némelyek orvost vittek magukkal a piacra, hogy megvizsgálja a kiválasztott személyeket.

A vásárlók szolgálatára álltak még a „néprajzi" feljegyzések, melyek általános jellegű információkat tatalmaztak; mutatóba felsorolunk néhányat közülük:

„Az indiai nők békés természetűek, nagyon jók gyerekek mellé; az indiai férfiak ügyes kézművesek."

„A Szindh-ból való nők karcsúak, hosszú hajúak, a lehető legjobb szakácsnők."[58]

„A legkitűnőbb énekesnők Medinában vásárolhatók."

„A fekete rabszolganők hanyagok, csak a tánchoz értenek. Szép fogaik vannak, de hónaljuk rossz illatot áraszt."

„Az abesszin rabszolgák tolvajok; soha nem szabad pénzt bízni rájuk."

„A török nőkben a szépség kedvességgel párosul. Bőrük hófehér, pillantásuk szelíd. Tiszták, jól tudnak főzni, de nem takarékosak."

„A bizánci nő értelmes és tanulékony, de nemtörődöm. A bizánci férfiak kiváló főpincérek."

„A fehér rabszolgák közül az örmények a legrosszabbak, a fekete rabszolgák közül meg a zanzibáriak. Az örmények lusták, durvák és lopósak. Ha egy örmény rabszolgának egy óra

pihenést adsz, többé már egyáltalán nem akar dolgozni. Vigyázz velük."

Egyetlen szöveg sem tanúskodik arról, hogy a rabszolgákkal rosszul bántak volna, s ha egy rabszolga megjelent a bíró előtt és igazolni tudta, hogy verték, azon nyomban visszanyerte a szabadságát.[59]

Némelyek végrendeletükben szabadították föl rabszolgáikat, mások alighogy megvásárolták a rabszolgákat, máris fölszabadították őket: az ilyen tettet a vallás vezeklésként fogadta el, a világ pedig nemes gesztusnak tekintette.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy az iszlám világban a rabszolgák helyzete nem ritkán irigylésre méltó volt; nem bántak velük rosszul, mint a világ más tájain, és nem gondolták róluk, hogy a sors rendelte őket alacsonyrendű munkára, ártalmas és megerőltető mesterségek végzésére. Életkörülményeik aránylag jók voltak, össze sem hasonlíthatók például azzal, ahogy a római rabszolgák éltek. Gazdáik igyekeztek olyan helyzetet teremteni, hogy a szökésre ne is gondolhassanak. A rabszolgák egyébként szinte kivétel nélkül muszlim hitre tértek át, és így féljogú állampolgárok lettek, ami annyit jelentett, hogy jogilag nem voltak ugyan szabad emberek, de pontosan úgy éltek, mint az azonos társadalmi csoportba tartozó szabadok. Azok közül, akik a hadseregben szolgáltak, néhányan tisztek vagy köztisztségviselők lettek, és Mez munkájából tudjuk, hogy a kalifák rabszolgái közül néhányan magas tiszti rangot értek el, sőt tartományi kormányzót is neveztek ki közülük.[60] A „dajlámi", „szaqlabi", „torki" rabszolgák sorsát irigyelték a *sarif*-ok, Mohamed leszármazottai. Úgy látszik, a tárgyunkat képező, valóban demokratikus szellemű évszázadokban a rabszolgai státus korántsem gátolta az egyén társadalmi felemelkedését, sőt, éppen ellenkezőleg,

a szerencse kegyelte az ide tartozókat. Az iszlám világ leggazdagabb országait, Egyiptomot és az Indiai-félszigetet, más néven Hindusztánt hosszú időn át a mamelukok kormányozták. Andalúziában a „szlávok" alkották a tényleges arisztokráciát. Csupán a *halqa,* a fülben viselt karika különböztette meg a rabszolgát a szabad embertől.

8. *Pénz és banküzlet*

A 10. századot megelőzően az iszlám országokban ezüstpénzben, *dirhem*-ben mérték a vagyont; 900-tól fogva azonban, főként a nyugati tartományokban, elkezdték aranypénzben, dinárban megbecsülni.[61]

Az Eufrátesztől keletre fekvő vidékeken nemigen forgott más pénz, mint a *dirhem;* Közép-Ázsiában, a pártus, szászánida, türk hódítók hazájában csak rézpénzekkel lehetett találkozni. De az Eufrátesztől nyugatra, legfőképpen a Nílus-völgyében, a közel-keleti kapitalizmus nagy központjában, csak aranypénz, a dinár volt forgalomban, amely a 10. századtól fogva egyre nagyobb mennyiségben gyűlt össze, mert a Ptolemaioszok óta könyörtelenül kizsákmányolt fellahok személyében rendelkezésre állt a kapitalizmus által megálmodott munkaerő. Ugyanígy alakultak a dolgok az Indus völgyében, Szindh-ben; az itteni őslakosokból kulik lettek, igazi „bennszülöttek" státusába süllyesztették őket. Ami az Eufrátesz völgyét illeti, ahol örökösen háborúk dúltak, itt többnyire kevés volt a munkáskéz; a Zanzibárból az ültetvényekre és a bányákba behozott feketék pedig a 9. századi szocialisztikus tanok hatására végül is fellázadtak, és kivégezték őket; így hát ez a vidék nem tartozott a bankárok kedvelt területei közé.

Ezek az okok magyarázzák az indiai *tanka* és az egyiptomi *dinár,* a *mogrebin* feltűnését. A mogrebin ugyanazt a szerepet töltötte be, mint napjainkban a dollár,[62] idővel az egész iszlám világban elfogadták, tekintettel a benne levő aranytartalomra.

A dinár mint pénznem i.sz. 900 körül tizenhárom dirhemet ért, de 1036-tól fogva igen népszerűvé vált a keleti iszlám világ népeinek körében, mert amilyen mértékben elértéktelenedett az ezüstpénz, oly mértékben emelkedett az arany árfolyama, és a *dinár* tizenhárom *dirhem* helyett először huszonötöt, majd negyvenet, végül százötvenet ért.[63] 1000-ben lázadás tört ki emiatt a kalifa testőrségében.[64]

A kincstár gyakran küzdött pénzügyi gondokkal, s minthogy a papírpénzt még nem találták fel, a költségvetés egyensúlyának megőrzése érdekében arra kényszerültek, hogy változtatgassák a fémpénzben foglalt nemesfém keverési arányát. A bankárok türelmetlenül várták a mekkai zarándoklat idejét, mert a dinár árfolyama minden évben magasra szökött ebben az időszakban.[65]

Az ókor vége felé a közel-keleti pénzkereskedelem idegen kezekben összpontosult. Keleten, a kusánok és a szakák földjén a kereskedők és a bankárok kivétel nélkül hinduk voltak; némelyik buddhista templom valóságos „bankházzá" lett. Így történhetett meg, hogy a lélek körforgását jelentő hindu fogalom, a *szamszára,* a perzsában és az arabban szamszara alakban az üzlet és kereskedelem jelentést vette föl. Nyugaton, pártus és szászánida földön, a pénzkereskedelem az Eufrátesztől nyugatra lakó *arumi*-k, levanteiek vagy görögök kezében összpontosult, akiknek legvirágzott települése a Tigris jobb partján épült Szeleukeia volt. Csak a szurai zsidók keltek versenyre velük, akiket a Szentírás a pharisziak földrajzi névvel illet; *Pharisz* arameusul Perzsiát jelent. Ezek a perzsiai „lombardok"

nagy tiszteletnek örvendtek Palesztinában. A koptok ugyanilyen képességekkel bírtak, de kizárólag a Nílus-völgyében kamatoztatták tehetségüket.

Az iszlám korban valamelyest változott a helyzet. A történelmi fejlődés eredményeképpen burzsoák lettek maguk az iràniak is, akik addig jobbágyokra és feudális hűbérurakra oszlottak.[66] Különösen igaz volt ez a délnyugat irániakra, az úgynevezett „párszikra", akik bátortalanul versenyre keltek a „szindikkel", az indo-szkíták leszármazottaival, a „rúmikkal", a föníciaiak leszármazottaival és a „zsidókkal". Ez utóbbiak azonban ekkoriban már az iszlám világ legfontosabb tőkepénzesei voltak; a Földközi-tenger partvidékén, de különösen Andalúziában övék volt a nagybani bankügyletek monopóliuma, és ezen a címen befolyásolták magukat a kormányokat is.[67] Megesett, hogy egész a vezírségig vitték, mint például Haszdáj Ibn Saprut (†980) az Ibériai-félszigeten. Megemlékeznek még Jákub Ibn Killisz (†991) egyiptomi vezérről, a bagdadi születésű kiváló pénzügyi szakemberről[68].

Az olyan intézményeket, amilyeneket Jozef Ibn Pinkász és Áron Ibn Imran bagdadi bankárok alapítottak, a „Porta pénzváltóinak" nevezték. Ezek az intézetek még a vezírnek is kölcsönöztek. Ugyanebben az időszakban említés történik iráni és közép-ázsiai zsidókról, akik főadóbérlők és rabszolga-nagykereskedők lettek; a 13. században pedig néhány bukharai zsidót nagy tőkepénzesként, főadóbérlőként és bankárként említenek, s azt mondják róluk, hogy a mongolok által meghódított Kína területén tevékenykednek. Iszfahánnak volt egy régi negyede, melyet zsidó bankárok és kereskedők laktak. Ők tartották kezükben a Khuzisztáni Tusztar szőnyeggyártását; ugyancsak az ő ellenőrzésük alatt folyt a vörös-tengeri gyöngyhalászat,[69] s ők kereskedtek a muszlimok elől még

elzárt két területtel, Kasmirral és a keresztény Nyugattal. Egyiptomban úgyszintén nagy befolyásra tettek szert a 10. század folyamán. Hogy némi betekintést nyújtson vagyoni helyzetükbe és életmódjukba, Naszir Khuszrau elbeszéli, hogy egyikőjük régi-kairói palotájának teraszára kertet telepíttetett, ahol háromszáz pálmafában lehetett gyönyörködni, valamennyi pálma színezüstből készült tartóedényben állt.[70]

Megtiltották, hogy a hitelező nagyobb súlyú aranyat vegyen a kölcsönt törlesztő személytől, mint amennyit kölcsönadott neki; ugyanez vonatkozott a többi fémekre, az élelmiszerekre és egyéb árufélességekre is, mindamellett ne higygyük, hogy a vallási törvény meggátolta a pénzkereskedelmet. Korántsem; az üzlet szabályszerű lebonyolításához csupán arra volt szükség, hogy a kamatot más fémben határozzák meg, mint a kölcsönadott tőkét. Így például, ha egy aranypénzben felvett kölcsön kamatját ezüstben szabták meg, a műveletet tisztes ügyletnek tekinthették, és engedélyezték, hiába érte el a kamatláb a 100 %-ot is; ezzel szemben, ha ugyanezt a kamatot aranypénzben róják le, az ügylet rút csalásnak minősült volna.

A zsidók általában 30 százalékos kamatra kölcsönözték az ezüstöt. A keresztény pénzemberek – feltehetően könyörületességből[71] – keresztényektől 20 százalékos kamatot szedtek.

Mint láthatjuk, ha valaki ez idő tájt pénzt akart kölcsönözni, nem ütközött nehézségbe; bankárokban nem volt hiány, ráadásul a magánszemélyek közül is sokan a kereskedelembe fektették be megtakarított pénzüket. A tőkebefektetésnek ezt az akkoriban igen elterjedt módját *makszab*-nak hívták.

A bankároknak, a *szairafi*-knak minden városban működött bazárjuk. Ezek a bankárok általában meghatározott vidékekre és azon belül a kereskedelem meghatározott ágára szakosod-

tak. A Nemzeti Bankot *gahbadhah*-nak, igazgatóját *Gahbadh*-nak nevezték.

1052-ben kétszáz bank működött az iszfaháni bazárban; a kalifák birodalmában azonban a legnagyobb pénzkereskedelmi központ Baszra városa volt, ahol a Szindh tartományból való híres bankárok, az indo-szkíták leszármazottai működtek. A legjobb bankárok között tartották számon Perszisz tartomány és Dél-Arábia pénzembereit is; a pénzintézeteik ahhoz fogható hírnévnek örvendtek, mint napjainkban az amerikai, illetve svájci bankházak. Párszi bankárok nemcsak Tripoliban, Türben és Szidónban, hanem az Ibériai-félszigeten és Marokkóban is tevékenykedtek. Régi-Kairóban, ahol temérdek párszi tőkepénzes élt, sokukat feleskették *adl*-nak, „igaz férfiúnak", hogy igazságot tegyenek a peres üzleti ügyekben. Az örmények ez idő tájt csak katonaként szolgáltak a bizánci és – kevesebben – a fátimida hadseregben; foglalkoztak még kézműves mesterségekkel és kiskereskedelemmel, mint például azok az örmények, akik a 9. században kolóniákat létesítettek Bulgáriában; a kapitalista üzleti életre való rátermettségük azonban csak a 14. századtól kezdett kibontakozni Kilikiában.

A 9. században, az Indiai-félsziget meghódítása után gyors fejlődésnek indult ezen a területen a muszlim bankélet. A 13. században azután, amikor Delhi a mongolok elől menekülő közel-keleti népesség menedékévé vált, a tőke is ide vándorolt, és a város igazi Wall Streetté lett. Másfelől a többi iszlám ország közönsége rendkívül nagyra becsülte az egyiptomi arany és a hindusztáni arany nemesfémtartalmát, így aztán maradék gazdagságuk Régi-Kairóba és Delhibe vándorolt, a mongolok korától fogva pedig teljesen hitelképtelenné lettek. Mindenesetre az arany *tankq* szorosan követte az egyiptomi dinár árfolyamának emelkedését. Az egyiptomi dinár

ekkoriban kapta az *asrafi* nevet, al-Asraf mameluk szultán (1290–1293) tiszteletére, aki mind az európaiakat, mind a mongolokat legyőzte.

Az aranyat és az ezüstöt egyszerű árucikkeknek tekintették, és mindig súlyra mérték; mindamellett a keleti kormányok pénzt is verettek, mégpedig két okból. Az egyik ok politikai volt: a forgalomban levő pénz tanúskodott az uralkodó kilétéről. A másik ok gazdasági volt: az uralkodó neve garantálta a vert fémpénzek keverési arányát.

Mégis megesett, hogy a csődbe jutott államok nem tartották tiszteletben a törvényesen előírt keverési arányt, és a kelleténél több rezet vagy más fémet adtak a nemesfémhez; a kereskedők azonban biztos szemmel felismerték a hamis pénzt. A bankárok egyik legfőbb foglalatossága volt, hogy biztos algebrai műveletek segítségével meghatározzák az ötvözetek keverési arányát.

Összefoglalás

Végére jutván számtalan apró adatot összegyűjtő munkánknak, reméljük, lekötöttük az olvasó figyelmét, s olykor sikerült egy kissé elszórakoztatnunk is.

A legkülönfélébb tényeket igyekeztünk elé tárni a középkori iszlám társadalom, e csodálatos világ fogyatékosságairól és erényeiről – ítéljen az olvasó kedve szerint. Egy civilizáció értékének pontos felmérésére a legjobb és legbiztosabb módszer, ha pontról pontra egybevetjük valamely térben és időben közeli civilizációval. Könnyen megállapítható: ahogy a középkori iszlám számtalan ismeretet, alapfogalmat, elvet, eljárást, szertartást, szokást és hagyományt vett át a megelőző kultúráktól, ugyanúgy a keleti kultúra fényétől elkápráztatott Európa is sokat tanult a keleti kultúrától, főként a keresztes hadjáratok után, s egyként merített a keleti hagyomány mór és bizánci változatából.

Ha hihetünk Hohenstaufen II. Frigyes 13. századi nyugati uralkodónak, akkoriban a muszlimok voltak a világ legboldogabb emberei. Való igaz, hogy mintha sokkal tisztábbak, ápoltabbak, gazdagabbak, a tudományokban sokkal járatosabbak, fejlettebbek lettek volna, mint a korabeli nyugatiak, akiknek civilizációja ekkoriban még csak kereste a saját útját. Igaz ugyan, hogy a fejedelmek és az előkelőségek roppant fényűző életet éltek, de a többi halandók sem dolgozták agyon magukat, jól táplálkoztak, szórakozásban sem szenvedtek hiányt, és tényleges szabadságnak örvendtek. E nyolc évszázaddal előttünk járt embereknek számos megnyilatkozása és szokása igen közel áll a mi mindennapi életünk némely vonásához.

Az uralkodóházak, királyságok és birodalmak áttekintő táblázata

Főbb birodalmi uralkodóházak Közép-Ázsiában	Fajok	Kor	Helyi királyságok, adófizető vidékek
Szászánidák	kelet-irániak	224–644	Irak, Szindh, Nyugat-Irán, Arménia és végül Kis-Ázsia, Szíria és Egyiptom
Keleti Omajjádok	beduinok	661–750	Irak, Szindh, Kelet-Irán, Nyugat-Irán, Arménia, Kis-Ázsiát kivéve
Abbászidák	irániakkal keveredett beduinok	750–945	Irak, Szindh, Kelet-Irán, Nyugat-Irán, Arménia, Kis-Ázsiát kivéve
Dajlámiták	nyugat-irániak	864–1005	Dajlám királysága, amely függetlenségét soha nem veszítette el, Nyugat-Irán, Irak és a szomszédos vidékek
Gaznavidák	irániasodott törökök	962–1186	Kelet-Irán, északkeleti vidékek és Hindusztán
Szeldzsukidák	oszmán törökök	1037–1197	Északkeleti vidékek, Irán, Irak, Szíria, Kis-Ázsia

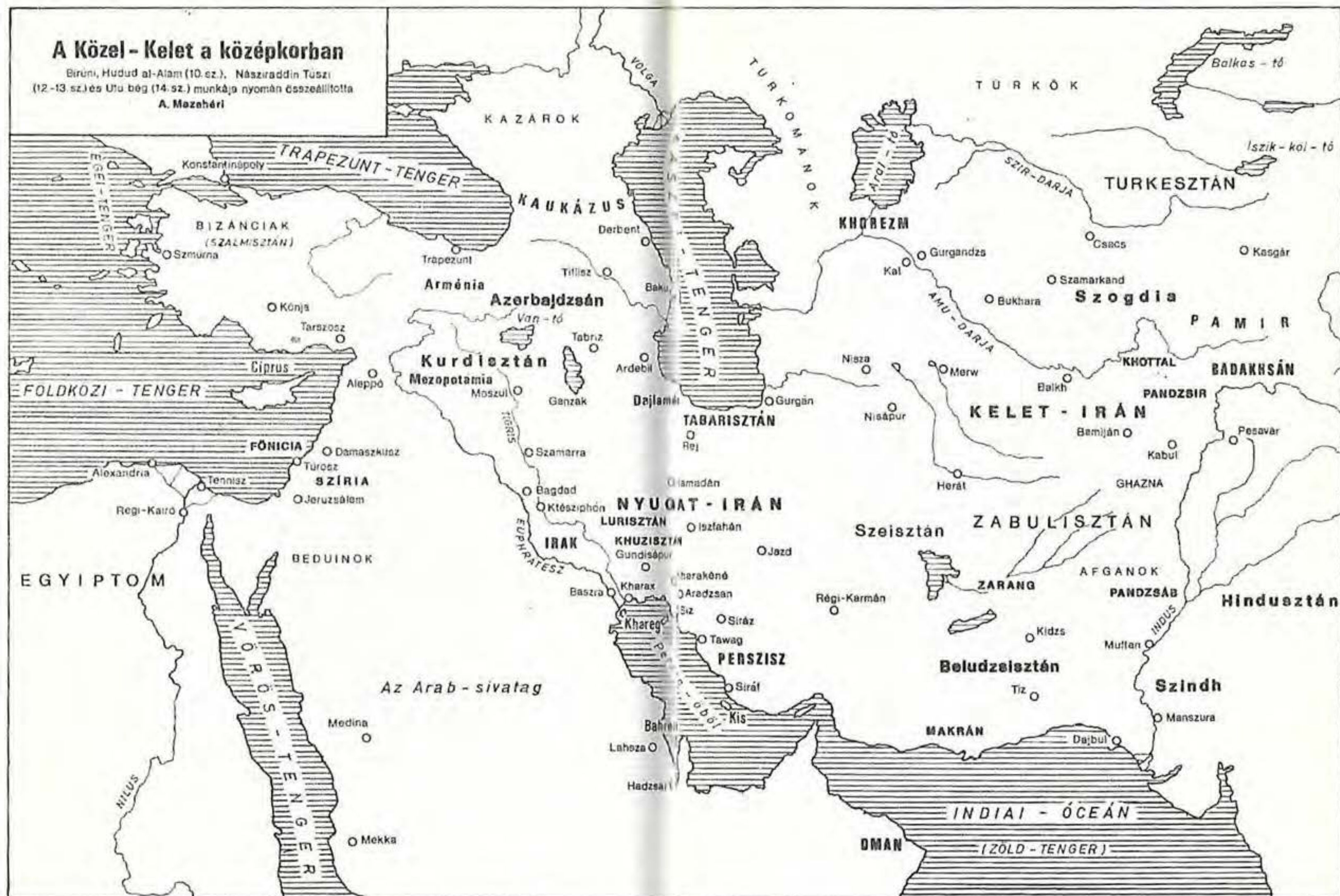
Főbb birodalmi uralkodóházak Közép-Ázsiában	Fajok	Kor	Helyi királyságok, adófizető vidékek
Guridák	kelet-irániak	1150–1212	Afganisztán, Hindusztán
Khorezmiek	oszmán törökök	1172–1220	Északkeleti vidékek, Irán, Irak, Kis-Ázsia

Főbb királyi házak Közép-Ázsiában	Fajok	Kor	A királyságok területe
Páduspánidák	nyugat-irániak	660–1555	A mai Teheràntól északra fekvő Rusztamdar
Bávandidák	nyugat-irániak	665–1333	Mázenderán
Pandzsváridák	kelet-irániak	750–948	Tokharisztán
Csagán Khadhah dinasztia	kelet-irániak	750–951	Csagánagán (Kelet-Irán)
Sár dinasztia	kelet-irániak	750–1150	Gardzsisztán (Kelet-Irán)
Maamunidák	kelet-irániak	750–1017	Khorezm
Sarván sahok dinasztiája	nyugat-irániak	799–1063	A Kaukázuson túli keleti vidékek
Dzsusztánidák	nyugat-irániak	804–1042	Dajlám

Főbb királyi házak Közép-Ázsiában	Fajok	Kor	A királyságok területe
Táhiridák	kelet-irániak	820–889	Kelet-Irán
Hamdánidák	nyugat-irániak	934–990	Kurdisztán déli és nyugati része
Szimdzswa-ridák	kelet-irániak	850–997	Kohisztán (Kelet-Irán)
Farighonidák	kelet-irániak	850–1010	Gozgánán (Kelet-Irán)
Szaffáridák	kelet-irániak	867–1225	Széisztán
Hasimidák	nyugat-irániak	868–1064	Darband (Kaukázus)
Számánidák	kelet-irániak	874–1004	Transzoxánia
Qarmaták	irániasodott arabok	891–1100	Lahsza-Bahrain
Qarenidák	nyugat-irániak	927–1078	Gorgán
Szallaridák	nyugat-irániak	927–1029	Azerbajdzsán
Elik-Khánidák	oszmán törökök	927–1204	Kasgária
Siddadiak	nyugat-irániak	951–1075	A Kaukázuson túli nyugati vidékek
Fadlawai-hidák	nyugat-irániak	1056–1313	Sabánkára (Perszepolisz)
Suridák	kelet-irániak	1058–1300	Szindh

Főbb királyi házak Közép-Ázsiában	Fajok	Kor	A királyságok területe
Asszassziinok	nyugat-iráníak	1090–1256	Alámut
Bektimu-ridák	oszmán törökök	1099–1403	Arménia
Ortoqidák	oszmán törökök	1101–1408	Amid-Mardin (Észak-Szíria)
Ildegnizidák	oszmán törökök	1136–1225	Ardébil (Azerbaj-dzsán)
Hazárasz-pidák	oszmán törökök	1150–1392	Iszfahán-Khuzisztán
Szalguridák	oszmán törökök	1148–1286	Perszisz tartomány
Keszránidák	nyugat-iráníak	1155–1372	A Kaukázuson túli keleti vidékek
Keleti Mamelukok	kelet-iráníak	1205–1554	Hindusztán

Főbb vezír dinasztiák Közép-Ázsiában	Fajok	Kor
Barmakidák	kelet-iráníak	749–935
Muhalla-bidák	nyugat-iráníak	650–934
Amididák	nyugat-iráníak	933–976
Nizám al-Mulkidák	nyugat-iráníak	1063–1220

A Közel - Kelet a középkorban
Biruni, Hudud al-Alam (10. sz.), Nászíraddin Túszi (12-13. sz.) és Ulu bég (14. sz.) munkája nyomán összeállította
A. Mazahéri
KAZÁROK
VOLGA
TÜRKOMÁNOK
TÜRKÖK
Balkas - tó
Iszik - kol - tó
TURKESZTÁN
SZIR-DARJA
Arál - tó
KHOREZM
TRAPEZUNT - TENGER
Konstantinápoly
EGEI-TENGER
BIZÁNCIAK
(SZALMISZTÁN)
Szmürna
KAUKÁZUS
Derbent
Trapezunt
Tiflisz
Baku
Arménia
Azerbajdzsán
Van - tó
Tabriz
Kónja
Tarszosz
Ciprus
FÖLDKÖZI - TENGER
Aleppó
Kurdisztán
Mezopotámia
Moszul
Ganzak
Ardebil
Dajlam
Gurgán
TABARISZTÁN
Rej
TIGRIS
Szamarra
FÖNICIA
Damaszkusz
Türosz
SZÍRIA
Jeruzsálem
Alexandria
Tennisz
Régi-Kairó
Bagdad
Ktésziphón
NYUGAT - IRÁN
LURISZTÁN
Iszfahán
IRAK
KHUZISZTÁN
Gundisápur
Jazd
EUPHRATESZ
BEDUINOK
EGYIPTOM
Baszra
Kharax
Aradzsan
Khareg
Sziráz
Tawag
PERSZISZ
Sziráf
Kis
Bahrein
Lahsza
Hadzsar
Az Arab - sivatag
Medina
Mekka
VÖRÖS - TENGER
NILUS
Gurgandzs
Kat
Csacs
Kasgár
Szamarkand
Bukhara
Szogdia
AMU - DARJA
PAMIR
Nisza
Merw
Balkh
KHOTTAL
BADAKHSÁN
PANDZSIR
Nisápur
KELET - IRÁN
Bamiján
Pesavár
Kabul
Herát
GHAZNA
Szeisztán
ZABULISZTÁN
AFGANOK
ZARANG
PANDZSÁB
Hindusztán
Régi-Kermán
Kidzs
Multan
INDUS
Beludzsisztán
Szindh
Tiz
Manszura
MAKRÁN
Dajbul
INDIAI - ÓCEÁN
OMAN
(ZÖLD - TENGER)

Közép-Ázsiából származó dinasztiák	Fajok	Kor	Levantei tartományok
Túlunidák	kelet-irániak	868–900	Egyiptom, Szíria, Hedzsáz, Jemen
Akhsádidák	kelet-irániak	847–981	Egyiptom, Szíria, Hedzsáz, Jemen
Fatimidák	szaracénok (iróniasodott arabok)	909–1171	Nyugati iszlám vidékek, Egyiptom, Hedzsáz, Jemen
Ajjubidák	nyugat-iróniak (kurdok)	1168–1300	Szíria, Egyiptom, Hedzsáz, Jemen
Nyugati mamelukok	oszmán törökök	1250–1500	Szíria, Egyiptom, Hedzsáz, Jemen

Nyugati iszlám királyságok és birodalmak	Fajok	Kor	Helyi királyságok, adófizető vidékek
Nyugati Omajjádok	beduinok	711–1060	Andalúzia
Idriszidák	marokkóiak	788–921	Marokkó (királyság), Algéria, Ibériai-félsziget (birodalom)
Aghlabidák	marokkóiak	800–909	Ibériai-félsziget és Észak-Afrika (birodalom)
Almoravidák	marokkóiak	1060–1147	Marokkó (királyság), Andalúzia (birodalom)
Almohádák	marokkóiak	1147–1271	Marokkó (királyság), Andalúzia (birodalom)

Általános bibliográfia

Bevezetésül az olvasónak az orientalisztika tudományába és annak bibliográfiájába V. W. Barthold, *La Découverte de l'Asie* (Ázsia felfedezése) című munkáját javasoljuk, melyet B. Nikitin fordított oroszból franciára és ellátta jegyzetekkel (Payot, Paris, 1947).

C. Brockelmann, *Geschichte der Islamischen Völker und Staaten,* (Az iszlám népek és államok története), München és Berlin, 1939, francia fordítása Payot, 1949.

Charles Autran, *Mithra, Zoroastre et la Préhistoire aryenne du Christianisme* (Mithra, Zoroaszter és a kereszténység árja előzményei), Payot, 1935.

L'Encyclopédie de l'Islam, dictionnaire géographique, ethnographique et biographique des peuples musulmans (Iszlám enciklopédia, az iszlám népek földrajzi, néprajzi és életrajzi lexikona) Leyden, 1913–1944, 1–5. kötet.

Gaudefroy-Demombynes, *Les Institutions musulmanes* (Az iszlám intézményei), utolsó javított és bővített kiadása, Párizs, 1931.

Ignaz Goldzieher, *Le Dogme et la Loi de l'Islam* (Az iszlám tanítás és törvénykezés), fordította J. Arin, Párizs, 1920.

C. H. Becker, *Islamstudien* (Iszlám tanulmányok), Leipzig, 1924–1932, 1–2. kötet.

Tor Andrae, *Die Person Muhammeds in Lehre und Glauben seiner Gemeinde* (Mohamed személye az iszlám tanban és hitvallásban), Stockholm, 1918, az *Archiv. Et. Orient.* 17. kötetében.

Gaudefroy-Demombynes, *Le Pélerinage à la Mecque* (A mekkai zarándoklat), Paris, 1923, az *Annales du Musée Guimet*-ben (Bibl. Et. 33. kötet)

Gaudefroy-Demombynes, *Le monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades* (Az iszlám világ és Bizánc a keresztes hadjáratok koráig) az *Histoire du monde* 7. kötetében, Párizs, 1931.

A. Mez, *Die Renaissance des Islams* (Az iszlám újjászületése), Heidelberg, 1922.

B. Lewis, *The Origin of Isma'ilisme: a Study of historical Background of the Fatimid Caliphate* (Az izmáílíja eredete: tanulmány a fatimida kalifátus történelmi hátteréről), Cambridge, 1940.

W. Barthold, *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens* (Tizenkét előadás a közép-ázsiai törökök történetéről, oroszból fordította Th. Monzel), Berlin, 1935, a *Die Welt des Islams*, 1932 pótköteteként jelent meg.

Abu-Juszuf, *Kitáb al-Kharádzs, Le Livre de l'Impôt foncier* (A földadó könyve, franciára fordította F. Fagnan), Párizs 1921, a *Bibliothèque archéologique et historique* első kötetében.

E. Tyan. *Histoire de l'Organisation judiciaire en pays d'Islam* (A bírói szervezet kialakulásának története az iszlám vidékeken), 1. kötet, Párizs, 1938.

B. Lewis, *The Islamic Guilds* (Az iszlám céhek), az *Economic History Review* 8. kötetében, 1937, 20–37. old.

W. J. Fischel, *Jews in the economic and political life of mediaeval Islam* (Zsidók a középkori iszlám világ gazdasági és politikai életében), London, 1937, a *Royal Asiatic Soc. Monogr.*-ban (22).

A. S. Tritton, *The Caliphs and their non-muslim Subjects* (A kalifák és nem-muszlim alattvalóik), Oxford, 1930.

W. Hellige, *Die Regentschaft al-Muwaffaq's: ein Wendepunkt in der Abbassidengeschichte* (Al-Muwaffaq uralma: fordulópont az Abbászidák történetében), Berlin, 1936, a *Neue Deutsche Forschungen*-ben.

L. Bouvat, *Les Barmécides* (A Barmakidák), Párizs, 1912.

S. S. Nadvi, *The Origin of the Barmakids* (A Barmakidák felemelkedésének történcte), az *Islamic Culture* 7. kötet, 1932, 19–28. o.
H. Bowen, *The Life and Times of Ali ibn'Isa, the good Vizier* (Ali ibn Ísza, a kiváló vezír élete és kora), Cambridge és London, 1928.
H. F. Amcdroz, *Abbassid Administration in its decay* (Az abbászida uralom hanyatlása), a *The Journal of the Royal Asiatic Society*-ben, 1913, 823–842. o.
G. Vajda, *Les zindiqs en pays d'Islam au début de la période abbasside* (Zindiqek az iszlám vidékckcn az abbászida kor elején), a *Rivista degli studi orientali* 17. kötetében, 173–229. o.
L. Massignon, *La Passion d'al-Hallâj, Martyr mystique de l'Islam* (Al-Halládzs, a misztikus iszlám vértanú mártíromsága), Párizs, 1922, 1–2. kötet.
M. Smith, *An Early Mystic of Baghdad... al-Muhasibi, A. D. 781–857* (Egy korai bagdadi misztikus ... al-Muhaszibi a 9. századból), London, 1935.
Gh.-H. Sadighi, *Les mouvements religieux iraniens au IIe et au IIIe siècle de l'Hégire,* (Iráni vallásos mozgalmak a hidzsra második és harmadik évszázadában), Párizs, 1938.
L. Massignon, *Recherche sur les Shiites extrémistes à Bagdad à la fin du IIIe siècle H.* (Vizsgálódás a hidzsra harmadik évszázadának szélsőséges, bagdadi síitáiról), a *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* 92. kötetében, 1938, 378–382. o.
Th. Nöldeke, *Ein Sklavenkrieg im Orient* (Egy rabszolgaháború Keleten) a szerző *Orientalische Skizzen* című munkájának 126., 153. és 184. o.
W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion* (Turkesztán a mongol hódításig) második kiadás, Lodon, 1928, a *Gibb Memoriel Series,* NS., ötödik kötetében.

M. Nazim, *The Life and Times of sultan Mahmud of Gazna* (A gaznai Mahmúd szultán élete és kora), Cambridge, 1931.
H. Amedroz, *Three Years of buwaihid Rule in Baghdad* (A buwaihida uralom három évc Bagdadban), a *The Journal of the Royal Asiatic Society*-ben, 1901, 501–536. o.
G. Jacob, *Der Nordisch-baltische Handel der Araber im Mittelalter,* (Az arabok északi-balti kereskedelme a középkorban), Leipzig, 1887.
F. Stuwe, *Die Handelszüge der Araber unter den Abbassiden durch Afrika, Asien und Osteuropa* (Az arabok kereskedelmi karavánjai Afrikán, Ázsián és Kelet-Európán keresztül az Abbászidák korában), Berlin, 1836.
G. Ferrand, *Le voyage du Marchand arabe Sulayman en Inde et en Chine* (Szulaimán arab kereskedő utazása Indiába és Kínába), Párizs, 1922.
Langles – Reinaud, *Les relations des Voyages* (Úti beszámolók), Párizs, 1845, 1–2. kötet.
L. Massignon, *L'Influence de l'Islam au Moyen Age sur la Fondation et l'Essor des Banques juives* (Az iszlám hatása a középkorban a zsidó bankok alapítására és fejlődésére), a *Bulletin d'Études orientales* 1. kötetében, 1931.
W. Fischel, *The Origin of Banking in Mediaeval Islam* (A bankügylet kialakulása a középkori iszlám világban), a *Journal of the Royal Asiatic Society*-ben, 1933, 339–352. o.
Von Kremer, *Ueber das Einnahmebudget des Abbassiden-Reiches* (Az abbászida birodalom bevételeinek könyveléséről), Denkschr. phil. histor. Classe Wien. Akad., 1888, 36. kötet, 283–362. o.
G. Le Strange, *Baghdad during the Abbassid Caliphate* (Bagdad az abbászida kalifátus idejében), Oxford, 1900.
De Lacy O'Leary, *A Short History of the Fatimid Caliphate* (A fatimida kalifátus rövid története), London, 1923.

C. H. Becker, *Regierung und Politik unter dem Chalifen Zahir* (Kormányzás és politika Zahir kalifa idejében) a szerző *Beiträge* című művében a 121., 132. és 158. o.
W. Ivanow, *A Creed of the Fatimids* (A Fátimidák hitvallása), Bombay, 1936.
H. F. Hamdani, *The History of the Ismaili da'wat and its Literature during the Last Phase of the Fatimid* (Az iszmaili daawat története és irodalma a fatimida uralom utolsó korszakában), az *Empire Journal of the Royal Asiatic Society*-ben, 1932, 126–135. o.
J. Mann. *The Jews in Egypt and Palestine during the Fatimid Caliphate* (A zsidók Egyiptomban és Palesztiniában a fátimida kalifátus idejében) Oxford, 1920, 1–2. kötet.
S. de Sacy, *Exposé de la Religion des Druzes*, (A drúzok vallásának ismertetése), Párizs, 1838, 1–2. kötet.
M. J. de Goeje, *Mémoires sur les Carmathes du Bahrein et les Fatimides* (Értekezések a bahreini Qarmatákról és a Fátimidákról), *Mémoires d'Histoire et de Géographie orientales*, 1. kötet, második kiadás, Leyden, 1886, és a *La Fin de l'Empire des Qarmates du Bahrein* (A bahreini qarmaták birodalmának bukása) a *Journal Asiatique*-ban, 1895, 1–30. o.
Ch. H. Grégoire, *Les Qarmathes* (A Qarmaták), Byzantion, 1933, 8. kötet, 773–775. o.
R. Levy, *An Account of the Isma'ili Doctrines in the „Jami al-Tawarikh" of Rashid al-Din* (Az iszmailita tanok ismertetése Rasídaddín „Dzsami at-Tawárikh"-jában), a *Journal of the Royal Asiatic Society*-ben, 1930, 509–536. o.
R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, (A sztyeppék birodalma), Párizs, 1939.
St. Lane-Poole, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem* (Szaladin és a Jeruzsálemi Királyság bukása), New York és London 1898, második kiadás 1926.

Cl. Cahen, *Les Grandes Lignes de l'Histoire de la Pénétration turque en Anatolie et en Syrie*... (Vázlatos összefoglalás arról, hogyan hatoltak be a törökök Anatóliába és Szíriába...) Actes du XXXe Congres inter. des Orientalistes, Louvain, 1940, 336. o.)
B. Stevenson, *The Crusaders in the East* (Keresztes lovagok Keleten), Cambridge, 1907.
R. Grousset, *Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérusalem* (A keresztes háborúk és a jeruzsálemi frank királyság története), Párizs, 1934–1936, 1–3. kötet.
H. Massé, *Lettres d'un Sultan du Kharezm* (Egy khárizmi szultán levelei), Académie des inscriptions et belles-lettres, 1941, 307–320. o.
L. Bouvat, *L'Empire mongol, 1re Phase* (A mongol birodalom, első korszaka) az *Histoire du Monde* 8. kötete, Párizs, 1941.
A. S. Atiya, *The Crusades in the Later Middle Ages* (Keresztes hadjáratok a kései középkorban), London 1938.
W. Barthold, *Turkestan* (Turkesztán), P. Pelliot bírálata a *T'oung-Pao*-ban található, 1930, 27. kötet, 12–56. o.
M. Ishwari Prasad, *L'Inde du VIIe au XVIe siècle* (India a 7. és 8. században), Párizs, 1943.
R. Strothman, *Gnosis-Texte des Ismailiten* (Az iszmailiták gnosztikus szövegei), Goettingen, 1943) Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 3. sorozat).
W. Barthold, *Zwölf Vorlesungen*...-jének P. Pelliot előadásainak figyelembevételével átdolgozott kiadása: *Histoire des Turcs d'Asie centrales* (A közép-ázsiai törökök története), Párizs, 1945; *Initiation à l'Islam* (Bevezetés az iszlámba) 3. o.
Fikret Isiltan, *Die Seltschuken-Geschichte des Akserayi* (A szeldzsukok története Akszrái tollából), Leipzig, 1943.

K. Jahn, *Geschichte der Ilchane: Abaga bis Gaihatu* (Az ilkánok története Abagától Gajikatuig), Reichenberg, 1941.
M. Perlmann, *Notes on anti-christian Propaganda in the Mamluk Empire* (A mameluk birodalom keresztényellenes propagandájáról) a *Bulletin of the School of Oriental Studies*-ban, 1940, 10. kötet, 843–861. o.
Jean Sauvaget, *Relation de la Chine et de l'Inde rédigée en 851* (Egy 851-ből való beszámoló Kínáról és Indiáról), Párizs, Guillaume Budé, 1948.

Jegyzetek

Első fejezet

A VALLÁSI ÉLET

1. *Kashf al-Mahgub,* 183. o.
2. Qosajri, 188. o.
3. uo. 203. o.
4. Massignon, *Kitáb at-Tawászin.*
5. Amedroz, *Notes, J.R.A.S.,* 1912, 558. o.
6. *Kasf al-Mahgub,* 366. o.
7. uo. 247. o.
8. uo. 45. s kk. o.
9. uo. 416. o.
10. S. Nafiszi, *Bajhaqi,* Tehereán, 1948, 2. kötet, 916–968. o. és Maqdiszi 202. o.
11. Lásd a negyedik fejezetben.
12. *Al-Faszl,* 2. kötet, 116. o.
13. Nizám al-Mulk, 47. fejezet, 187. s kk. o.
14. *Fihriszt,* 138. o.
15. *Hamadáni, Maqámat,* 157. o.
16. Muqaddaszi, 295–430. o.
17. Ibn Hauqál, 341. o.
18. Ibn Dzsubair, 267. o.
19. Ibn Ruszta, 111. o.
20. Muqaddaszi, 327. o.
21. Ibn Dzsubair, 50. o.
22. Ibn al-Uhuwwa, 172., 181. o.
23. Ibn Dzsubair 219., 321., 322. o.

24. Al-Qudsz, Jeruzsálem mindig csak helyi zarándokhely volt, kizárólag a szíriai muszlimok látogatták.
25. Ibn Khallikan. 1. k., 337. o.; Burckhardt, 1. k., 196. o.
26. Ibn Dzsubair, 182., 183, 185. o.
27. *Arib,* 24. o.
28. Ibn al-Dzsauzi, idézi Mez, 301. o.
29. uo.
30. Naszir Khuszrau
31. J. Burckhardt, *Travels in Arabia* (Arábiai utazások), London, 1829, 1. k., 122. o.
32. Naszir Khuszrau, 200. o.
33. *Szafar-náme,* 201. o.
34. Aly Bey, *Voyage en Asie* (Ázsiai utazás), 3. k., 348. o.
35. Ibn Dzsubair, 78–89. o.
36. *Szafar-náme,* 206. o.
37. Bruckhardt, 1. k., 190. o.
38. Ibn Dzsubair, 179. o.
39. uo. 97. o.
40. uo. 129. o.
41. *Szafar-náme,* 186. o.
42. uo.
43. Ibn Dzsubair, 179. o.
44. uo. 57. o.
45. uo. 202. o.
46. uo. 236. o.
47. uo. 244. o.
48. Ibn Aszakir, idézi Ibn Dzsubair, 273. o.
49. Naszir Khuszrau, 72. o.
50. Yaqut, 4. k., 198. o.
51. E. Isambert, *Journal de la Société de Géographie,* 1868, 398. o.

52. Ibn al-Athir, 10. k., 192. o.

53. Egy ősi ind szövegben, az *Upanisádok*-ban (*Katha-UP.*, V, 15. o. és *Mundaka-Up.* II, 2–10. o.) az áll, hogy a legfőbb isten, Siva egy Brahma nevű prófétát küld le a földre, aki az embereket egy kinyilatkoztatott könyvből, a *Védák*-ból tanítja. Ez a Brahma hasonlóságot mutat a Koránban szereplő Ábrahámmal, aki ugyancsak egy kinyilatkoztatott szöveget közöl, a *Szuhuf*-ot. A sémi nyelvekben A Brahmát Ábrahámnak mondanák, mint ahogy Platont és Phraátészt, fonetikai okból Aplatonnak és Afraátésznek ejtik. Egy másik ind próféta, aki a *Mahábharátá*-ban és a *Korán*-ban (31. szúra., 11, 12) egyaránt szerepel Lokman, neve szanszkrit nyelven *Lokamana*, ami annyit jelent: „egyetemes szellem". Való igaz, hogy India nem egy kultúra bölcsője, így az iszlám is sokat merített innen. Az Indiába vezető út régtől fogva a gazdasági és kulturális érintkezések színtere volt. Lásd: P. Koch, *Die arischen Grundlagen der Bibel. Die Übereinstimmung der biblischen Sagen mit der Mythologie der Indogermanen*, (A Biblia árja alapretege. A bibliai történetek és az indogermán mitológia közötti egyezések), Berlin, 1914. – G. Dumézil, *Naissance d'Archanges* (Az arkangyalok születése), 18. o. –J. Filliozat, *Les Échanges de l'Inde et de l'Empire romain* (India és a római birodalom kapcsolatai), a Revue historique, 1949 január-februári számában.

54. Naszir Khuszrau, 100. o.

55. Tudjuk, hogy „Izrael tizenkét törzse" valaha az Állatöv tizenkét jegyét jelképezte. József a tizenegyedik jelnek felel meg, a Vízöntőnek, innen ered az az asztrológiai mítosz, amely elbeszéli, hogy kútból fogják kihúzni egy vödör segítségével.

56. Breydenbach, *Le voyage et le pélerinage d'oultre-mer au Saint Sépulchre* (Utazás és zarándoklat a tengerentúlra a Szent Sírhoz), franciára fordította F. Nicolas Le Huen, Lyon, 1488, 259. o.
57. Mugir Al-Din, *Le Caire* (Kairó), 59. o.

Második fejezet

A BÖLCSŐTŐL A SÍRIG

1. Suli, *Ahbár,* 233. o.
2. uo. 11. o.
3. Shereshi, Bn. Arabe 3940, 168. o.
4. Kindi, Guest-féle kiadás, 203., s kk. o., 266. o.
5. *Wuzara,* 49. o.
6. Ibn Dzsubair, 294–295. o.
7. Ibn al-Uhuwwa, 47–48. o.
8. Ibn Saddad, Beyrouth, fol. 51 A, *apud* Mez.
9. Ibn Tagribardi, Popper kiadás, 46. o. Dahabi címszó alatt.
10. O. Khajjám, *Etesszam-Záde,* Maurice d'Hartoy francia fordítása, Párizs, 1934, 119. o.
11. Ibn al-Uhuwwa, 49–50. o.
12. Ibn Wahsijja, *La Falaha,* a Bibliothèque Nationale kéz-irata.
13. Bajhaqi, Fajjad és Ghani-féle kiadás, Teherán, 1324, 15. o.
14. Ibn., Al-Seresi, Ar. 3942
15. Suli, 1. k., 138. o.

Harmadik fejezet

AZ OTTHON

1. Maqdiszi, 31. o.
2. Mawardi, Enger kiadás, 431. o.
3. Ibn Szaid, 83, 86, 227. o.
4. Vogt, *Basile Ier* (I. Baszileosz), 383. o.
5. *Salsalet et Tawarikh* (Szalszalet és Tawárikh), Reinaud kiadás, 70. o.
6. Maqrizi, *Hitat,* 1. k., 98. o.
7. Ibn al-Qifti, Lippert kiadás, 40. o.
8. Silvestre de Sacy, *Chrestomathie* (Szemelvények) 1. k., 104, 105, 108. o.
9. Ibn Dzsubair, 295. o.
10. Muwassa, 125. o. és Ibn Hurdádhbeh, 109. o.
11. *Tarikh Bagdad.,* fol 152.
12. Lévy-Provencal, *Histoire de l'Espagne musulman* (A muszlim spanyol föld története), 190. o.
13. Ibn al-Uhuwwa, 197. o.
14. uo. 199. o.
15. Suli, 62. o.
16. H. Zayyat, *al-Mashriq,* XLI, 4. szám
17. *Wuzara,* 65. o.
18. Naszir Khuszrau, 132. o.
19. Tabari, 3. k., 418. o.
20. Hamdáni, 10. k., 196. o.
21. Suyuti, *Husn.,* 2. k., 237. o.
22. Hatib, Salmon kiadás, 53. o.
23. Mazsúdi, 8. k., 336. o.
24. Maqrizi, *Hitat,* 1. k., 490. o.
25. Yatima, 2. k., 106. o.

26. Jáqút, *Irsád,* 5. k., 260. o.
27. al-Muwassa, 129. o.
28. *Ahbár-u-Atár,* a történetíró Rasídaddín kézirata
29. *Yatima,* 2. k., 170. o.

Negyedik fejezet

POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI ÉLET

1. Baladuri, 79. o.
2. Jáqút, 1. k., 148. o. és 4. k., 954. o.
3. Naszir Khuszrau, 82–85. o.
4. Ibn al-Athir, 8. k., 133. o.
5. *Wuzara,* 178. o.
6. Ibn Hamdun, J.R.A.S., 1908, 434. o.
7. Ibn Miszkawaih, 5. k., 342, 345, 364. o.
8. uo. 505. o.
9. Suli, *Ahbar,* 187–188. o.
10. Lásd a következő jegyzetet
11. Razis, *Opera Philosophica,* P. Krauss kiadás, Kairó, 1939 és Maqdiszi, 336 és 396. o.
12. Maqrizi, *Hitat,* 2. k., 652. o.
13. *Ilajat-i Darasikuli* ... kézirat; Alfred Forke, *Geschichte der alten chinesischen Philosophie* (Az ókori kínai filozófia története)
14. Mutahhar, Huart féle kiadás, 4. k., 113. o.
15. Tarih Bajhaqi, Ghani és Fajjad kiadásában, 23–27, 41–44, és 392–395. o.
16. *Fihriszt,* 189. o.
17. Maqrizi, *Ittiaz,* 139. o.
18. *Fihriszt,* 189. o.

19. uo. 187. o.
20. uo. 225. o.
21. Goldzieher, *Zahiriten* (Zahiriták), 110. o.
22. Maqrizi, *Hitat,* 1. k., 341. o.
23. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* (Az ibériai muszlimok története), Leyden, 1932, 2. k., 276. o. és 3. k., 1–129. o.
24. *Wuzara,* 335. o.
25. Ibn al-Dzsauzi, *al-Muntazam,* 8. k., 327. o.
26. *Collection des Lettres du Chancelier al-Qadi al-Fadil, secrétaire de Szaladin* (al-Qadi al-Fadil pecsétőr, Szaladin írnokának összegyűjtött levelei) kéziratos szövegek.
27. Von Hammer, J.A. 5, 1855, VI, 215 s k.o.
28. Michel Le Syrien, 538–541. o.
29. Mez, *Renaissance des Islam* (Az iszlám újjászületése), 74. o.
30. Ibn al-Athir, 9., 16. o.
31. Jaqut, *Irsad,* 2., 238. o.
32. *Wuzara,* 303–308. o.
33. uo. 22. o.
34. Mez, 79. s k.o.
35. Maqrizi, *Hitat,* 1. k., 403. s k.o.
36. Kindi, Guest kiadás 574. o.
37. uo. 402. o.
38. Amedroz, J.R.A.S., 1911, 688. o.
39. Ibn al-Uhuwwa, 208. o.
40. uo. 165–166. o.
41. *Fársznáme,* 117. s k.o.
42. Maqrizi, 1., 103 s k.o.
43. Michel Le Syrien, 516. o.
44. Maqdiszi, 212–213. o.
45. *Wuzara,* 368. o.

46. Ibn Ruszta, 116. o.
47. Miszkawaihi, 6., 485 s k.o.
48. Ibn Hauqal, 308. o.
49. Abu-Szalih, Evetts-féle kiadás, 23. o.
50. Amedroz-Miszkawaihi, 1., 30. o.
51. *Wuzara,* 340. s k.o. és Isztahri, 157. o.
52. Isztahri, 158. o.
53. Miszkawaihi, 5., 570. o.
54. *Kitáb al-Haradzs,* 117. o.
55. Ibn Dzsubair, 35. o.
56. Ibn Hazm, *Kitáb al-Fiszal,* 1., 115. o.
57. Ibn al-Athir, 8., 522. o.
58. Ibn-Hurdadhbeh, 111. o.
59. *Raszáil,* asz-Szábi műve, 112. o.
60. Maqrizi, *Hitat,* 1., 492. o.
61. uo. 494. o.
62. *Diwan,* 2., 9. o.
63. Jahja Ibn Szaid, Bn., f. 81 (recto)
64. Petakja rabbi, 276. o.
65. Abu-Juszuf, *Kitáb al-Haradzs,* 69. o.
66. Maqdiszi, 183. o.
67. *Al-Iqd al-farid,* Abu-Szalim műve, 147. o.
68. Guyard, *Grands Maitres des Assassins,* 14. o.
69. Ibn Al-Athir, 9., 82. o.
70. Suyuti, *Husn.,* 2., 129. o.
71. Korán, 2 szúra, 186–190
72. Ibn al-Uhuwwa, 197. o.
73. Fahr al-Mudabbir, *Adab al-Muluk, India Office* kézirata. A *Tárihi Szeisztánban* Bahár által idézett (194. o.) Ibn Funduq, de legfőképpen Claude Cahen, *Un traité d'armurerie composé pour Saladin* (Egy Szaladin számára készített érte-

kezés a fegyvergyártásról), a *Bulletin d'Études orientales*-ban, 12. k., 1947–1948.

74. A pártusok már 199-ben Hatra felszabadításakor égő petróleumos üvegekkel, dárdahajító szerkezetekkel, skorpiókkal töltött edényeket vetettek be Alexandrius Severus római katonái ellen. Cassius Dio LXXVI.
75. Reinaud-Favé, *Histoire de l'Artillerie* (A lőfegyverek története). A. Mazahéri, *Histoire de la Science arabe* (Az arab tudomány története), Exposition scientifique, Beyrouth, 1948, 27. o.

Ötödik fejezet

KULTURÁLIS ÉS MŰVÉSZETI ÉLET

1. *Szunna,* hagyomány, ortodoxia, az „öregedni" jelentésű *szun* tőből; *muszinn* jelentése tiszteletre méltó öregember. A szó képzése, anélkül, hogy bármi kapcsolat lenne közöttük, emlékeztet a latin *senex, senectus, senatus* szavak képzésére.
2. P. Krauss, *Jabir Ibn-Hayyán,* Kairó, 1943; A. Mazahéri írt róla kritikát: A.A.H.S., 8. szám, 1949.
3. A. Talas, *L'Enseignement chez les arabes* (Az oktatás az araboknál), 12. o.
4. Maqrizi, *Hitat,* 2. k., 209–211. o.
5. Ibn Abd-Rabbihi, *Iqd,* 1, 65. o.; Maszudi, *Murug,* 2. k., 195. o.
6. Ibn Szahnun, 25–26. o.
7. Ibn Haldún, 3. k., 203. o.
8. Al-Kámil, 180. o. és Dzsáhiz, *Al-Baján,* 2. k., 192. o.
9. Ibn Szahnun, 29. 44 és 59. o.

10. Ibn Al-Uhuwwah, *Maalim,* 170 s. k.o
11. Wustenfeld, *Imam esch-Schafi'i,* 3. k., 236. o.
12. P. Krauss, *Jabir Ibn Hayyán,* 1. k., 3 s. k.o.
13. Ibn an-Nadim, *Fihriszt,* 268. o.
14. Talas, i.m., 28. o.
15. uo. 35. o.
16. Subki, *Tabaqát,* 230. o.
17. Talas, i.m. 54. o.
18. Ibn Haldún, 2. k., 376. o.
19. Naszir Khuszrau, 36. o.
20. Luzimijját, Kairó. 1891, 1. k., 61. o.
21. *Etesszam-Záde,* Omar Khajjám, Maurice d'Hartoy kiadás, Párizs, 1934.
22. Hamza b. Adhurak, a gardzsisztáni királyi ház leszármazottja, 9. századi hős, az Indus-völgyének meghódítója, az Indiai-óceán kalóza. *Tárihi Szeisztán,* 169–170. o. Bahár, *Szabksenászi,* 1. k., 284–285. o. és S. Nafiszi, *Bajhaqi,* 2. k., 867–889. o., Teherán, 1948.
23. Bibliothèque Nationale, perzsa szuppl., 1364, 271, s k.o. és 294. o.
24. *Fihriszt,* 248. o.
25. Kurd-Ali, *Hitat as-Sám,* 6. k., 185. o.
26. Dzsurdzsi Zajdán, 3. k., 207. o.
27. Zajját, *Adab al-arabi,* 335. o.
28. *Al-Dzsámi al-Muhtaszar,* 9. k., 187., 188. o.
29. *Ibn-Sakir,* 2. k., 149. o.
30. Haszan al-Bajhaqi, idézi Jáqút, *Mudzsam,* 2. k., 315. o.
31. Philippe de Tarrazi vicomte, *Histoire des Bibliothèques arabes,* (Az arab könyvtárak története), 1. k., 107. o.
32. Dzsurdzsi Zajdán, 2. k., 236. o.
33. Musztafa Nadzsib, *Humát al-Iszlám,* 106. o.

34. Paul Kraus, Dzsabir, Kairó, 1943, 1. k., 38. és 39. fej.
35. *Hitat as-Sám,* 2. k., 198. o.
36. Tarrazi, 1. k., 183. o.
37. *Nafh al-Tib,* 1. k., 182–186. o.
38. Al-Hatib, *Al-Bagdadi,* 3. k., 122. o.
39. Habib Zajját, *Al-Hazáin al-Sarqija,* 1939, 38. k., 18–28. o.
40. Tarrazi, 3. k., 856–857. o.
41. *Nafh al-Tib,* 3. k., 87. o.
42. Suyuti, *Baghjat al-wuat,* 283. o.
43. Muhammad-Lufti Jum'ah, *Tarikh Falasifat al-Iszlám,* 227. o.
44. Ibn Abi Uszajbia, 2. k., 239. o.
45. Tarrazi, 3. k., 879. o.
46. uo., 3. k., 898. o.
47. uo., 3. k., 915. o.
48. Nafh al-Tib, idézi Tarrazi, 3. k., 917. o.
49. Ibn Haldún, 2. k., 352–356. o.
50. Mehdi Barkechly, *L'Art sassanide, base de la musique arabe* (Az arab zene alapja, a szászánida művészet), Teherán, 1947, 8–15. o.
51. K. Al-Anghám, Bibliothèque Nationale, kézirat.
52. Korán, 36. szúra, 37–39. vers és 85. szúra, 1–2. vers.
53. uo., 9. szúra, 35–36. vers.
54. Ibn Haldún, 188. o.
55. uo., 2. k., 165–166. o.
56. Ibn al-Uhuwwa, 182. o.; a *Csahár Makále* és egyéb művek
57. Ibn Haldún, 2. k., 128. s k.o.
58. uo., 2. k., 184. o.
59. Ibn Haldún, 2. k., 282. o.
60. uo., 282. o.

Hatodik fejezet

A VÁROSI ÉLET

1. Maqdiszi, 35–47. o.
2. Tárikhi Bagdad, Bibliothèque Nationale, kézirat, 152. o.
3. Isztahri, 49. o.
4. Al-Hatib, Salmon-féle kiadás, 74. o. és Ibn Adhari, 2. k., 247. o.
5. Isztahri, 49. o.; Ibn Hauqal, 96. o.; Maqdiszi, 198. o.
6. Naszir Khuszrau, 50. o.
7. Ibn Hauqal, 77. o.
8. Maqdiszi, 331. o. és Jaqut, 50. o.
9. Ibn Hauqal, 122. o.
10. Jáqút, *Mudzsam,* 2. k., 457–458. o.
11. Jáqút, *Mudzsam,* 1. k., 205. o.
12. *Szafar-náme,* 7. o.
13. Naszir Khuszrau, 8–9. o.
14. Burckhart, *Travels in Syria* (Szíriai utazások), 159–160. o.
15. Szafar-náme, 12. o.
16. Naszir Khuszrau, 47. o.
17. Ibn Dzsubair, 308. o.
18. Isztahri, 290. o.
19. uo. 216. o. és Ibn Hauqal, 366. o.
20. Ibn Dzsubair, 42 és 271. o.
21. uo. 421. o.
22. Jáqút, 1. k., 248. o.; *Ujun,* Brockelmann, 265. o.
23. Ibn Dzsubair, 51. o.
24. uo. 52–271. o.
25. Al-Seresi, *Sarh al-Maqámat,*
26. 26. Suli, 323–328. o.
27. Ibn al-Uhuwwa, 242. o.

28. Zadawaihi, Briuni idézi, *Athár,* 216. o.
29. Tabari, 3. k., 214.
30. Birúni, *Chronology* (Időszámítás), 18–215. o.
31. J.A. 1847, 1. k., 58. o.
32. Maqrizi, *Hitat,* 1. k., 266. o. és Kindi, Guest-féle kiadás, 294. o.
33. Maqrizi, 1. k., 269. o. és 493. o.
34. Al-Masriq, 3. k., 668. o.
35. Maszúdi, 2. k., 413 s k.o.
36. Birúni, *Chronology* (Időszámítás), 217. o.
37. Maqrizi, *Hitat,* 268. o.
38. Sabusti, idézi Mez, 15. o.
39. Birúni, 223 és 236. o.; Léopold de Saussure: *Le texte astronomique du Yao Tien, Le Toung Pao* (Jao Tien asztronómiai irata, a Tung-pao), 7. k., 1907 és Paul Couderc, *Les étapes de l'Astronomie* (A csillagászat fejlődése), „Que sais-je", 1945, 36 s k.o.
40. Birúni, 223. o.
41. *Jatimah,* 4. k., 65. o.
42. uo. 2. k., 58. o.
43. Birúni, 226. o. és Ibn al-Dzsauzi.
44. Ibn Rabban at-Tabari, *Firdaws, sahab* címszó alatt.
45. Miszkawaihi, 5. k., 479 s k.o.
46. Maqrizi, *Hitat,* 2. k., 96. o.
47. Muszabihhi, Becker, *Beitraege,* 1. k., 62. o.; Mez idézi.
48. Sabusti, idézi Mez.
49. Maqrizi, *Hitat,* 1. k., 207. o.
50. Ibn Hallikan, Wustenfeld kiadás, 1. k., 6. o. és Zerkawi, 1. k., 164. o.
51. Ibn Dzsubair, 288. o.

52. Ahmad Szusza, *Szamarra,* 1. k., 71. o., térkép, Bagdad, 1948.
53. Ahmad Szusza, *The Irrigation System of Szamarrah* (Az öntözési rendszer Szamarrában), 2. k., 285–305. o.
54. Al-Hatib al-Bagdadi, 53. o. a Prolegomenában.
55. *La Syrie* (Szíria), 8. k., 302–329. o.

Hetedik fejezet
BOLTOSOK, KÉZMŰVESEK ÉS MUNKÁSOK

1. Dzsáhiz, *Al-Bajhán,* 1. k., 31. o.
2. Hatib al-Bagdadi, 73. o.
3. Ibn al-Uhuwwa, 147. o.
4. uo., 141. o.
5. Naszir Khuszrau, 150. o.
6. Harawi, *Kitáb al-Zijára,* 44. o.
7. Naszir Khuszrau, 172. o.
8. Ibn al-Uhuwwa, 241. o.
9. Naszir Khuszrau, 84. o.
10. Ibn al-Uhuwwa, 80–89. o.
11. H. Sauvaire, J.A., 1887, szeptember-október. A dirhemet 0,70 francia Germinal franknak számoljuk, a dinárt 14-nek, abból kiindulva, hogy átlagosan húsz dirhem ért egy dinárt. Szaladin által veretett dinár ötven százalék tiszta ezüstöt tartalmazott, al-Kamilé (1225) hatvanhat százalékot. 1242 és 1258 között egy dinár húsz dirhemet ért. Bajbarsz (1259–1260) dirhemje hetven százalék színezüstöt tartalmazott és 28,5 dirhemet adtak egy dinárért. 1311 tájékán a dinár, némi ingadozással, húsz dirhemet ért. 1412-ben Régi-Kairóban színtiszta ezüstből verték a dirhemet. Harmincat adtak belőle egy dinárért.

Nyolcadik fejezet

A VIDÉKI ÉLET

E fejezet anyagát főként perzsa és arab kéziratokból állítottuk össze, ezért feleslegesnek ítéltük, hogy jegyzeteket készítsünk hozzá. A főszövegben megadjuk a különféle értekezések címét és idejét. Egyébként is a természeti jelenségek leírása kevesebb adatot igényel, mint a történelmi eseményeké.

Kilencedik fejezet

BÁNYÁSZAT ÉS FÉMFELDOLGOZÁS

1. *Csahár Maqále,* 53. o.
2. Ibn Hauqal, 2. k., 505. o.
3. Maqdiszi, 248. o.
4. Isztahri, 1927, 240. o.
5. Ibn Hauqal, 2. k., 483. o.
6. Jáqút, 4. k., 693–696. o. és al-Bakri, 73–75. o.
7. Maqdiszi, 340. o.
8. Ibn Hauqal, 339. o.
9. Maqdiszi, 325. o. és *Fársz-náme.* 125. o.
10. Maqdiszi, 325. o.
11. Naszir Khuszrau, 81. o.
12. Maqdiszi, 324. o.
13. Karabacek, *Mitteilungen aus den Papyrus Rainer* (Közlések a Rainer papiruszból), 2., 3. k., 114. o.
14. Az első abbászida kalifa al-Manszúr (†776) tiszteletére nevezik így.
15. Naszir Khuszrau, 33. o.
16. *Szafar-náme,* 152. o.

17. Naszir Khuszrau, 73. o. és Ibn Dzsubair, 266. o. és 364. o.
18. Ibn Dzsubair, 267. o.
19. M. Bahrami, Catalogue, des Pièces du Musée de Téhéran, 69–71. o.
20. Naszir Khuszrau, 151. o.
21. G. Salles, *Arts musulmans* (Az iszlám művészetek), *Extrême-Orient.*
22. Maqdiszi 443. o.
23. Ibn Hauqal, 213. o.
24. H. Sabeti, *Arbres et plantes de l'Iran* (Irán fái és növényei), Teherán 1947, 13. o.
25. Maqdiszi, 141, 324 és 442. o.
26. Jáqúb al-Kindi, *Kimia al-Tabajih* (Az élelmiszerek vegytana) című munkája, idézi Ibn al-Uhuwwa, 107. o.
27. Maqrizi, *Hitat,* 1. k., 163. o.
28. uo. 229. o.
29. Ibn Hauqal, 101. o.
30. Jáqút, 890. o.
31. Naszir Khuszrau, 36. o.
32. Szafar-náme, 111. o.
33. Maqrizi, *Hitat,* 1. k., 177. o.
34. Naszir Khuszrau, 37. o.
35. Max Herz Bey, *Cat. Musée national de l'Art arabe* (Az arab művészet nemzeti múzeumának katalógusa), Kairó, 1906, 275. o.
36. Ibn Hauqal, 105. o.
37. Maqrizi, *Hitat,* 1. k., 177. o.
38. Maqdiszi, 333. o.
39. uo. 435. o.
40. Michel Le Syrien, Chabot kiadás, 516. o.
41. Ibn al-Balhi, *Fársznáme,* 143–146. o.

42. Narsahi, *Histoire de Boukhara* (Bukhara története), kézirat
43. Ibn Hauqal, 223–328. o.
44. Al-Bakri, Slane kiadás, 59–69. o.
45. *Fársznáme,* 131. o.
46. uo. 114. o.
47. Maqdiszi, 323. o. és Taálibi, *Jatimah,* 119. o.
48. *Jatimah,* 2. k., 62. o.
49. Schaeder, *Iranica,* Abhdl. d. Gesell, d. Wiss, zu Göttingen, 1934, 41 s k.o.
50. Isztahri, 212. o.
51. G. Salles, *Les Arts musulmans* (Az iszlám művészetek), 60. o.
52. Ibn Ruszta, 153. o. és Alberť Achdjian, *Le Tapis* (A szőnyeg), Paris, Self, 1949.
53. Hamdallah, *Geográfia,* idézi Ch. Scheffer, *Sziszájat-náme,* Szuppl., 220. o.
54. Maqdiszi, 118. o.
55. uo. 203. o.
56. A szászánidák Ormuzdja megfelel a mi Sarkcsillagunknak; körülötte teszi meg – hatóránként, illetve háromhavonta – körforgását a csillagos égbolt két napéjegyenlőségi és két napforduló pontja.
57. A napot, a holdat és az égi egyenlítő négy sarkpontján lévő állócsillagokat angyaloknak tekintették, míg az öt bolygóról azt tartották, hogy démonok.
58. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides,* (Irán a szászánidák korában), 460–463. o.
59. *Firdaws al-Hikma,* 548. o.
60. Ibn Dzsubair, 270–271. o.
61. Needham, *L'Unité de la Science* (A tudomány egységessége), *L'apport indispensable de l'Asie* (Ázsia nélkülözhetet-

len hozzájárulása), 579. o. Archives internationales d'Histoire des Sciences, 1949. április

62. Maqdiszi, 408. o.
63. Ibn Hauqal, 147. o. s k.o.
64. Maqdiszi, 125. o.
65. Jáqúbi, 243. o.
66. *Fársz-náme,* 144. o.
67. Ibn Hauqal, 222. o.
68. *Fársz-náme,* 128., 129., 151. és 153. o.
69. Maszúdi, *Prairies* (A sztyeppék), 4. k., 227. o.
70. Ibn Hauqal, 229. o.
71. Al-Gazuli, *Matáli al-Budur,* Kairó, 1882, 1. k., 50. o.

Tizedik fejezet

KÖZLEKEDÉS ÉS KERESKEDELEM

1. Schlumberger, *Épopées byzantines* (Bizánci eposzok), 9. o.
2. Shau Ju-Kua, id.m., 14. s k.o.
3. Isztahri, 290. o.
4. *Fihriszt,* 343. o.
5. Sabusti, idézi Mez, 462. o.
6. uo.
7. Naszir Khuszrau, 118. o.
8. Maqriszi, 1. k., 213. o.
9. Al-Birúni, *India,* 22. o.
10. Isztahri, 197. o. és Naszir Khuszrau, 256. o.
11. Naszir Khuszrau, 22. o.
12. Maqdiszi, 411. o.
13. Ibn Szaid, *Mugrib,* Vollers kiadás, 53. o.
14. Fársz-náme, 136–137. o.

15. Isztahri, 252. o.
16. J. Sauvaget, J.A. 1948, 1. szám, 16. o. és *Relations de la Chine et de l'Inde* (Kína és India kapcsolatai) 35. o. s k.o.
17. *Szalszalat at-Tawárikh,* Reinaud kiadás, 16. és 17. o.
18. Hirth és W. W. Rockhill, *Shau Ju-Kua,* 9. o. Szentpétervár, 1911.
19. F. Hirth, Die Länder des Islam nach chinesischen Quellen.
20. Kabcagi, Klaproth, *Lettres sur l'Invention de la Boussole* (Levelek az iránytű feltalálásáról), Párizs, 1834 és *Gawami al-Hikáját;* Muhammed Nizámud-din, *Introduction to the Jawami al-Hikayat* (Bevezetés a Dzsawami al-hikájátba), London, 1929, 251. o. és F. Hirth, 28–29. o.
21. G. Ferrand, J.A., *L'élément persan dans les textes nautiques arabes* (Perzsa fogalom az arab hajózási könyvekben). G. Ferrand tévesen azonosítja ezt a szót a *namag*-gal, mert a szóösszetételekben szereplő *manag* jelentése „ábrázolás"; a *ráhnámag* az úthálózat ábrázolását jelenti.
22. *Merveilles de l'Inde* (India csodái), 30. o.
23. *Shau Ju-Kua,* id. m., 32. o.
24. Gildemeister, G. G. M. 1882, 444. o.
25. Maqdiszi, 12. o.
26. *Merveilles de l'Inde* (India csodái), 193. o.
27. uo. 46. o.
28. Isztahri, 32. o.; Maqdiszi, 12. o; Maszúdi, 2. k. 134. o. és Naszir Khuszrau, 90. o.
29. *Fársz-náme,* 95–96. o.
30. G. Ferrand, J.A., 1924. január
31. Isztahri, 301. o. s k.o.
32. Miszkawaihi, 6. k., 44., 57. és 111. o.
33. Ibn Hauqal, 258. o.
34. Maqdiszi, 138. o.

35. uo. 124. o.
36. Miszkawaihi, 6. k., 234. o.
37. Ibn al-Athir, 8. k., 477. o.
38. Maszúdi, 8. k., 377. o.
39. *Wuzará,* 257. o.
40. Ibn Ruszta, 185. o.
41. Miszkawaihi, 171. o. és Ibn al-Athir, 8. k., 362–368. o.
42. Bajháqi, Schwalli kiadás, 429. o. és Maszúdi, 6. k., 263. o.
43. *Qudámah,* 190. o. és Ibn Ruszta, 168. o.
44. Ibn Hauqal, 130. o. és Ibn Hurdadbeh, 29. o.
45. Taálibi, *Umad el-Manszub,* Z.D.M.G. 8. k., 512. o.
46. Ibn al-Athir, 8. k., 425. o.
47. Marrakusi, Fagnan fordításában, 299. o.
48. De Goeje, *Mémoires sur les Qarmates,* (Értekezés a Qarmatákról), 207. o.
49. Miszkawaihi, 5. k., 298. o.
50. Von Kremer, *Über das Einnahmebudget des Abbassidenreiches* (Az abbászida birodalom bevételeinek könyveléséről), Denkschrift der W. Akad, Bd, 36., 307. o.
51. Ibn Haldún 1. k., 321. o.
52. uo. 2. k., 57. o.
53. Bajháqi, 641–647. o. Teherán, 1946
54. Jáqúbi, *Géographie* (Földrajz), 259. o.
55. Idriszi, Dozi kiadás, 13. o.
56. Isztakhri, 45. o.
57. Suli, Bn. arabe 483, f. 142.
58. Dzsáhiz, *Raszáil,* 81. o.
59. Al-Kindi, 317. o.
60. Mez, 157. o.
61. Isztakhri, 314. o. és Qudamah, 329. o.
62. J.A. VII, 14. k., 524. o.

63. Amedroz, *Wuzará,* 36. o.
64. Wuzará, 402. o.
65. Maqdiszi, 99. o.
66. A. Mazaheri, La Famille iranienne, Párizs, 1937.
67. Ibn Abi-Uszajbiah, 2. k., 50. o.
68. Ibn asz-Szajrafi: *al-Isarah ila Man nála ila al-Wizarah,* Adbullah Mukhlis kiadása, Kairó, 1924, 94. o. s k.o.
69. Tudelai Benjámin, Acher kiadás, 90. o.
70. Naszir Khuszrau, 160. o.
71. Sachau, Syrische Rechtsbücher (Szír törvénykönyvek), II, 157. o.

Tartalom

Európa Könyvkiadó, Budapest
Felelős kiadó Osztovits Levente igazgató
Szedte és nyomta a Kner Nyomda
Felelős vezető Balog Miklós vezérigazgató
A nyomdai rendelés törzsszáma: 146
Készült Gyomaendrődön 1989-ben
Felelős szerkesztő Barna Imre

A kötésterv és a tipográfia Sz. Bodnár Éva munkája
Műszaki vezető Miklósi Imre
Készült 20,65 (A/5) ív terjedelemben
ISBN 963 07 4919 x

